

**KAMUYA AÇIK YAPILAN KELAMİ TARTIŞMALARIN TOPLUM
ÜZERİNDEKİ ETKİSİ**

Hazırlayan: Tuba Şevin ŞAHİN

Danışman: Doç. Dr. Adem ERYİĞİT

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

IĞDIR-2022

Her Hakkı Saklıdır

T.C.
İĞDIR ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**KAMUYA AÇIK YAPILAN KELAMİ TARTIŞMALARIN TOPLUM
ÜZERİNDEKİ ETKİSİ**

Hazırlayan
Tuba Şevin ŞAHİN

Danışman
Doç. Dr. Adem ERYİĞİT

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

İĞDIR- 2022
Her Hakkı Saklıdır

TAAHHÜTNAME

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada orijinal olan her türlü kaynağa eksiksiz atıf yapıldığını bildiririm.

Tuba Şevin ŞAHİN

ÖZET

KAMUYA AÇIK YAPILAN KELAMİ TARTIŞMALARIN TOPLUM ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

ŞAHİN, Tuba Şevin

Yüksek Lisans Tezi

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Kelam Bilim Dalı

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Adem ERYİĞİT

Ağustos 2022, 169 Sayfa.

Bu tezde kelami konuların halk önünde tartışılmasının ve dini içerikli tartışma programlarının toplum üzerindeki etkisinin değerlendirildiği bir anket çalışması yapılmıştır. Başta kelam ilmi ve toplum tanımlamalarına yer verilerek avam ve havas tabakaları arasında ilim elde etme yöntemlerindeki farklılıklar ele alınmıştır. Günümüz kitle iletişim araçlarından yaygın olarak kullanılan televizyon ve sosyal medya platformlarında yer alan dini içeriklerin toplumun her kesimine hitap edip etmediği değerlendirilmeye çalışılmıştır. Topluma kelam ilminin aktarılmasındaki güçlükler neden olan etkenler incelemeye tabi tutulmuştur. Kelami tartışmaların halkın bilgi seviyesine uygunluğu ve halk üzerindeki etkisinin araştırıldığı bu çalışmada katılımcılara 17 soru yöneltilmiştir. Bu sorulara verilen cevaplar neticesinde dikkat çekici sonuçlar elde edilmiştir. Özellikle sosyal medya platformları ve televizyonda yer alan tartışma programlarının bireysel ve toplumsal etkileri değerlendirilmeye çalışılmıştır. Katılımcıların dini bilgi elde etme kaynakları, dini bilgiler konusundaki yeterlilikleri, sosyal medya platformlarında ve televizyonda yer alan tartışma programları hakkındaki görüşleri cinsiyet, yaş, eğitim durumu, meslek ve medeni duruma göre ele alınmıştır. 650 kişiden oluşan bir alan araştırmasıyla değerlendirmeler yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kelam, Toplum, Avâm, Havas, Kitle İletişim Araçları.

ABSTRACT

THE EFFECT OF KALĀM (ISLAMIC THEOLOGY) DEBATES CONDUCTED IN PUBLIC ON SOCIETY

ŞAHİN, Tuba Şevin

Master's Thesis

Department of Basic Islamic Studies

Kalām Program

Supervisor's Name: Assoc. Dr. Adem ERYİĞİT

August 2022, 169 Pages.

In this thesis, it was conducted a survey study in which the public discussion of Islamic theological (kalām) themes and the impact of religious debate programs on society were evaluated. At first, the differences in the methods of acquiring knowledge between Ordinary (‘Awām) and Elite (Khawāş) were discussed after giving place to the definitions of Islamic Theology (Ilm al-Kalām) and society. It was tried to evaluate whether the religious contents on television and social media platforms, which are widely used as a type of mass media today. The factors that cause difficulties in conveying the science of kalām to the society were examined. In the study, in which the appropriateness of the theological discussions to the level of public knowledge and their impact on the public were investigated, 17 questions were asked to the participants. The answers given to these questions show remarkable results. In particular, it was tried to evaluate the individual and social effects of social media platforms and television debate programs on both an individual and the society. The sources of participants' getting religious information, their proficiency in religious information, their views on debate programs on social media platforms and on television were discussed according to gender, age, education level, professional and marital status. Evaluations were made with a field study consisting of 650 people.

Keywords: Kalām, Society, ‘Awām, Khawāş, Mass Media

ÖNSÖZ

Fıtrî bir olgu olan kişisel farklılıklar toplumsal farklılıklara dönüşerek tarih boyunca varlığını sürdürmüştür. Bireysel anlamdaki algı farklılıkları yaşamın her alanında kendini göstermektedir. Nitekim bu durum din alanını da kapsamaktadır. Bireylerde mevcut olan bu farklılıkların toplumsal sorunlara sebebiyet vermemesi açısından tarihin her döneminde ihtiyaçların giderilmesi ve yaşamın düzenlenmesi için peygamberler gönderilmiştir. Bireyin yaratıcısıyla bağ kurmasını ve yaşamlarının anlamlı hale gelmesini sağlamak amacıyla yol gösterici olan peygamberlerin doğru anlaşılması konusunda da muhatabı olan toplumlar arasında farklılıklar meydana gelmiştir. İlahî mesajın aktarımı konusunda diğer semavi dinlerin muhataplarında olduğu gibi İslam toplumunda da farklı yaklaşımlar ortaya çıkmıştır.

İslam toplumunda Hz. Muhammed'in vefatıyla ortaya çıkan ihtilaflar sebebiyle sahabiler ciddi sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. Vahyin kesilmesiyle birlikte toplumda meydana gelen problemlere çözüm üretme konusunda yaşanan tedirginlik ortaya farklı yaklaşımlar çıkmasına sebep olmuştur.

Çalışmamızda inanç alanının hassasiyet içermesi hasebiyle kelami konulardaki tartışma içeriklerinin toplum üzerinde nasıl bir etki oluşturduğu incelenmeye çalışılmıştır. Ayrıca çalışmamızda kelami konuların izah edilmesi konusunda toplumun her kesimine hitap edilebilecek şekilde indirgenmesinin amaçlandığı ve bunu en iyi şekilde yapan, en güzel örnek olan Hz. Peygamber'in eğitim usullerine değinilmiştir.

Bu çalışma giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde araştırmanın amacı, önemi ve araştırmada kullanılan yöntem ve kaynaklar hakkında bilgi verilmiştir. Birinci bölümde kelam, toplum ve âvam-havâs tanımlamaları hakkında gerekli izahlar yapılmış ve kelami konuların bilgi düzeyi belirlenemeyen halk kesimi üzerindeki etkilerine değinilmiştir.

İkinci bölümde 650 katılımcıyla yapılan, 17 sorudan oluşan 90 tabloda incelenen anket çalışmasına ait bulgular ve tartışma metni bulunmaktadır. Yaş, meslek, eğitim durumu gibi kriterler belirlenerek toplumun her kesiminden katılımcılara ulaşılmaya çalışılmıştır.

Kelami münakaşalar gibi toplumun inanç durumunu etkileyen dini konuların halka aktarılırken kullanılan tartışma üslubu üzerinde durularak yaygın kullanılan kitle iletişim araçlarından yapılan alan araştırması, televizyon programları ve sosyal medya platformlarıyla sınırlandırılmıştır. Bu kitle iletişim araçlarını yaygın olarak kullanan kişilerin özellikle eğitim seviyesini dikkate alarak avam ve havas tanımlamalarına göre kategorize etmeye çalışılmıştır.

Çalışmamda bana yol gösteren ve bu zorlu süreçte yardımlarını hiç esirgemeyen danışman hocam Doç. Dr. Adem ERYİĞİT'e teşekkürlerimi sunarım. Gayret bizden, tevfik Allah'tan.

Tuba Şevin ŞAHİN

IĞDIR/2022

İÇİNDEKİLER

Sayfa No

ÖZET	i
ABSTRACT	ii
ÖNSÖZ	iii
İÇİNDEKİLER	v
KISALTMALAR DİZİNİ	vii
TABLolar DİZİNİ	viii
I. GİRİŞ	1
I.I. Konu ve Problem	4
I.II. Çalışmanın Amacı	5
I.III. Araştırmanın Önemi.....	6
BİRİNCİ BÖLÜM	8
1. KELAM İLMİNİN ORTAYA ÇIKIŞ SÜRECİ VE TOPLUM-DİN ETKİLEŞİMİ	8
1.1. Kelam İlmi.....	8
1.1.1. Kelam İlminin Konuları.....	11
1.1.2. Akaid ve Kelam Ayrımı	13
1.1.3. Kelam İlminin Gelişim Seyri.....	14
1.2. Toplumda Dinin Yeri	19
1.2.1. Toplumun Tanımı	19
1.2.2. Toplumun Din Algısı.....	20
1.2.3. Toplumun Dini Yaşama Şekli	25
1.2.4. Toplumun Dinî Değerlerini Yönlendiren Etkenler.....	27
1.2.4.1. İslam'ın Teşekkül Sürecinde Toplumun Dinî Değerlerini Yönlendiren Etkenler	30
1.2.4.2. Modernleşen İslam Toplumunda Dinî Değerleri Yönlendiren Etkenler	31
1.2.4.2.1. Halk Arasında Yer Edinmiş İslam Dışı Bilgiler.....	32
1.2.4.2.2. Sosyal Dini Gruplar	33
1.2.4.2.3. Sosyal Medya Platformları ve Televizyon	36
1.3. Avâm ve Havâs Tanımlamalarının İslam Geleneğindeki Yeri	40
1.3.1. Avâm ve Havâs Kavramları.....	40

1.3.2. İslam Geleneğinde Avâm ve Havâs Ayrımı	41
1.3.3. Avâm ile Havâsın İlim Elde Etme Yöntemleri.....	46
1.3.4 Hz. Peygamberin Öğretim Usulleri	49
İKİNCİ BÖLÜM	54
2. YÖNTEM, BULGULAR, TARTIŞMA VE DEĞERLENDİRME.....	54
2.1. Yöntem	54
2.1.1. Araştırmanın Modeli.....	54
2.1.2. Veri Toplama Aracı	54
2.1.3. Kişisel Bilgi Formu	55
2.1.4. Kelam ve Dini Bilgiler ile İlgili Faktörler Anketi	55
2.1.5. Uygulama, Verilerin Toplanması ve Analizi.....	55
2.1.6. Araştırmanın Evren ve Örneklemi.....	56
2.1.7 Katılımcılara Ait Kişisel Bilgiler.....	56
2.1.7.1. Katılımcıların Cinsiyetine Göre Dağılımları	56
2.1.7.2. Katılımcıların Eğitim Durumu Değişkenine Göre Dağılımları	57
2.1.7.3. Katılımcıların Yaşına Göre Dağılımları.....	57
2.1.7.4. Katılımcıların Mesleklerine İlişkin Dağılımları.....	58
2.1.7.5. Katılımcıların Medeni Durumuna İlişkin Dağılımları	59
2.2. Bulgular	59
2.2.1. Katılımcı Görüşlerine Göre Kelamî Münakaşaların Halka Açılması Sorunu	59
2.2.2. Eğitim Durumu Değişkenine Göre Kelamî Münakaşaların Halka Açılması Sorunu.....	67
2.2.3. Yaş Değişkenine Göre Kelamî Münakaşaların Halka Açılması Sorunu	85
2.2.4. Meslek Değişkenine Göre Kelamî Münakaşaların Halka Açılması Sorunu	102
2.2.5. Cinsiyet Değişkenine Göre Kelamî Münakaşaların Halka Açılması Sorunu	121
2.3. Tartışma ve Değerlendirme	130
KAYNAKLAR	146
EKLER.....	162
ÖZGEÇMİŞ.....	170

KISALTMALAR DİZİNİ

AÜİFD	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
b	bin(oğlu)
bkz	Bakınız
c	Cilt
çvr	Çeviren
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Edt	Editör
h	Hicri
Hız	Hazreti
Hızr	Hazırlayan
İFAV	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
İSAM	TDV İslâm Araştırmaları Merkezi
Nşr	Neşreden
O.M.Ü.S.B.E	On dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Ö	Ölüm
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
Thk	Tahkik Eden
Trc	Tercüme Eden
Tsz	Tarihsiz
V	Vefat Tarihi
Vb	Ve Benzeri
Vd	Ve Diğerleri/ ve devamı
Vs	Vesâir

TABLolar DİZİNİ

Sayfa No

Tablo 2.1. Katılımcıların cinsiyetine göre dağılımları	57
Tablo 2.2. Araştırmadaki katılımcıların eğitim durumuna göre dağılımları	57
Tablo 2.3. Araştırmadaki katılımcıların yaşına göre dağılımları	58
Tablo 2.4. Katılımcıların mesleklerine ilişkin dağılımları	58
Tablo 2.5. Katılımcıların medeni durumlarına ilişkin dağılımları	59
Tablo 2.6. Din, hayatın anlamını kavrama ve hayatta karşılaşılan sorulara cevap bulmada yardımcıdır	60
Tablo 2.7. Dindarlığı nasıl tanımlarsınız?	60
Tablo 2.8. İbadetlerinizi gereği gibi yerine getirebilmek için sahip olduğunuz bilgi düzeyinizi nasıl buluyorsunuz?	60
Tablo 2.9. Dinin gereği olan inanç esasları (Allah'ın varlığı, Cennet- Cehennem, Kader vb.) hakkında sahip olduğunuz bilgi düzeyini nasıl buluyorsunuz?	61
Tablo 2.10. Dini bilgiler elde etmek için kullandığımız kaynaklar nelerdir?	61
Tablo 2.11. Kur'an-ı Kerim'in mealini okuyunca ne hissedersiniz?.....	62
Tablo 2.12. Kelam İlmiyle ilgili bilginiz var mı? (Kelâm, İslam dininin inanç konularını açıklayan dini-felsefi kuram ve teorilerle ilgilenen ilim dalıdır.)	62
Tablo 2.13. Kur'an'ı Kerim'in günümüzde geçerliliğini kaybettiğini düşünüyor musunuz?	62
Tablo 2.14. Kur'an'ı Kerimin anlaşılması için sünnete ihtiyaç duyuyor musunuz?.....	63
Tablo 2.15. Allah'ın varlığı, ahiret, cennet, cehennem, öldükten sonra dirilme, kader gibi inanç konularını sorgular mısınız?.....	63
Tablo 2.16. Televizyon Programları ve sosyal medya platformlarında bulunan dini içeriklere karşı tutumunuz nasıldır?	64
Tablo 2.17. Televizyon Programları ve sosyal medya platformlarında karşılaşılan dini bilgiler, bireyin dini konulara bakış açısını etkiler.....	64
Tablo 2.18. İnanç düzeyindeki bilgileri (Allah'a iman – ahiret inancı vb.) elde etmek için televizyonda çıkan popüler hocaların (Nihat Hatipoğlu, Ömer Döngeloğlu vb.) vaaz tarzındaki programlarından mı yoksa tartışma programlarından dini bilgiler aktaran hocalardan mı (Yaşar Nuri Öztürk, Abdülaziz Bayındır vb.) dini bilgiler öğrenmeyi tercih edersiniz?	65
Tablo 2.19. Televizyon programları ve sosyal medya platformlarındaki (Allah'ın varlığı, Kader meselesi, Kur'an'ı Kerim'in geçerliliği vb. konulardaki) dini tartışma programlarını zararlı buluyorum	65

Tablo 2.20. Dini bilgiler konusunda tartışılmasını doğru buluyor musunuz?.....	66
Tablo 2.21. Dini tartışma programlarındaki tartışan kişiler tartışma sonrasında savundukları düşünceden vazgeçiyorlar mıdır?.....	66
Tablo 2.22. Dini bir problemle karşılaşıncı sorunun çözümü için ne yaparsınız?.....	67
Tablo 2.23. Din, hayatın anlamını kavrama ve hayatta karşılaşılan sorulara cevap bulmada yardımcıdır	67
Tablo 2.24. Dindarlığı nasıl tanımlarsınız?	69
Tablo 2.25. İbadetlerinizi gereği gibi yerine getirebilmek için sahip olduğunuz bilgi düzeyinizi nasıl buluyorsunuz?	70
Tablo 2.26. Dinin gereği olan inanç esasları (Allah'ın varlığı, Cennet- Cehennem, Kader vb.) hakkında sahip olduğunuz bilgi düzeyini nasıl buluyorsunuz?	71
Tablo 2.27. Dini bilgiler elde etmek için kullandığımız kaynaklar nelerdir?	72
Tablo 2.28. Kur'an-ı Kerim'in mealini okuyunca ne hissedersiniz?.....	73
Tablo 2.29. Kelam İlmiyle ilgili bilginiz var mı? (Kelâm, İslam dininin inanç konularını açıklayan dini-felsefi kuram ve teorilerle ilgilenen ilim dalıdır.)	74
Tablo 2.30. Kur'an'ı Kerim'in günümüzde geçerliliğini kaybettiğini düşünüyor musunuz?	75
Tablo 2.31. Kur'an'ı Kerimin anlaşılması için sünnete ihtiyaç duyuyor musunuz?.....	76
Tablo 2.32. Allah'ın varlığı, ahiret, cennet, cehennem, öldükten sonra dirilme, kader gibi inanç konularını sorgular mısınız?.....	77
Tablo 2.33. Televizyon Programları ve sosyal medya platformlarında bulunan dini içeriklere karşı tutumunuz nasıldır?	78
Tablo 2.34. Televizyon Programları ve sosyal medya platformlarında karşılaşılan dini bilgiler, bireyin dini konulara bakış açısını etkiler.....	79
Tablo 2.35. İnanç düzeyindeki bilgileri (Allah'a iman – ahiret inancı vb.) elde etmek için televizyonda çıkan popüler hocaların (Nihat Hatipoğlu, Ömer Döngeloğlu vb.) vaaz tarzındaki programlarından mı yoksa tartışma programlarından dini bilgiler aktaran hocalardan mı (Yaşar Nuri Öztürk, Abdülaziz Bayındır vb.) dini bilgiler öğrenmeyi tercih edersiniz?	80
Tablo 2.36. Televizyon programları ve sosyal medya platformlarındaki (Allah'ın varlığı, Kader meselesi, Kur'an'ı Kerim'in geçerliliği vb. konulardaki) dini tartışma programlarını zararlı buluyorum	81
Tablo 2.37. Dini bilgiler konusunda tartışılmasını doğru buluyor musunuz?.....	82
Tablo 2.38. Dini tartışma programlarındaki tartışan kişiler tartışma sonrasında savundukları düşünceden vazgeçiyorlar mıdır?.....	83
Tablo 2.39. Dini bir problemle karşılaşıncı sorunun çözümü için ne yaparsınız?.....	84

Tablo 2.40. Din, hayatın anlamını kavrama ve hayatta karşılaşılan sorulara cevap bulmada yardımcıdır	85
Tablo 2.41. Dindarlığı nasıl tanımlarsınız?	86
Tablo 2.42. İbadetlerinizi gereği gibi yerine getirebilmek için sahip olduğunuz bilgi düzeyinizi nasıl buluyorsunuz?	87
Tablo 2.43. Dinin gereği olan inanç esasları (Allah'ın varlığı, Cennet- Cehennem, Kader vb.) hakkında sahip olduğunuz bilgi düzeyini nasıl buluyorsunuz?	88
Tablo 2.44. Dini bilgiler elde etmek için kullandığınız kaynaklar nelerdir?	89
Tablo 2.45. Kur'an-ı Kerim'in mealini okuyunca ne hissedersiniz?.....	90
Tablo 2.46. Kelam İlmiyle ilgili bilginiz var mı? (Kelâm, İslam dininin inanç konularını açıklayan dini-felsefi kuram ve teorilerle ilgilenen ilim dalıdır.)	91
Tablo 2.47. Kur'an'ı Kerim'in günümüzde geçerliliğini kaybettiğini düşünüyor musunuz?	92
Tablo 2.48. Kur'an'ı Kerimin anlaşılması için sünnete ihtiyaç duyuyor musunuz?.....	93
Tablo 2.49. Allah'ın varlığı, ahiret, cennet, cehennem, öldükten sonra dirilme, kader gibi inanç konularını sorgular mısınız?.....	94
Tablo 2.50. Televizyon Programları ve sosyal medya platformlarında bulunan dini içeriklere karşı tutumunuz nasıldır?	95
Tablo 2.51. Televizyon Programları ve sosyal medya platformlarında karşılaşılan dini bilgiler, bireyin dini konulara bakış açısını etkiler.....	96
Tablo 2.52. İnanç düzeyindeki bilgileri (Allah'a iman – ahiret inancı vb.) elde etmek için televizyonda çıkan popüler hocaların (Nihat Hatipoğlu, Ömer Döngeloğlu vb.) vaaz tarzındaki programlarından mı yoksa tartışma programlarından dini bilgiler aktaran hocalardan mı (Yaşar Nuri Öztürk, Abdülaziz Bayındır vb.) dini bilgiler öğrenmeyi tercih edersiniz?	97
Tablo 2.53. Televizyon programları ve sosyal medya platformlarındaki (Allah'ın varlığı, Kader meselesi, Kur'an'ı Kerim'in geçerliliği vb. konulardaki) dini tartışma programlarını zararlı buluyorum	98
Tablo 2.54. Dini bilgiler konusunda tartışılmasını doğru buluyor musunuz?.....	99
Tablo 2.55. Dini tartışma programlarındaki tartışan kişiler tartışma sonrasında savdukları düşünceden vazgeçiyorlar mıdır?	100
Tablo 2.56. Dini bir problemle karşılaşıncı sorunun çözümü için ne yaparsınız?.....	101
Tablo 2.57. Din, hayatın anlamını kavrama ve hayatta karşılaşılan sorulara cevap bulmada yardımcıdır	102
Tablo 2.58. Dindarlığı nasıl tanımlarsınız?	103

Tablo 2.59. İbadetlerinizi gereği gibi yerine getirebilmek için sahip olduğunuz bilgi düzeyinizi nasıl buluyorsunuz?	104
Tablo 2.60. Dinin gereği olan inanç esasları (Allah'ın varlığı, Cennet- Cehennem, Kader vb.) hakkında sahip olduğunuz bilgi düzeyini nasıl buluyorsunuz?	105
Tablo 2.61. Dini bilgiler elde etmek için kullandığınız kaynaklar nelerdir?	106
Tablo 2.62. Kur'an-ı Kerim'in mealini okuyunca ne hissedersiniz?.....	107
Tablo 2.63. Kelam İlmiyle ilgili bilginiz var mı? (Kelâm, İslam dininin inanç konularını açıklayan dini-felsefi kuram ve teorilerle ilgilenen ilim dalıdır.)	108
Tablo 2.64. Kur'an'ı Kerim'in günümüzde geçerliliğini kaybettiğini düşünüyor musunuz?	109
Tablo 2.65. Kur'an'ı Kerimin anlaşılması için sünnete ihtiyaç duyuyor musunuz?.....	110
Tablo 2.66. Allah'ın varlığı, ahiret, cennet, cehennem, öldükten sonra dirilme, kader gibi inanç konularını sorgular mısınız?.....	112
Tablo 2.67. Televizyon Programları ve sosyal medya platformlarında bulunan dini içeriklere karşı tutumunuz nasıldır?	113
Tablo 2.68. Televizyon Programları ve sosyal medya platformlarında karşılaşılan dini bilgiler, bireyin dini konulara bakış açısını etkiler.....	114
Tablo 2.69. İnanç düzeyindeki bilgileri (Allah'a iman – ahiret inancı vb.) elde etmek için televizyonda çıkan popüler hocaların (Nihat Hatipoğlu, Ömer Döngeloğlu vb.) vaaz tarzındaki programlarından mı yoksa tartışma programlarından dini bilgiler aktaran hocalardan mı (Yaşar Nuri Öztürk, Abdülaziz Bayındır vb.) dini bilgiler öğrenmeyi tercih edersiniz?	115
Tablo 2.70. Televizyon programları ve sosyal medya platformlarındaki (Allah'ın varlığı, Kader meselesi, Kur'an'ı Kerim'in geçerliliği vb. konulardaki) dini tartışma programlarını zararlı buluyorum	116
Tablo 2.71. Dini bilgiler konusunda tartışılmasını doğru buluyor musunuz?.....	117
Tablo 2.72. Dini tartışma programlarındaki tartışan kişiler tartışma sonrasında savundukları düşünceden vazgeçiyorlar mıdır?.....	118
Tablo 2.73. Dini bir problemle karşılaşıncı sorunun çözümü için ne yaparsınız?.....	119
Tablo 2.74. Din, hayatın anlamını kavrama ve hayatta karşılaşılan sorulara cevap bulmada yardımcıdır	121
Tablo 2.75. Dindarlığı nasıl tanımlarsınız?	121
Tablo 2.76. İbadetlerinizi gereği gibi yerine getirebilmek için sahip olduğunuz bilgi düzeyinizi nasıl buluyorsunuz?	122
Tablo 2.77. Dinin gereği olan inanç esasları (Allah'ın varlığı, Cennet- Cehennem, Kader vb.) hakkında sahip olduğunuz bilgi düzeyini nasıl buluyorsunuz?	122

Tablo 2.78. Dini bilgiler elde etmek için kullandığınız kaynaklar nelerdir?	123
Tablo 2.79. Kur'an-ı Kerim'in mealini okuyunca ne hissedersiniz?.....	123
Tablo 2.80. Kelam İlmiyle ilgili bilginiz var mı? (Kelâm, İslam dininin inanç konularını açıklayan dini-felsefi kuram ve teorilerle ilgilenen ilim dalıdır.)	124
Tablo 2.81. Kur-an'ı Kerim'in günümüzde geçerliliğini kaybettiğini düşünüyor musunuz?	124
Tablo 2.82. Kur-an'ı Kerimin anlaşılması için sünnete ihtiyaç duyuyor musunuz?.....	125
Tablo 2.83. Allah'ın varlığı, ahiret, cennet, cehennem, öldükten sonra dirilme, kader gibi inanç konularını sorgular mısınız?.....	125
Tablo 2.84. Televizyon Programları ve sosyal medya platformlarında bulunan dini içeriklere karşı tutumunuz nasıldır?	126
Tablo 2.85. Televizyon Programları ve sosyal medya platformlarında karşılaşılan dini bilgiler, bireyin dini konulara bakış açısını etkiler.....	127
Tablo 2.86. İnanç düzeyindeki bilgileri (Allah'a iman – ahiret inancı vb.) elde etmek için televizyonda çıkan popüler hocaların (Nihat Hatipoğlu, Ömer Döngeloğlu vb.) vaaz tarzındaki programlarından mı yoksa tartışma programlarından dini bilgiler aktaran hocalardan mı (Yaşar Nuri Öztürk, Abdülaziz Bayındır vb.) dini bilgiler öğrenmeyi tercih edersiniz?	127
Tablo 2.87. Televizyon programları ve sosyal medya platformlarındaki (Allah'ın varlığı, Kader meselesi, Kur'an'ı Kerim'in geçerliliği vb. konulardaki) dini tartışma programlarını zararlı buluyorum	128
Tablo 2.88. Dini bilgiler konusunda tartışılmasını doğru buluyor musunuz?.....	129
Tablo 2.89. Dini tartışma programlarındaki tartışan kişiler tartışma sonrasında savundukları düşünceden vazgeçiyorlar mıdır?.....	129
Tablo 2.90. Dini bir problemle karşılaşıncı sorunun çözümü için ne yaparsınız?.....	130

I. GİRİŞ

Tarihin belli dönemlerinde yaratıcı ve yaratılan arasındaki ilişkinin neticesi olarak her ümmete peygamberler gönderilmiştir.¹ Bu ilişki ve tebliğ görevi Hz. Muhammed'in (v. 11/632) peygamberliği ile son bulmuştur.² Tebliğ görevi gereği Hz. Muhammed bulunduğu coğrafyada var olan dini düşünce ve uygulamalara zıt bir uygulama getirmekteydi.³ Başlangıçta bu zıtlık peygamber karşıtlarının düşündüğü gibi siyasi bir içerik taşımamaktadır.⁴ Ancak zamanla gelişen durumlar sebebiyle siyasi sonuçlar da meydana gelmiştir. İslam'ın başlangıç noktası Mekke olmasına rağmen Mekke ile sınırlı kalmayarak⁵ İslam'ın yayılmasını sağlamak amacıyla Hz. Muhammed Taife gitmiş ve beklenmedik durumlarla karşılaşmıştır.⁶ Dönüş yolunda gerçekleşen hadiselerle Medine'ye hicret etmişlerdir.⁷ Böylece Hz. Muhammed Medinelileri bir anayasa etrafında toplayarak ilk siyasi eylemini gerçekleştirmiştir.⁸ Bu anayasa devlet kurma açısından İslam'ın siyasi yaklaşımını da ortaya koymaktadır.⁹

Hz. Peygamber'in tebliğ görevi süresince bazı küçük hadiseler dışında¹⁰ toplumu ayrıştıracak düzeyde herhangi bir sorunla karşılaşılmamıştır. Devam eden teşekkül süresi boyunca çıkan sorunlar birincil olarak vahye muhatap olan Hz. Peygamber tarafından çözülmüştür. Ancak Hz. Peygamber'in vefatıyla birlikte birçok problem zuhur etmiştir. Bunlardan ilki Hz. Peygamber'in nereye defnedileceği konusu olmakla

¹ Fâtır, 35/24; Yûnus, 10/47; Nahl, 16/36.

² Ahzab, 33/40.

³ Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Yesâr b. Hıyâr el-Muttalibî el-Kureşî el-Medenî İbn İshak, es-Sîre, *Sîretü İbn İshâk el-Müsemma bi-Kitâbi'l-Mübtede' ve'l-Meb'ûs ve'l-Megâzî*, Rabat, Abdurrâzık, Alî b. Hasen b. Ahmed b. Muhammed b. Abdirrâzık, *İslamiyet ve Hükümet*, çev. Ömer Rızâ, İkdâm Matbaası, İstanbul, 1927, s. 53.

⁴ Alî Abdurrâzık, *İslamiyet ve Hükümet*, çev. Ömer Rızâ, İkdâm Matbaası, İstanbul, 1927, s. 53.

⁵ Muhammed Âbid Câbirî, *İslam'da Siyasal Akıl*, çev. Vecdi Akyüz, Kitapevi Yayınları, İstanbul, 1997, s. 219.

⁶ Muhammed bin Meni Ez Zühri İbn Sa'd, *Kitabü't-Tabakati'l- Kebir*, Dâru Sadır, Beyrut, 1968/1388, c.I, s. 212.

⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, el-Câmiu's-Sahih, İlim, c. IV, s. 252-256.

⁸ İbn Hişâm, es-Sîretü'n-Nebeviyye, çev. Abdülvehhab Öztürk, Kahraman Yayınları, 2014, s. 150.

⁹ İbrahim Hasan, *Târîhu'l İslâm es Siyâsî ve'd Dînî ve's Sekâfî ve'l İctimâ'î*, Mektebetü'n Nahdati'l Mısıriyye, Kahire, 1964, c. I, s. 103.

¹⁰ Ebû İshâk Rüknu'ddîn İbrâhîm b. Muhammed b. İbrâhîm el-İsferâyînî, *et- Tabsir fi'd-Din ve Temyizi Firkati'n- Naciye ani'l-Firaki'l-Halikin*, thk. Kemal Yusuf el-Hut, *Alemu'l- Kutub*, Beyrut, 1983, s. 19-20; Muhammed Ali Ebu Reyyan, *Tarihu'l Fikri'l- Felsefi fi'l- İslam*, Dâru'n- Nahdati'l-Arabiyye, Beyrut, 1973, s. 118-120.

birlikte bu problemlerden ilk ciddi ayrışmaya sebep olan konu halife seçme konusudur.¹¹ Bu problem Hz. Ebubekir'in (v. 13/634) halife seçilmesiyle çözülmüş olsa da ilerleyen zamanlarda uzun süre devam edecek pek çok tartışma ve ayrışmayı doğurmuştur¹² ki bunlardan bir tanesi hilafetin kureyşliliği meselesidir.¹³ Böylece İslam dünyası her halife seçiminde çeşitli ihtilaflarla karşılaşmıştır. Hz. Ebubekir'in Hz. Ömer'i (v. 23/644) yerine tayin etmesinden, Hz. Osman'ın (v. 35/656) hilafet süresinde kabilecilik faaliyetlerinin artmasına kadar birçok problem ortaya çıkmışsa da bunlardan İslam'a en ağır darbeyi Hz. Ali'nin (v. 40/661) halifelik döneminde Muaviye (v. 60/680) ile arasında gerçekleşen savaşlar vurmuştur.¹⁴ Bu durum ele alındığında İslam dünyasındaki ihtilafların siyasi yönünün ağır olduğu dikkat çekmekle birlikte ilk oluşan fırkaların (Şia - Harici vb.) da siyasi sorunlarla ortaya çıktığı belirtilmektedir.¹⁵ Siyasi tartışmalar ve yaşanan olaylar zamanla itikadi alana taşınmış ve farklı kelam okulları ortaya çıkmıştır.

Peygambersiz hayata geçişin zorluklarını yaşayan ashab arasında ilk dönemlerde fıkıh konusunda farklı görüşler bulunduğu halde¹⁶ akaid ile alakalı herhangi bir ayrılık bulunmamaktadır. Sahabeler arasında Cemel ve Siffin savaşları gibi hadiseler meydana gelmiştir. Bu savaşlarda her iki tarafın da Müslüman olması hasebiyle hangi tarafın şehit sayıldığı, hangi tarafın haklı olduğu, ölenlerin durumunun ne olacağı ve büyük günah kavramı gibi sorunları ortaya çıkarmıştır.¹⁷ Bu sorunlar tartışılmaya başlanınca ayrıca iman tanımlamaları ve iman- amel ilişkisi, kader ve insan hürriyeti konuları da gündeme gelmeye başlamıştır. Bu sorunlara verilen farklı cevaplar neticesinde Hâricîler, Mürcie, Şîa, Cebriyye, Kaderiyye, Mu'tezile, Müşebbihe, Mücessime, Ehl-i Sünnet gibi birçok fırka oluşmaya başlamıştır.¹⁸

¹¹ Ahmet Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*, Otto Yayınları, Ankara, 2001, s. 66-72.

¹² Muhammed Ali Ebu Reyyan, *Tarihu'l-Fikri'l-Felsefi fi'l-İslam*, Daru'n- Nahdati'l-Arabiye, Beyrut, 1973, s. 121-130.

¹³ Mehmed Said Hatiboğlu, *Hilafetin Kureyşliliği*, Otto Yayınları, Ankara, 2016, s. 66.

¹⁴ Ebü'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, thk, Muhammed Seyyid Geylani, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1975, c. I, s. 10-19.

¹⁵ Muhammed el- Behiy, *İslam Düşüncesinin İlahi Yönü*, çev. Sabri Hizmetli, Fecr Yayınları, Ankara, 1992, s. 46.

¹⁶ Ebu'l-Hasan Eş'arî, *İstihânu'l- Havz fi İlmi'l- Kelâm*, çev. Melikşah Sezen, Kökler Derneği Yayınları, İstanbul, 2016, s. 94-95.

¹⁷ Mevlüt Özler vd., *Kelam El Kitabı*, edt. Şaban Ali Düzgün, 4, Grafiker Yayınları, Ankara, 2015, s. 33.

¹⁸ Abdulkahir el- Bağdadî, *el-Fark Beyne'l- Fırak*, thk. İbrahim Ramazan, Daru'l- Ma'rife, Beyrut, 1994, s. 78, 112, 187.

Halifelik seçimi ve iç savaşlar, Kur'an'ın yorumlanması, Müslümanlığın yayılmasıyla birlikte fethedilen bölgelerde farklı kültürlerle karşılaşılması¹⁹ ve bu farklı kültür ve medeniyetlere ait kitapların tercüme edilmesi gibi birçok etmen İslam toplumunu etkilemiştir.

Kur'an'da bulunan muhkem ve müteşabih ayetleri²⁰ her fırka kendi ideolojisine göre tevil girişiminde bulunmuş ve görüşlerini desteklemek amacıyla ayetleri delil olarak kullanmışlardır.²¹ Siyak ve sibak bakılmaksızın ayetler seçilerek fırkaların düşünce alt yapısı oluşturulmuştur. Böylece aynı düşünceyi paylaşmayan fırkalar arasında ayrışmalar başlamıştır.

Yapılan fetihlerle birlikte gelişen İslam coğrafyası ciddi boyutlarda genişlemiştir. Farklı dine mensup bulunan yerler fethedildiğinde İslam'a geçiş hakkında herhangi bir zorlama yapılmamıştır. Bu durum kültür ve inanç etkileşimini arttırmıştır. İslam toplumunda tartışma gereği veya cesareti bulunulmayan konular hakkında bile tartışılmaya başlanmasına sebep olmuştur.²²

Bir diğer husus olan tercüme hareketleriyle birlikte felsefe ve diğer ilimlerden İslam toplumu da etkilenmiştir. Bu etkinin sonucu olarak zuhur eden problemler neticesinde İslam toplumu bu problemlerin akılla ve nakille çözülmesi gerektiğini savunan kelam ilminin kurucusu kabul edilen Mu'tezile²³ ve sadece nakli delillerle İslam dininin saf muhtevasını korumayı amaçlayan Ehl-i Sünnet kelamı arasında sürekli bir mücadele başlamıştır.²⁴

Gelişen problemlere akli ve felsefi yaklaşım sergileyerek İslam dinini korumayı hedefleyen Mu'tezile ekolü kelam ilmini sistemleştirmiştir. Bu doğrultuda kendisine karşı çıkmışsa da bu durum Ehl-i Sünnet kelamının oluşmasını sağlamıştır. Böylece her çağda toplumun itikadını korumayı amaçlayan dinamik yapılı bir kelam ilmi oluşmuştur.

¹⁹ Ömer Ferruh, *el-Fikru'l- Arabî*, Daru'l-İlim li'l-Melayin, Beyrut, 1966, s. 122-131.

²⁰ Âl-i İmrân, 3/7.

²¹ William Montgomery Watt, *Modern Dünyada İslam Vahyi*, çev. Mehmet S. Aydın, Hülbe Yayınları, Ankara, 1982, s. 109.

²² Ebu Reyyan, *Tarihu'l-Fikri'l- Felsefi fi'l-İslam*, s. 138-142.

²³ İrfan Abdulhamid, *İslam'da İtikadi Mezhepler ve Akaid Esasları*, çev. M. Saim Yeprem, Marifet Yayınları, İstanbul, 1981, s. 121.

²⁴ Yusuf Ziya Yörükhan, *İslam Akaid Sisteminde Gelişmeler*, haz. Turhan Yörükhan, K.B. Yayınları, Ankara, 2001, s. 20-24.

Başlangıçtan bugüne kadar toplumun itikadî problemlerine cevap sunmaya çalışan kelim ilmi kendini sürekli güncellemek ve geliştirmek durumundadır. Aksi halde İslam dininde bulunmayan birçok asılsız inanç şekilleri ve davranışlar zuhur eder. Kelam ilmi böyle sorunların önüne geçmek ve inanç sahasını koruyarak kişinin kâmil bir insan seviyesine ulaşmasını sağlayacak tahkiki imanı açıklamaya çalışır.²⁵ Bu amaç neticesinde dönemsel farklılıklara uygun hitap metotları içermektedir. Muhtevası itibariyle her kesimin anlaması mümkün olmayan kaideleri içinde barındırması açısından kelam ilmi, imanî değerleri korumayı amaçlar. Bu sebeple dinî ilimlerin hepsi kelâm ilmine istinad eder.²⁶ Buna mukabil farklı dönemlerde farklı sorunlarla mücadele etmiştir.

Bu çalışmada kelam ilmi ve toplum ilişkisi, toplumda yaygın olarak kullanılan kitle iletişim araçları, sosyal medya platformları ve televizyon araçlarındaki dini bilgiler ve bu bilgilerin aktarımı konusundaki hususlar ele alınmıştır. Örnek şahsiyet Hz. Peygamber'in dini öğretim usul ve yöntemleri ve kişinin seviyesine uygun hitap şekilleri ele alınmıştır. Hz. Peygamber'in muhatabın algı durumuna göre farklı metotlar kullanmasına karşı günümüzde bu duruma riayet edilmediği halkın seviyesine uygun olmayan akademik düzeydeki tartışmaların özellikle televizyon programlarında yer alması hasebiyle her kesimden izleyiciyi etkilediği hakkındaki hipotezimiz ve değerlendirmesi 650 katılımcıyla yapılan saha çalışması ve sonuçları tezde yerini almıştır. Peygamberimizin örnekliğine her dönemde ihtiyaç duyulmasına karşın özellikle modern dönem dinsizlik akımlarına karşı sünnetler ışığında inanç konularına daha fazla önem verilmesi toplumun doğru bir şekilde yönlendirilmesini gerektirmektedir.

I.I. Konu ve Problem

Bu çalışmada yukarıda kısaca izah edilen günümüz kelam problemleri de dikkate alınarak kelam ilminin halk nezdindeki algılanışı ve bu konu hakkındaki görüşlerinin bulunduğu bir anket çalışması yapılmıştır.

²⁵Şerafettin Gölcük, Süleyman Toprak, *Kelam Tarih-Ekoller-Problemler*, Tekin Kitabevi, 8.Baskı Konya, Kasım, 2014, s. 9.

²⁶ İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelâm*, haz. Sabri Hizmetli, Umran Yayınevi İstanbul, 1981, c.I, s. 6-8.

Kelam ilmi muhtevası itibariyle aklî ve naklî delilleri bir arada incelemektedir. Bu sebeple her kesimden doğru şekilde anlaşılması güçleşmektedir. İmani konuları içermesi hasebiyle hassasiyet gerektirmektedir. Algı düzeyleri farklı olan âvâm ve havas tabakası arasındaki aktarım uygunluğu önemli bir problem teşkil etmektedir.

Gazzâlî (v. 505/1111) gibi bazı âlimler bu problem hakkında kelam ilmiyle alakalı yeterli bilgi düzeyine sahip kişiler dışında halk tabakasının bu ilimle uğraşmasını hoş karşılamamaktadır. Bunun bir sebebi de kelam ilminin dinî ve felsefî farklı metotlara sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Bu sebeple bilgi düzeyi yetersiz bir kişinin bu ilimle ilgilenmesi kişinin imanî konularda buhrana sürüklenmesine sebep olabilmektedir. Kişinin yanlış yönlendirilerek inanç alanından uzaklaşmasına sebebiyet verebilmesi açısından hassasiyet taşımaktadır.

Çalışmamızda kelam ilminde Gazzâlî'nin halkın kelami tartışmalardan uzak tutulması gerektiği teorisi üzerine günümüz kelami meseleleri hakkında modern toplumda aranan cevaplar ve bu cevapların aranış şekilleriyle alakalı olarak halk üzerindeki görüşler ele alınmaktadır.

Modern çağın getirisi olarak yaygın olan kitle iletişim araçlarının en yoğun kullanıldığı televizyon ve sosyal medya platformlarında yer alan dini içeriklere toplumun bakışı, bu içeriklerden etkilenme oranları tespit edilerek iman konuları ve bunların aleni bir şekilde herkesin huzurunda tartışılmasının toplum tarafından nasıl değerlendirildiği bu çalışmanın ana problemidir.

Kitle iletişim araçlarında yer alan asılsız ve uygunsuz dini içeriklerin kişilerin iman konularında zayıflamasına sebebiyet verdiği düşünülmektedir. Bu çalışma da toplumda artan ateizm, deizm, agnostisizm gibi akımların dini aktarımdaki sorunları, tartışma metodunun doğru kullanılıp kullanılmadığının değerlendirilmesini konu edinmiştir.

I.II. Çalışmanın Amacı

Bu çalışmanın amacı kelami problemler gibi alanında uzmanlık isteyen itikadi konuların halk üzerinde doğuracağı etkileri tespit etmek ve yeterli bilgi birikimine sahip olmayan halka, kelami problemlerin nasıl indirgeneceğini incelemektir.

Çalışmanın muhatabı olan kitlenin kelim hakkında bilgileri ve tutumları ele alınmakla birlikte günümüz şartlarında aktif kullanılan televizyon programları ve sosyal medya platformlarında bulunan dini bilgiler ve dini tartışma programları hakkındaki görüşleri ele alınmıştır.

Araştırmanın amacı imanî konuları kapsayan kelim ilmi için kişilerin muhataplarının bilgi düzeyini bilmeksizin tartışılmaya uygun olan ve olmayan tüm konuların ele alınmasının doğru olup olmadığının izah edilmesidir.

Araştırmanın amaçlarından biri de Gazzâlî'nin teorisinin katılımcılar tarafından doğrulanıp doğrulanmadığının tespitidir.

Bu araştırmada şu sorulara cevap aranacaktır:

- Kelam ilmiyle ilgili bilginiz var mı?
- Kur-an'ı Kerim'in günümüzde geçerliliğini kaybettiğini düşünüyor musunuz?
- Allah'ın varlığı, ahiret, cennet, cehennem, öldükten sonra dirilme, kader gibi inanç konularını sorgular mısınız?
- Televizyon Programları ve sosyal medya platformlarında bulunan dini içeriklere karşı tutumunuz nasıldır?
- Televizyon Programları ve sosyal medya platformlarında karşılaşılan dini bilgiler, bireyin dini konulara bakış açısını etkiler mi?
- Televizyon programları ve sosyal medya platformlarındaki (Allah'ın varlığı, Kader meselesi, Kur'an'ı Kerim'in geçerliliği vb. konulardaki) dini tartışma programlarını zararlı buluyor musunuz?
- İnanç düzeyindeki bilgileri elde etmek için hocaların vaaz tarzındaki programlarından mı yoksa tartışma programlarından mı dini bilgiler öğrenmeyi tercih edersiniz?

I.III. Araştırmanın Önemi

Bu çalışmada bireyin imanı gibi önemli bir konu hakkında bireyi etkileyen bilgi kaynakları ve bireyin bu kaynaklarla etkileşimi incelenmeye çalışılmıştır.

Çalışmanın belirlenmesi sürecinde yapılan taramalar sonucunda bu problem ile birebir alakalı ciddi bir çalışma bulunmadığı tespit edilmiştir. Ancak benzer içerikli çalışmalardan da yararlanılmıştır.

Bu çalışma İslam dünyasında başlayan ayrışmalarla gelişen kelim ilminin doğru bir şekilde aktarılması ve toplumun her kesimine uygunluk açısından değerlendirilmesi sebebiyle önem arz etmektedir.

Bu çalışmada katılımcıların kelam ilmi hakkındaki tutumları irdelenmekle birlikte inceleme alanı televizyonda bulunan tartışma programları ve sosyal medyanın bu hususa etkisiyle sınırlandırılmıştır. Bu sınırlamanın temel sebebi öncü fikir olan Gazzâlî'nin kelam tartışmalarının âvâm önünde yapılmasının kendi dönemi itibariyle bir problem teşkil etmesi ve bu problemin günümüz modern toplumunda hâlâ süregelmesidir. Aksi halde daha kapsamlı ve detaylı bir çalışma gerekmektedir.

Çalışmanın bir diğer önemi ise farkındalık oluşturmaya çalışmaktır. Özellikle inanç meseleleri gibi manevi konularda mülahazalardaki sınırların bilinmesi ve bu sınırların aşılması için gerekenlerin yapılması bireysel olarak temennimizdir.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. KELAM İLMİNİN ORTAYA ÇIKIŞ SÜRECİ VE TOPLUM-DİN ETKİLEŞİMİ

1.1. Kelam İlmî

Kelamın bir manası lügatte “etkilemek, yaralamak” manasında “kelm” kökünden²⁷ türeyen bir sözcüktür. Yunan felsefesinde “kelime, akıl ve delil” gibi farklı anlamları olan logos terimine eş değer olarak yer almaktadır.²⁸ Arap belâğâtının önemli isimlerinden biri olan İsfahânî (v. 502/1108) kelamı; lafızların muhtevasında bulunan tüm anlamlarıyla birlikte belli bir dizayna göre dizilmiş olması şeklinde tanımlamıştır.²⁹ İbn Fâris’e (v. 395/1004) göre kelam; anlam yönünden konuşmayı ifade eden lafız şeklinde isimlendirilmiştir.³⁰ Cürçânî’ye (v. 816/1413) göre de kelam; isnat yoluyla birkaç sözcüğü barındıran söz şeklinde ifade edilmektedir. Bu kelimelerin birbirilerine anlam bağıyla bağlanmış olması gerekmektedir.³¹

Kelamın bir sözü, tam manasıyla anlatmak olduğu ifade edildiğine göre bu durumu ilahi emirler için de kullanmak uygun görülmektedir. Öyle ki Kur’an’ın isimlerinden biri de Kelamullah’dır. Bu isim Allah’ın insanlığa hitabı demektir.³²

Istılahta ise konusuna ve gayesine göre iki farklı şekilde tanımlanmaktadır:

Konusuna göre en yaygın olarak kabul gören Seyyid Şerif Cürçânî’nin tarifi şöyledir: “Kelam, Allah Tealâ’nın zâtından ve sıfatlarından, mebde’ ve me’ad (başlangıç ve sonuç, yaratılış ve ahiret) itibariyle yaratıkların (mümkinâtın) hallerinden İslam kanununa göre bahseden bir ilimdir”.³³

²⁷ Cemaluddîn Muhammed b. Mükerrerem İbn Manzur, *Lisanü’l-Arab*, thk. Abdullah Ali Ekber, Muhammed Ahmed Hasbillah, Haşim Muhammed Şazeli, Kahire, Daru’l-Mearif, 1119, s. 3922.

²⁸ Harry Austryn Wolfson, *Kelam Felsefeleri*, çev. Kasım Turhan, İstanbul, Kitabevi Yay., 2001, s. 1.

²⁹ Ebu’l-Kasım Hüseyin b. Muhammed el-Ma’ruf bi’r-Ragib el-İsfehânî, *el-Müfredat fi Garibi’l-Kur’an*, çev. Abdülbaki Güneş, Mehmet Yolcu, İstanbul, Çıra Yayınları, 2010, s. 93.

³⁰ Ebu’l-Hüseyin Ahmed b. Faris el-Kazvini el-Hemedanî, *Mu’cemu Mekayisi’l-Luga*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun, Beyrut, Daru’l-Fikr, 1979, s. 131.

³¹ Ali b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerif Cürçânî, *et-Ta’rifat*, Beyrut, Mektebetü Lübnan, 1985, s. 194.

³² M. Özler vd., *Kelam El Kitabı*, s. 21.

³³ Şerif Cürçânî, *et- Tâ’rifat*, 1985, s. 78.

Bir diğerk tarif Senûsî'ye (v. 895/1490) ait olmaktadır ve Şu Şekildedir: "Kelam ilmi, ulûhiyet bahislerini, peygamberlerin gönderildiğini, onların bütün haber verdiklerinde doğru olduklarını ve buna bağılı olan hususları bilmekten ibarettir."³⁴

Her iki tanımda yer alan bahislerin hepsini içerisinde bulunduran bir tanım ise Ömer Nasûhi Bilmen'e (1883-1971) aittir: " Kelam ilmi, Allah Tealâ hazretlerinin zât ve sıfatlarından, nübüvvet ve risâlete ait meselelerden, mebde' ve meâd itibariyle mükevvenâtın (yaratıkların) hallerinden İslam kanunu üzere bahseden bir ilimdir."³⁵

Bu tanımlamada geçen mebde' ve me'ad yaratılmışların hallerini sınırlandırma için detay olarak verilerek kelamı diğerk pozitif bilimlerden ayırmıştır. Ayrıca tanımda yer alan İslam kanunu üzere ibaresi de kelamın felsefeden farklı olduğuna delil getirmektedir. Çünkü kelam felsefeden ayrı olarak yalnızca akılı değılı nakli de esas almaktadır.

Konusuna göre tanımında çok fazla farklılıklar olmamakla beraber gayesine göre tanımı hakkında da birçok tanım bulunmaktadır. Bunlardan Cürcani'nin tarifi şöyledir: "Kelam, kesin deliller kullanmak ve vaki olacak Şüpheleri gidermek suretiyle dinî akideleri ispata güç yetirilen bir ilimdir."³⁶

Teftâzânî (v. 792/1390) ise şöyle tanımlamaktadır: " Kelam ilmi, kesin delillerle dinî akideleri bilmedir."³⁷

İbn Haldûn'a (v. 808/1406) göre ise kelam ilmi: Aklî delillerle imanî akideleri savunmayı ve itikadî konularda selefin ve Ehl-i Sünnet'in yolundan sapan bid'atçıları reddetmeyi kapsayan bir ilimdir."³⁸

Kelamın konusu ve gayesine göre birçok farklı tanımlamalar bulunmakla birlikte en yaygın tanımlara yer verilmiştir. Bu tür farklılıkların sebebi kapsamlı bir ilim dalı olmasındandır. Bunun yanında diğerk bilimlerden ayrılmasını sağılıyan geniş tanımlara

³⁴ Seyyid Muhammed b. Alî b. Muhammed b. Abdilkâdir es-Senûsî, *Hakâiku's- Senûsî*, İstanbul Üniv. Küt. Nr. 627, A.Y. v. 26.

³⁵ Ömer Nasûhi Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm*, İstanbul, 1972, s. 5.

³⁶ Ali b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerif Cürcani, *Şerhu'l- Mevâkıf*, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Kahire, 1325, c. I, s. 23.

³⁷ Sadeddin Mesud b. Ömer Taftazânî, *Şerhu'l- Makâsid*, İstanbul, 1305, c. I, s. 5.

³⁸ Ebu Zeyd Abdurrahman İbn Haldun el-Hadramî, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağı, İstanbul, 1983, c. II, s. 1073.

sahip olması da söz konusudur. Konudan uzaklaşmamak adına diğer tanımlama ve izahlara girilmeyecektir.

İslami ilimlerin genel amacı dünya ve ahiret saadetine ulaşılmasıdır. Ancak her dinî ilimin kendi alanına göre hedeflediği ve fayda sağlayacağını düşündüğü amaçları bulunmaktadır. Kelam ilmi için de bu durum söz konusu olmaktadır. Diğer ilimlerden farklı olarak kelam ilmi güncel meselelere de çözüm üretmesi açısından sürekli gelişim göstermekte ve amaçları değişebilmektedir. Temel anlamda kelam ilminin gayelerini şu şekilde sıralamak mümkündür.

a) İman konusunda bireyin taklidî imandan kurtulup tahkiki imana yükselmesini sağlar.

b) Bireyin hak yolu bulmasını sağlayarak bâtil yolda olan kişileri susturur.

c) İnanca dair meselelerde bâtil ehlinin sunduğu görüşlerin çürütülmesini sağlayarak akâidi korur.

d) Bireyin itikadını güçlendirerek amellerindeki niyetlerinin samimiyetini arttırır.

e) Kelam ilmi muhtevası itibariyle Allah'a ve inanca dair meseleleri içerisinde barındırmasından ötürü diğer ilimlere dayanak oluşturur.³⁹

Kelam ilminin tüm bu gayeleri birbirine kaynaklık etmekte ve birbirini tamamlamaktadır. İmanı taklitten kurtararak tahkik seviyesine çıkarmayı hedeflemektedir. Böylece insan kemâle ulaşmış hakiki bir iman mertebesine yükselir. İnanç esaslarını hakkıyla yerine getirebilen bir insan amellerini de bu yolda hakkıyla eda edebilir.

Konudan uzaklaşmamak adına kelam ilminin tüm gayelerinden bahsedilmemiştir. Kısaca değinilmiştir. Kapsamlı ve sürekli gelişim gösteren dinamik bir yapıya sahip olmasından ötürü kelam ilmi topluma ve toplumun değişkenlerine göre farklı amaçlar edinmiştir. Çalışmanın gereği dikkate alınarak kısaca bilgi verilmiştir.

³⁹ Cürcânî, *Şerhu'l Mevâkıf*, s. 32-34.

1.1.1. Kelam İlminin Konuları

Tanımlamalarında da yer aldığı üzere kelam ilmi akide esaslarını, bu esasların açıklanmasını ve ispatını konu edinmiştir. Konularının genişliği ve kapsamı dikkate alınarak ilimler sınıflandırıldığında cüz'î ve küllî ilimler olarak ele alınmaktadırlar. Kelam ilmi bu sınıflandırmada diğer tüm İslami ilimleri de içinde barındırması ve onlara kaynak sunması sebebiyle küllî bir ilim olarak yer almaktadır.⁴⁰ İnanç konularını ele alması yönüyle kelam ilminde yer alan Allah'ın varlığı hususu bilinmeden diğer İslami ilimlerden söz etmek mümkün değildir.⁴¹ Kelam ilminin önemine dikkat çeken Cahız, kelam ilminin olmaması durumunda özellikle dinlerin anlaşılması ve açıklanması hususunda tüm dinler için büyük eksiklikler olacağını ifade etmiştir.⁴² Hem Allah'ın varlığı hem de yaratılmış tüm mahlûkatın hallerini incelemesi yönüyle kelam ilmi başka bir ilme ihtiyaç duymaksızın kendi içinde ilkeleri olan bir ilimdir.⁴³

Kelam ilminin konuları arasında Kur'an'ı Kerim'de yer alan müteşabih ayetler de yer almaktadır. Bu ayetlerin açıklanması hususunda sahabe geleneğinin sürdürülmesi gerektiğini belirten selefi düşüncenin yanı sıra tevil edilmesi gerektiğini ifade eden mutezile bulunmaktadır. Oluşan görüş farklılıkları sadece müteşabihatla kalmamış birçok konuda zuhur etmiştir.

Müteşabih ayetlerin yorumlanmasıyla birlikte gündeme gelen bir diğer konu da Kur'an'ı Kerim'in mahlûk olup olmadığı meselesidir. Bu konuyu gündeme getiren ilk kişi Ca'd b. Dirhem olmuştur.⁴⁴ Bu tartışmaların neticesinde insan hürriyeti ve kader meseleleri de gündeme gelerek tartışılmaya başlanmıştır.⁴⁵ İnsanın fiillerinde etkisiz olduğunu savunan cebri görüş, insanın fiillerinde özgür olmakla kalmayıp fiillerinin yaratıcısı olduğunu savunan kaderi görüş ve iki görüşün ortasını benimseyen Ehli Sünnet'in tutumu birbirinden farklıdır.⁴⁶

⁴⁰ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed Gazzâlî, *el-Mustasfa*, Bulak, 1324, c. I, s. 5.

⁴¹ Seyyid Şerif Cürçani, *Şerhu'l-Mevakıf*, İstanbul, 1239, c. I, s. 14.

⁴² Câhiz el-Kinânî, *Kitabü'l-Hayevân*, Dar'ul Kitab'ul Arabi, Beyrut, 1969, c. IV, s. 206.

⁴³ Cürçani, *Şerhu'l-Mevakıf*, c. 1, s. 15.

⁴⁴ İzzeddin İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, I-XI, nşr. Muhammed Yûsuf ed-Dekkâk, 1. Baskı, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l İlmiyye, 1987, c. VI, s. 121.

⁴⁵ Taşköprizâde Ahmed Efendi, *Miftâhu's-Seâde ve Mısbâhu's-Siyâde fi Mevzûâtü'l-Ulûm*, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l İlmiyye, c. II, s. 144-145, 146-147.

⁴⁶ Ethem Ruhi Fıglalı, *Günümüz İslâm Mezhepleri*, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, İzmir, 2008, s. 131-135.

Özellikle kelamın ilk dönemlerinde kelam ilminin konuları arasında Allah'ın zati ve sıfatları yer almaktadır.⁴⁷ Allah ve âlem arasındaki ilişkinin kurulması amacıyla üzerinde durulmuştur. Varlıklar konusunda düşünmeye yönlendiren Kuran'ı Kerim⁴⁸ ile birlikte Hz. Peygamber, Allah'ın varlığı hakkında düşünmek yerine yarattığı lütuflar hakkında düşünmenin daha faydalı olacağını belirtmiştir. Bu sebeple selef âlimleri Allah'ın sıfatları yerine âlemin yaratılmış olması⁴⁹ ile ilgilenerek cevher, araz, cisim gibi konular üzerinde yoğunlaşmışlardır.⁵⁰ Bu durum Kelam ilmi ile felsefenin karıştırılmasına sebep olmuştur. İslami ilimler arasında Kelam ilmi ne kadar küllî ise pozitif ilimler arasında felsefe de o kadar küllîdir.⁵¹ Araştırma konularının varlık olması hasebiyle benzerlik gösteren felsefe ve Kelam ilmi yöntem hususunda birbirinden ayrılmaktadır.⁵²

İlk dönem kelam konuları arasında Allah'ın sıfatları, büyük günah kavramı ve işleyen durumu, iman ve amel ilişkisi, kader, haşr, ruh, melekler, cennet ve cehennem gibi ahiret konuları yer alırken⁵³, yeni ilmi kelam döneminde yaşanan çağın gereksinimlerine göre felsefenin de etkisi ile atom, madde, pozitivizm, materyalizm, ateizm, deizm gibi modern çağın inanç akımlarına karşı dini koruyabilecek argümanlar geliştirme arayışı başlamıştır.⁵⁴

Kelam ilminin muhtevası itibariyle olması gereken bu değişimi dönemin şartlarına göre güncellenme ihtiyacı onun kapsamlı bir ilim olmasından kaynaklanmaktadır. Bireyin imanını tahkik seviyesine çıkarmayı amaçlayan Kelam ilmi günümüzde de güncelliğini korumakta ve karşılaşılan sorunlara çözüm üretmektedir.

İkinci bölümde ele alınan alan araştırmasında da katılımcıların Kelam hakkındaki bilgisi, güncel Kelamî konular ve bu konular hakkındaki görüşleri değerlendirilmiştir.

⁴⁷ Abdüllatif Harputi, *Tenkihu'l-Kelam*, İstanbul, 1330, s. 8-9.

⁴⁸ Vakıa, 56/58, 63, 68; Gaşiye, 88/17.

⁴⁹ Ebü'l-Muîn en-Nesefî, *Tebşiratü'l-Edille fi Usulî'd-Din* (nşr. Hüseyin Atay), Ankara 1993, c. I, s. 72.

⁵⁰ Ebü'l-Hasan el-Eş'arî, *İstihsanü'l-Havz (el-Has ale'l Bahs)*, Beyrut, 1952 (Kitabü'l-Lüma' içinde) s. 87-89.

⁵¹ İzmirli İsmail Hakkı, *Muhtasar Felsefe-i Ula*, İstanbul, 1329, s. 3.

⁵² Hüseyin Atay, *"Tebşiratü'l-Edille'ye Mukaddime"*, Ankara, 2004, c. I, s. 19-28.

⁵³ İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b.Ahmed, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal*, II, Kahire, 1321, s. 117.

⁵⁴ Selim Özarslan, *Kelam Tarihi*, İstanbul, Nobel Yayınları, 2015, s. 149-151; Muammer Esen, *"Abdullatif Harputî'nin Hayatı"*, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2014, s. 12.

1.1.2. Akaid ve Kelam Ayrımı

Akide, sözlükte “inanılan şeye karşı gönülden kurulan bağ” olarak tanımlanmıştır.⁵⁵ Türk diline inanç olarak çevrilen⁵⁶ akide tartışmaya uygun olmayan inanç şeklinde özetlenmiştir.⁵⁷ Akaid kelimesi akidenin çoğulu olarak lügatte yer almaktadır.

Akaid ilmi iman esaslarını ve hükümlerini içeren din kuralları olarak dini literatürde yer almaktadır.⁵⁸ Akaid ilmi herkesin anlayabileceği seviyede Allah’ın birliği gibi temel iman konularını tartışma konusu haline getirmeden dinin asıllarını ifade ederek şüphesiz bir şekilde iman edilmesi gereken konuları ele almaktadır.⁵⁹ Bu sebeple iki farklı anlamda değerlendirilmektedir. İlk anlamı tüm İslam âleminde kabul gören ve reddedilmesi halinde kişiyi küfre düşüren inanç esasları olarak ifade edilmektedir. Bir diğer anlamda ise mezheplerin birbirleriyle ihtilaf ettikleri konular hakkında kendi görüşlerini bildirdikleri eserler olarak kullanılmaktadır.⁶⁰ İlk anlamıyla kullanıldığında akaidin kaynağı Kur’an’ı Kerim ve Hz. Peygamber’in sünneti olmalıdır.⁶¹ İkinci anlamda kullanıldığında ise yukarıdaki kelam tanımlamalarında belirtildiği üzere dini akaidi ispata güç yetirilen ilim⁶² olarak ifade edilmektedir. Bu sebeple selef âlimleri akaid konuları hakkında yorum yapmadan, soru sormadan, ayet ve hadislerde bulunan bilgilerle yetinilmesi gerektiğini⁶³ ifade etmişlerdir. Akaid ve kelam arasında bulunan icmal ve tafsil ilişkisi bilinmediği için akaide felsefe karıştırılarak zamanla kelamlaştırılmıştır.

Akaidin bir diğer anlamı olan mezheplerin ihtilafa düştükleri konuları ele aldıkları eserlerine akaid adını vermeleri bir nevi mezhep kimliği oluşturmak amacıyla. Bu sebeple Eşari akaidi, Mutezile akaidi ya da yazan kişiye ait olduğunu

⁵⁵ İbrahim Mustafa, vd., *el-Mu’cemu’l- Vasiit*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1989, s. 614.

⁵⁶ Kemal Demiray & Ruşen Alaylıoğlu, *Ansiklopedik Türkçe Sözlük*, İnkılap ve Aka Yayınları, İstanbul, 1970, s. 15.

⁵⁷ Mevlüt Uyanık, *İslam’ın İnanç İlkeleri*, Esin Yayınları, İstanbul, 1997, s. 13.

⁵⁸ Orhan Hançerlioğlu, *İslam İnançları Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1984, s. 17.

⁵⁹ Ahmet Saim Kılavuz, *İslam Ansiklopedisi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 1989, c.2, s. 212.

⁶⁰ A. Saim Kılavuz, *Anahatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelâm’a Giriş*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2009, s. 387-388.

⁶¹ Ahmed b. Mûsâ Hayâlî, *Hâşiyetü’l-Hayâlî*, nşr. Mer’î Hasan er-Reşîd, el-Mecmûatü’s-Seniyye alâ Şerhi’l-Akâidi’n-Nesefiyye, Lübnan, Dâru Nûri’s-Sabâh, 2012, s. 51-52.

⁶² Adudüddin İcî, *Cevâhirü’l-Kelâm*, nşr. Abü’l-Alâ Afifi, Mecelletü Külliyyeti’l-Âdâb, II/2, 1934, s.136.

⁶³ Ali Arslan Aydın, *İslam İnançları ve Felsefesi*, DİB Yayınları, Ankara, 1979, s. 47-48.

göstermesi yönüyle Akaid-i Tahaviyye gibi şekillerde ele alınmıştır. Bu anlam farklılığı Kelam ve akaidin birbirinden ayrımını göstermektedir.

Akaid genel anlamda insanın yaratılış amacını kavramasını ve yaşamını bu doğrultuda devam ettirmesiyle ilgilenmektedir.⁶⁴ Kelam ise akaidin muhafazasını ve savunulmasını amaç edinmiştir. Bu sebeple yöntem farklılıkları mevcuttur. Kelam ilmi akli ve nakli tüm delilleri ele alarak gerekli durumlarda tevil ve cedel yöntemlerini kullanarak muhataplarına cevap vermektedir. Akaid de ise münazaraya yer yoktur. İman esasları olduğu gibi kabul edilir. Akaid okutulan ve ezberletilen esasları içermektedir. Kelam ise bu esasların felsefisiyle ilgilenmektedir. Bu sebeple Kelam ilmi daha yükseköğrenimlere bırakmak gerekir. Örneğin İmam hatip liselerinde akaid dersi yer almalı ilahiyat fakültelerinde ise kelam derslerine yer verilmelidir. Böylece öğrenci seviyesine uygunluk düzeyi belirlenebilir.⁶⁵ Kelami münakaşaların zorlukları da dikkate alındığında kişinin seviyesine uygunluğu ilkesi İbn Haldun'a göre şu şekilde olmalıdır: Öğretilen bilginin fayda sağlaması için öğrenene kademeli olarak azar azar verilmesi gereklidir. Öğrenenin kavrama kabiliyetine göre ilgisi tespit edilerek sistemli bir şekilde bu metot uygulanmalıdır.⁶⁶ Günümüzde de aynı uygulamanın gerçekleşmesi gerektiğini ifade eden psikologlar aksi halde uygulanacak öğretimin faydadan ziyade öğrenene zarar vereceğini belirtmişlerdir.⁶⁷ Buna göre öğrenenin zihinsel beceresi dikkate alınarak, öğretilen ilimdeki ana meseleler verilerek belli bir süreye yayılarak kademelendirilmesiyle sağlıklı bir eğitimin gerçekleşeceği belirtilmiştir.⁶⁸ Uygunluk düzeyi ikinci bölümde yer alan alan araştırmasında halk açısından da değerlendirilmiştir.

1.1.3. Kelam İlminin Gelişim Seyri

İslam toplumu Hz. Peygamberin vefatı sonrasında birçok sorunla karşı karşıya kalmıştır. Bu sorunların başında vahyin kesilmesi sebebiyle gerekli uyarı ve yönlendirilmelerin peygamberimizin vefatıyla son bulması olmuştur. Bu durumun etkisi

⁶⁴ Ebu'l Hasen en-Nedvi, *Kur'an ve Sünnette İtikad- İbadet ve Ruh Terbiyesi*, trc. M.Ali Seraceddin, Risale Yayınları, İstanbul, 1986, s. 57-58.

⁶⁵ Resul Bozyel, *Müzakereler*, İmam Hatip Liselerinde Eğitim ve Öğretim İçinde, Yayına Hazırlayan Mahmut Zengin, Dem Yayınları, İstanbul, 2005, s. 321.

⁶⁶ İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Zakir Kadiri Ugan, MEB Yayınları, Ankara, 1991, c.2, s. 144-145

⁶⁷ Mustafa Şekip Tunç, *Psikoloji Dersleri (Terbiye Bakımından)*, İ.Ü.E.F. Yay., İstanbul, 1950, s. 84-85.

⁶⁸ Emrullah Yüksel, *İmam Hatip Liselerinde Akaid ve Kelam Öğretimi*, Din Öğretimi ve Din Hizmetleri Semineri içinde, DİB Yayınları, Ankara, 1995, s. 183.

olarak İslam dünyası bir boşluğa düşmüştür. Özellikle daha sonra siyasi ayrılıklara sebep teşkil edecek olan Kırtas hâdisesi, peygamberimizin defnedileceği yer konusu, Halife Seçimi, Fedek arazisi, zekât vermek istemeyenlerle mücadele edilmesi, yalancı peygamberlik iddiaları gibi ardı arkası kesilmeyen sorunlar zuhur etmiştir. Bu ilk ihtilafların Kelam İlmi'nin doğuşuna tesir eden yönlerinin başlıcaları şunlardır:

-Hilafet konusundaki farklı görüşler

-Siyasi meselelerdeki anlaşmazlıklar ve islam birliğindeki iç savaşlar

-Kur'an'ı Kerim'den farklı hükümler çıkarma (tevil çalışmaları)

-Müslümanlığın yayılmasıyla çeşitli coğrafyalarda bulunan inanç ve medeniyetlerle karşılaşılması

-Yunan felsefesi başta olmak üzere yapılan çeşitli tercüme hareketleri⁶⁹

Hilafet meselesi; Hz. Peygamberin vefatından sonra karşılaşılan en büyük problemlerden biri olmuştur. Hz. Peygamber'den sonra başka bir peygamber gelmeyeceği konusunda kesin bilgi Kur'an-ı Kerim'de mevcuttur.⁷⁰ Bu sebeple Hz. Peygamber'den sonra kurmuş olduğu devletin yönetimi ve lideri meselesi ümmete kalmıştır.⁷¹ Benî Sa'îde çardağında toplanan Evs ve Hazrec kabileleri kendi aralarında halife adayı gösterme girişimlerine başlamıştır.⁷² Durumu haber alan sahabilerden birkaçı da Benî Sa'îde'ye gelmiştir. İki büyük kabilenin arasındaki anlaşmazlıktan İslam toplumunun zarar göreceğini düşünen sahabiler Kur'an'ı Kerim'in soy konusunda Peygambere yakınlığın herhangi bir önemi olmadığını belirtmesine⁷³ rağmen Kureyşliler bu durumu toplumun düzenini koruma maksadıyla ileri sürerek hilafeti elde etmişlerdir.⁷⁴ Yapılan bu Kureyş üstünlüğü Kureyşli olmayan müslümanların hilafet ve idarî işlere ilgisiz kalmalarına sebep olmuştur.⁷⁵

⁶⁹ Ebû Zehre, *el- Mezâhibü'l- İslâmiyye*, I, s. 5-22.

⁷⁰ Mâide, 5/8.

⁷¹ Devâlibî, Muhammed Ma'ruf, *İslam'da Devlet ve İktidar*, çev. Mehmed Said Hatiboğlu, İstanbul, 1985, s. 38.

⁷² Ahmet Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*, Ankara, 2001, s. 29.

⁷³ Bakara, 2/124; Hûd, 11/45-46.

⁷⁴ Mustafa Çağrı, " *Asabiyyet* " *Maddesi*, TDV İslam Ansiklopedisi, III, İstanbul, 1991, s. 453-454.

⁷⁵ İbnu'l- Esîr, *el- Kâmil fî't- Târih*, tsh. Abdulvahhâb en- Neccâr, Mısır, 1348/1929, III, s. 111.

Oluşan bu ilk anlaşmazlıklar siyasi olmasına rağmen birçok inanç fırkasının oluşmasına zemin hazırlamıştır.⁷⁶ Bunların başında Hz. Peygamberin vefat etmeden önce Hz. Ali'yi yerine halife bırakacağını iddia eden Şia⁷⁷ ve Haricilik gelmektedir.

Hilafet meselesi aslında siyasi bir olgu olmasına rağmen özellikle Şiiliğin ortaya çıkışına sebep olması nedeniyle kelam ilminin oluşumuna da ışık tutmaktadır. Kur'an İslam dinini benimseyenleri sosyal hayatlarındaki davranışları hususunda yönlendirirken işlerini şûra ile birbirleriyle görüş paylaşımı ve fikir danışması yaparak karar almalarını öğütlemiş⁷⁸, görev dağıtımını hususunda kişilerin yeterlilik düzeylerine ve kabiliyetlerine uygun olmasını⁷⁹ ve herhangi bir konu hakkında karar verileceğinde haksızlık edilmeden âdil bir tutum sergilenmesi gerektiğini vurgulamıştır.⁸⁰

Hilafet meselesinin başlamasıyla birlikte siyasi alan başta olmak üzere birçok konuda ihtilaflar zuhur etmeye başlamıştır. Hz. Ebubekir döneminde zekât vermek istemeyenlerle mücadele, Hz. Osman'ın hilafetinin son dönemlerinde yaşanan olaylar ve şehit edilmesi, Hz. Ali'nin halifelik döneminde sağlanamayan istikrar beraberinde iç savaflara yol açmıştır. Cemel ve Sıffin savafları üzerine İslam toplumu ciddi ayrışmalara düşmüştür.⁸¹ Bu savaflar ve sorunlar neticesinde zuhur eden mezheplerin ihtilaf konularının başında şu kelami problemler yer almaktadır:

- Tevhid (Allah'ın zat ve sıfatları konusu)
- Mürtekib-i kebîrenin dindeki durumu
- İman ve küfür tanımlamaları ve amel ile münasebeti
- İmamet konusu
- Kader ve insan iradesinin sınırları...⁸²

⁷⁶ Muhammed el-Behiy, *İslam Düşüncesinin İlahi Yönü*, çev. Sabri Hizmetli, Fecr Yayınları, Ankara, 1992, s. 46.

⁷⁷ Kemal Işık, *Mutezile'nin Doğuşu ve Kelami Görüşleri*, Ank. Üni. İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1967, s. 22-23.

⁷⁸ Âli İmran 3/159; Şûra 42/38.

⁷⁹ Nahl 16/43.

⁸⁰ Nisâ 4/58.

⁸¹ İsfarayini, *et- Tabsir*, s. 19-21.

⁸² İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b.Ahmed, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal*, II, Kahire, 1321, s. 117.

Hilafet meselesi ve iç savaşlar sonrasında İslam birliğinde bölünmeler yaşanmış, farklı ideolojiler oluşmuş ve bu ideolojiler sonucu yapılanmalar meydana gelerek farklı İslami fırkalar giderek artmıştır. Kur'an-ı Kerim'in yapısından kaynaklı olan bazı müteşabih ve muhkem ayetlerin yorumu konusunda ihtilafa düşülünce de⁸³ görüşlerine uygun olan ayet ve hadisler seçilmiş uygun olmayanlar farklı şekillerde yorumlanmaya başlanmıştır. Başlangıçta ilk iki sahabe döneminde böyle ciddi bir yorum farklılığı veya tevil etme ve bu ayetler üzerinde tefekkür etme durumu söz konusu olmamakta⁸⁴, bu ayetler olduğu gibi kabul edilmektedir.⁸⁵ Ancak daha sonra zamanla özellikle birbirilerini dışlamaya, ayrıştırmaya ve kendi görüşleri dışındakileri yok saymaya başlamışlardır. Fırkalar arası artan rekabet beraberinde delil arayışlarını arttırmıştır. Böylece te'vil çalışmaları başlamıştır. Kur'an'da uygulanan farklı yorumlama taktiği hadislerde de kullanılmaya başlanarak kişisel görüşlere göre fırkalar oluşmuştur. Buna mukabil oluşan her fırka kendi görüşlerini mantık ve Kur'an çerçevesinde temellendirmeye çalışmıştır.⁸⁶ Ayrıca Kelamullah ve Allah'ın sıfatları meseleleri de bu yorumlama farklılarından sonra ortaya çıkmıştır.

Müslümanlığın yayılmasıyla çeşitli coğrafyalarda bulunan inanç ve medeniyetlerle karşılaşılması giderek büyüyen ve gelişen İslam coğrafyası beraberinde sorunların artmasına da sebep olmuştur.⁸⁷ Fethedilen bölgelerde bulunan farklı din mensuplarından Müslüman olmayı tercih edenler olmuştur.⁸⁸ Farklı bir inanış şekline İslam'a geçen her birey önceki inanış şekliyle İslam'ı şekillendirmeye çalışmıştır. Böylece dinler arası etkileşim gerçekleşmiştir. Dinde olmayan şeyler eklenmiş olanlar çıkarılmış veya değiştirilmiş olmakla birlikte kültürel bir etkileşim meydana gelmiştir.⁸⁹ Bu duruma Müslüman olmuş gibi görünen ancak çıkar sağlama yahut İslam'ı bölme düşüncesinde olanların etkisi de oldukça fazladır.

⁸³ Ömer Ferruh, *Tarihu'l- Fikri'l- Arabi*, Daru'l- İlim li'l-Melayin, Beyrut,1966, s. 90-91.

⁸⁴ İbn Teymiyye, *el-Akidetu'l- Vasitiyye*, thk. Muhammed b.Abdulaziz, *er-Risaletu'l-Amme li İdareti'l-Buhus*, Riyad, 1412, s. 28.

⁸⁵ İbn Ebi Şeybe, *Kitabu'l- Musannef fi'l-Ahadis ve'l-Asâr*, thk. Kemal Yusuf el-Hut, *Muessesetu'l-Kütübi's-Sekaifiye*, Beyrut, 1989, VI, s. 142.

⁸⁶William Montgomery Watt, *Modern Dünyada İslam Vahyi*, çev. Mehmet S. Aydın, Hülbe Yayınları, Ankara, 1982, s. 109.

⁸⁷ Muhammed Ali Ebu Reyyan, *Tarihu'l-Fikri'l-Felsefi fi'l-İslam*, Daru'n- Nahdati'l-Arabiye, Beyrut, 1973, s. 63.

⁸⁸ Şerafettin Gölcük, Süleyman Toprak, *Kelam Tarih-Ekoller-Problemler*, Tekin Kitabevi, 8.Baskı Konya, Kasım, 2014, s. 39-40.

⁸⁹ Bekir Topaloğlu, *Kelam İlmine Giriş*, Damla Yayınevi, İstanbul, 2017, s. 27.

Fetihlerle genişleyen İslam topraklarında farklı din ve kültürlerin etkisi oluşmaya başlamıştır. Özellikle eski Yunan felsefesiyle alakalı kitaplar tercüme edilmiştir. Bu durum Müslümanlar arasında merak ve ilgi uyandırmıştır. Yabancı eserlere duyulan ilgi sebebiyle birçok eser Arapça'ya tercüme edilmiştir. Eski Yunan felsefesinin metodolojik olarak konuları tartışmaya açma yöntemi Müslümanları ihtilafta buldukları konulara bu şekilde izah aramaya yönlendirmiştir.⁹⁰ Bu durumdan faydalanmaya çalışan Yahudi ve Hristiyan din adamları İslam dinine karşı bir tutum sergileyerek bu tutumlarının argümanlarını felsefe ve mantık ilmi olmuştur.⁹¹ Bu savaşa karşı Müslümanlar itikada zarar veren görüşleri reddedebilmek için aynı argümanları kullanarak cevaplar üretmeye başlamış ve Kelam İlmi oluşmuştur.⁹²

Özellikle kelam ilminin kurucularından sayılan Mutezile ekolü⁹³ bu tercüme faaliyetlerinden ciddi derecede faydalanmış ve İslami değerleri koruma adına muhaliflerine aynı yöntemle cevaplar vererek alt etmeyi başarmıştır.⁹⁴ Ancak bu durum toplumda bazı sorunlara sebep olmuştur. Mutezile'nin muhaliflerin metoduyla karşılık vermesi İslam toplumunda hoş karşılanmamış ve onlara karşı tepki oluşturmuştur. Özellikle halk düzeyinde düşünüldüğünde muhaliflere verilen her cevap halkın bilgi sahibi olmadığı konular üzerinde konuşmasına, düşünmesine ve yanlışa düşmesine sebep olmuştur. Öyle ki Mutezile âlimlerinin ciddi bir bilgi birikimine sahip olduktan sonra onlara cevap verdikleri göz ardı edilmiş ve toplum arasında bilgi sahibi olmadıkları konular hakkında bile konuşma fırsatı oluşmuştur. Bu durum bir sonraki başlıkta toplumun dini algılama konusunda daha detaylı olarak ele alınacaktır.

⁹⁰ Kemal Işık, *Mutezile'nin Doğuşu ve Kelami Görüşleri*, A.Ü. Basımevi, Ankara, 1967, s. 35.

⁹¹ Ebu Reyyan, *Tarihu'l-Fikri'l- Felsefi*, s. 138-139.

⁹² Ahmed Emin, *Fecru'l- İslam*, Kahire, 1347.

⁹³ İrrfan Abdulhamid, *İslam'da İtikadi Mezhepler ve Akaid Esasları*, çev. M. Saim Yeprem, Marifet Yay., İstanbul, 1981, s. 121.

⁹⁴ İbnu'l- Murtaza, *Tabakatu'l- Mutezile*, thk. Susanna Diwald-Wilzer, Daru'l- Muntazır, Beyrut, 1988, s. 32.

1.2. Toplumda Dinin Yeri

1.2.1. Toplumun Tanımı

Lügatte toplum; “Tarihsel gelişme içinde, aynı toprak parçası üzerinde birlikte yaşayan ve ortak bir uygarlığı olan, yaşamlarını sürdürmek ve birçok temel çıkarlarını gerçekleştirmek için işbirliği yapan insanların tümü” şeklinde tanımlanmıştır.⁹⁵

Sosyolojinin kurucu isimlerinden sayılan Marx'a göre, toplum; ne şekilde olduğu önemli olmaksızın kişilerin karşılıklı etkinliklerinin toplamıdır. Toplum sadece insanların bir araya gelmeleri olmayıp bu insanların birbirileri arasında gerçekleşen ilişkilerin ürünüdür.⁹⁶

Sosyolojik gerçeklikte toplum; özerk, aktif ve yaratıcı olmakla beraber, aynı zamanda başlı başına bir gerçekliktir.⁹⁷ Yani toplum, açıklaması sadece kendisinde bulunan, evrenin başka hiçbir yerinde karşılaşılmayan ve kendine ait özellikleri olan bir dünyadır. Bu dünya, bireysel davranışları ve bilinçleri aşarak “en yüksek gerçekliği temsil eden bir toplumsal varlık”tır.⁹⁸

Becker'a göre toplum; “...onaylanan, paylaşılan”, “yüceltilen”- paylaşma edimiyle ve paylaşılanı saygı duymak için açık ya da zımni bir anlaşmayla yüceltilen demektir. Toplum çok güçlü bir yapıdır, çünkü bizatihi doğa gibi, herhangi birimiz ona ulaşmadan çok önce buradaydı ve her birimiz gittikten sonra da burada kalacaktır. “Toplumun içinde yaşamak” onaylamak, paylaşmak ve paylaştığımız şeye saygı göstermek mutlu yaşamının (sonsuz dek sürmese de) tek reçetesidir. Toplum der Becker, insan hayatının önemli olduğuna dair canlı bir mit, cüretkâr bir anlam yaratma girişimidir...” ve Bauman devam eder: “Bütün toplumlar anlam fabrikalarıdır. Aslında daha da fazlasıdır: anlamlı hayatın fidelikleridirler. Verdikleri hizmet vazgeçilmezdir. Topluma tabi olmak, Durkheim’in işaret ettiği gibi, “özgürleştirici bir deneyim”, “kör ve düşüncesiz fiziki güçlerden kurtulup özgürleşmenin tek koşuludur...”⁹⁹ Bu sebeple toplumu oluşturan avâm ve havâs tabakasının ayrımı yapılmaksızın her kesimine farklı

⁹⁵ T.D.K, tdk.org.tr, <https://sozluk.gov.tr/> 2006

⁹⁶ İrfan Erdoğan, *Karl Marx İnsan, Toplum ve İletişim*, İletişim Kuram Ve Araştırma Dergisi, 11.Sayı 25, Yaz-Güz, 2007, s. 199-228.

⁹⁷ Ergün Yılmaz, *Değişen Din Anlayışının Sosyolojisi*, Bilge Yayın, İstanbul, 1999, s. 17.

⁹⁸ Emile Durkheim, “*Din Sosyolojisi Ve Bilgi Teorisi*”, çev. Abdullah Topçuoğlu, Din Sosyolojisi, Der. Yasin Aktay, M. Emin Köktaş, Vadi Yay. Ankara, 1999, s. 148.

⁹⁹ Zygmunt Bauman, *Bireyselleşmiş Toplum*, çev. Yavuz Alagon, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2001, s. 10.

anlamlar yüklenebilmekte ve toplumun dinamik yapısının devamlılığı için hepsine ihtiyaç duyulmaktadır. Toplumda yer alan avâm ve havâs ayrımı daha sonraki başlıkta detaylı olarak ele alınacaktır.

Yapılan farklı tanımlamalarda bulunan ortak özne birey ürünü ve etkileşimi olmaktadır. Bu sebeple toplum bir etkileşim sahasıdır. Birçok bireyin varlığı ile meydana gelmiştir. Yazılı veya yazısız kurallar bütününde toplanan insan birliğidir. Bu yazılı ve yazısız kurallar toplumu şekillendirdiği gibi ideolojileri de şekillendirir. Dini olgularda bu şekilde toplum ideolojileri arasında yer almaktadır. Toplum bilimi olarak Sosyoloji'nin bir alt bölümü olan Din Sosyoloji'si dini değer ve olguların toplum üzerindeki etkisi hakkında bilgi vermektedir. Kelami münakaşaların toplum üzerindeki etkisinin tespiti amaçlanan bu çalışmada Din Sosyolojisi'nin çalışma alanından yararlanılması hasebiyle bu konuya değinilmiştir. Din sosyolojisi din kavramının içinde barındırdığı sosyolojik olayları ve dinin sosyolojik olgularla etkileşimini inceler.¹⁰⁰ Din sosyolojisi, dinin toplumsal bağlamdaki konumunu, toplumdan ayrı düşünülmeksizin çözüm üretme gayesi barındıran bilimsel bir disiplindir.¹⁰¹ İnsanların bir izdüşümü yani gerçekliğin toplumsal inşası¹⁰² olarak görülen dine toplum bilimsel açıdan yaklaşma yöntemidir.¹⁰³ Bu yöntem ile toplumda var olan dini ideolojilerin etkileri belirlenmektedir.

1.2.2. Toplumun Din Algısı

İnsanlık tarihiyle birlikte başlayan din kavramı tarihin her döneminde toplumları etkilemiştir. Din olgusunun hem bireysel hem de toplumsal bağlamda bir araya getirci, kaynaştırıcı ve bütünleştirici etkisi bulunmaktadır. Ferdî olarak din düşmanlığı veya dinsizlik algısı görüldüğü halde umumî anlamda tamamen dinsiz ve inançsız bir toplumda söz etmek mümkün değildir.¹⁰⁴ Konuya örnek olarak eski Yunan filozoflarından Plutargue, “dünyayı dolaşınız, duvarsız, edebiyatsız, kanunsuz, servetsiz

¹⁰⁰ Mehmet Taplamacıoğlu, *Din Sosyolojisi*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1963, s. 2.

¹⁰¹ Necdet Subaşı, “*Sorunlu Bir Alan: Din Sosyolojisi*”, *Sorgulanan Sosyoloji*, ed. M. Çağatay Öztekin, Eylül Yay., Ankara, 2002, s. 185.

¹⁰² Phil Zuckerman, *Din Sosyolojisine Giriş*, çev. İhsan Çaparoglu, Halil Aydınalp, Birleşik Kitap, Ankara, 2006, s. 5.

¹⁰³ Ergün Yıldırım, *Değişen Din Anlayışının Sosyolojisi*, Bilge Yay., İstanbul, 1999, s. 32.

¹⁰⁴ Osman Cilacı, *Günümüz Dünya Dinleri*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1995, s. 24.

şehirler bulacaksınız; fakat mabedsiz ve mabudsuz bir şehir bulamayacaksınız”¹⁰⁵ diyerek görüşlerini bildirmiştir. Ayrıca dinler tarihçisi ve filozof olarak tanınan M. Eliade var olan ilk insanın “dindar adam” olduğunu belirtmiş ve görüşlerine ek olarak kutsal olan dinî keşifler ile dünyanın daha anlamlı ve yaşanılabilir olabileceğini dile getirmiştir.¹⁰⁶

Kişinin din ile olan ilişkisi varlığının bir tezahürüdür. Bir başka ifadeyle Katolik bir antropolog olan Evans Pritchard, bireydeki din algısının temelini Tanrı tarafından verilen kutsal bir sezgiye bağlamıştır. Bu konuda E. Pritchard’a destek olacak bir diğer görüş ise Max Müller tarafından gelmektedir. M. Müller de ilahi sezginin bireyde yaşamın var olduğu andan itibaren bulunduğunu belirtmiştir.¹⁰⁷ İslam dininde ise bu konu ‘fitrat’ kavramıyla işlenmiştir. İslam’a göre bütün bireyler saflık, günahsızlık ve temizlik içerisinde dünyaya gelerek fitratına göre gelişim ve olgunlaşma gösterir. Buna mukabil insan fitrî olarak yaratıldığını tanıyıp, varlığına inanarak Allah’a karşı sığınma bağı ile bağlı bulunmaktadır.¹⁰⁸

Nitekim bu durum Kuran’ı Kerim’de de belirtilmiştir.¹⁰⁹ Zaten inanç olgusu insan dışında herhangi bir varlıkta bulunamaz. İman etme ve bir yaratıcıya bağlanma olgusu ve din kavramı insanın en üstün varlık olarak diğerlerinden ayrılmasının en temel faktörüdür.¹¹⁰

Dinin toplum üzerindeki etkisi olumlu ve olumsuz olmak üzere farklı şekillerde tezahür etmiştir. İnanan ve inanmayan herkesi ilgilendiren bir olgu olan din hakkında birçok tartışmalar gerçekleşmiştir. Bu durum ciddi sorunlara sebep olmaktadır. Dinin temel kavramları örgüsünü iyice tanımayan, bu örgünün mantığını yakalayamayan bir kimsenin dinî verileri sağlıklı bir şekilde değerlendirmesinin mümkün olamayacağını ileri süren M. Aydın, “din alanı, herkesin at oynattığı sahipsiz bir arazi gibidir”

¹⁰⁵ Ahmet Kahraman, *Dinler Tarihi*, Marifet Yayınları, İstanbul, 1984, s. 14.

¹⁰⁶ Mircea Eliade, *Dinin Anlamı Ve Sosyal Fonksiyon*, Din Bilimleri Yayınları, çev., M. Aydın, Konya, 1995, s. 1-6.

¹⁰⁷ Abdurrahman Güneş, *Sosyolojik Olarak Din Ve Toplum İlişkileri*, Fırat Üni. Sos. Bil. Dergisi, Elazığ, 2014, Cilt:24, Sayı:1, s. 153-164.

¹⁰⁸ Baki Adem, “*İnsan Zihninin Ortak Doğası Ve Din*”, Din Bilimleri-2, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 2009, s. 205-206.

¹⁰⁹ Rum, 30/30.

¹¹⁰ Amiran Kurtkan Bilgiseven, *Din Sosyolojisi*, İstanbul, 1985, s.1; Ali Fuat Başgil, *Din ve Laiklik*, Kubbealtı Yay., İstanbul, 1985, s. 68.

demektedir.¹¹¹ Bu durum birçok soruna sebep olmaktadır. Bunlardan bir tanesi de din konusunda bilgi paylaşımı yapılırken taraflar arasında aktaran ve aktarılan kişi arasında bazı iletişim sorunlarının bulunmasıdır. Özellikle din temasıyla yapılan bilgi alışverişinde iki ana problem ortaya çıkmaktadır. Bunların ilki, dini bilgiyi aktaran kişinin yeterli bilgi birikimine sahip olmamasıdır. Buna örnek olarak yukarıda ifade edilen Aydın'ın sözü verilebilir. Bir konuya tam vâkıf olmadan o konu hakkında fikir beyan etmek, konu hakkında bilgili biriyle konuşulduğunda kişiyi küçük duruma düşürdüğü gibi, aksi durumda konu hakkında hiç bilgisi olmayan birini de olumsuz olarak etkileyebilir ve yanlış bilgiler edinmesine sebep olabilir. İkinci problem ise dini bilgiyi aktaran kişinin, aktarılan kişideki hazır bulunuşluk durumunu göz ardı etmemesidir. Paylaşılan bilgi, aktarılan kişinin seviyesine uygun değilse kişi edineceği bilgiyi yanlış yorumlayabilir ve o şekilde amel ederek başkalarını da yanlış yönde şekillendirmeye sebep olabilir.

Aktarımdan kaynaklanan bu durum diğer din ve inanışlarda etkisini daha fazla göstermiştir. Özellikle semavî dinlerde Hristiyanlık ve Yahudilik de tahribatlar meydana gelmiştir. Ancak İslam dini için bu durum geçerli değildir. Çünkü Kuran'ı Kerim'de İslam dininin Allah tarafından muhafaza edildiğini kanıtlayan birçok ayet bulunmaktadır.¹¹² Ancak İslam toplumunda bulunan iletişim sorunu genel itibariyle verilen mesajın doğru anlaşılmasından kaynaklanmaktadır. İslam dininin teşekkül sürecinde Hz. Peygamber ile devam eden vahiy süresi boyunca herhangi bir sorunla karşılaşılmağı. Çünkü muhatabı olan toplumun sorunlarına ilişkin birincil uyarı kaynağı peygamberimiz olmakla birlikte onun vâkıf olmadığı konular hakkında da Allah gerekli açıklama ve izahlarla, uyarı ve önerilerle toplumun sorunlarına cevaplar vermiştir. Ancak daha sonraki dönemde vahyin kesilmesiyle birlikte toplumda bazı sorunlar açığa çıkmıştır. Peygamberin vefatıyla birlikte artan sorunlara cevaplar Kur'an ve Sünnet çerçevesinde aranmaya başlanmıştır. Bu durumda her birey elde ettiği bilgileri farklı değerlendirmiş ve İslam toplumunda bölünmeler meydana gelmiştir. Bu bölünmelerin birçok farklı sebebi bulunmaktadır ancak esas konunun bağlamından uzaklaşmamak için detaylarına girilmeyecektir. Konuyla ilgili olarak özellikle Sünnet

¹¹¹ Mehmet Aydın, *Din Felsefesi*, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992, s. 5.

¹¹² Hicr, 15/9; Buruc, 85/21-22; Vakıa, 56/77.

açısından yapılan değerlendirmeler iletişim ve ulaştırma problemiyle karşılaşarak günümüzdeki varlığına kavuşmuştur. Kaynağın birincil etkenden kesilmesi, her bireyin algılamadaki farklılıkları, tarihsel süreçte meydana gelen mezhepsel çatışmaların taraftar ve takipçi toplamak üzere değişik şekillerde tevیل etmeleri, tevیل durumunun Kur'an metni içinde uygulanması, dış etkenlerin sebep olduğu karmaşalar, dönemsel farklılıklar ve daha birçok sebep bu problemin ana kaynağını oluşturmaktadır.

Günümüz şartlarında değerlendirildiğinde din olgusu ve inançlar toplumsal hayatta önemli rol oynamaktadır. Özellikle geleneksel topluluklarda ekonomi, siyasi meseleler ve sosyal kurumlar ve kültürel değerlerin ana temasını din oluşturmaktadır. Toplumun en küçük yapıtaşı olan aile kurumu da dinin toplumdaki taşıyıcısıdır. Öyle ki aile kurumunun dine bağlılığı evlilik ve boşanma konularına da şekil vermektedir.¹¹³ Birey ailede aldığı dini değerleri büyüdükçe değişen sosyal çevrenin etkisiyle şekillendirir. Bu etkileşim çerçevesinde manevi değerleri, ideolojik düşünceleri, inanç unsurları, ahlakî değerler vd. oluşum sürecini tamamlamaya başlar. Dinin kültüre de etkisi büyüktür. Örf ve adetler buna göre şekillenir. Bir sosyolog olan Bilgiseven bu konuya örnekle "örf ve adetlerin her cemiyette dinin tesiri altında şekillendiğini inkâr etmek sosyolojik körlüktür." demektedir.¹¹⁴ Sadece örf ve adetlerde değil her alanda din kendini göstermektedir. Freyer'e göre din sanatsal, hukuksal, bilimsel veya kültürel bir alan olarak değerlendirilmez. Bütün bu alanlardan farklı olan dinin kapsayıcı yönünü şu şekilde izah etmektedir: "Netice itibariyle din, kültürün kendisinden ayrılması veya tecrit edilmesi kabil olan bir cüzü değildir. Belki o, zihniyetiyle bütün kültür sahasına nüfuz etmiş bulunmaktadır. Sırf dünyevi davranışlarından dahi bir kimsenin dindar olup olmadığını, hatta hangi dine mensup olduğunu anlamak mümkündür. Dinine bağlı bir Budist'in, iktisat ve sanat hadiselerine karşı tutumu, ister istemez bir Müslüman veya Hristiyan'inkinden farklıdır"¹¹⁵

¹¹³ Nihat Nirun, *Sosyal Dinamik Bünye Analizi*, Ankara Üniversitesi DTCF Fak. Yayınları, Ankara, 1969, s. 102.

¹¹⁴ Amiran Kurtkan Bilgiseven, *Eğitim Sosyolojisi*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1987, s. 114.

¹¹⁵ Hans Freyer, *Din Sosyolojisi*, çev. T. Kalpsüz, A.Ü.İ.F Yayınları, Ankara, 1964, s. 75.

Dinin topluma en büyük etkilerinden biri bütünleştirici olmasıdır. Din, toplumda devamlılığın ve düzenin oluşmasını sağlar.¹¹⁶ Din kişilerde benmerkezciliğe karşı bir oluşum sağlayarak, sorunlara karşı daha tahammüllü ve direnişçi etki geliştirerek, onları karşı tarafı düşünmeye yönlendirerek yardımsever ve sabırlı olmalarını sağlar. Bu özellikler değerlendirildiğinde F. Bacon din için "toplumun en kuvvetli zinciri" demektedir.¹¹⁷ Dinin bireyde oluşturduğu bu toplumsal etkileri hakkında Berger de "dinin, insanlık tarihi boyunca anomiyeye¹¹⁸ karşı en etkili siperlerden biri" olduğunu belirtmiştir.¹¹⁹

Genel olarak ele alınan toplumda dini algıma konusu hakkında detaylı izahlar verilmemiş sadece konuyla alakalı olması hasebiyle kısaca ele alınmıştır. Böylece kısa bir değerlendirme yapılacak olursa dini algılama tanımında geçen 'algı' kelimesinden de anlaşılacağı üzere kişiye göre değişebilir mahiyettedir. Çünkü algı kişisel bir durumdur. Ancak toplumsal olarak bahsedilen algı bireyselden farklı olmakla birlikte benzerlikleri de mevcuttur. Dönemsel, tarihsel, sosyal, kültürel, siyasal ve ekonomik, maddî ve manevî farklılıklar dini algılama şekline ciddi etkiler göstermiştir. Örneğin; Hz.Peygamber zamanında vukû bulmuş bir olaya sunulan çözümlerle günümüz zamanındaki çözümler farklılık içerebilmektedir. Bu sebeple özellikle fikhî ve kalamî alan başta olmak üzere diğer tüm dinî alanlarda da sürekli güncellemeler ve gelişmeler, ortamın ve dönemin şartlarına uygunluğuna dikkat edilerek uyarlanması gerekmektedir.

Bir inanç esasları ilimi olan kalam ilmi toplumun şartlarına ve sorunlarına çözüm üretmek gayesiyle her dönemde varlığını sürdürmüştür. Bu varlık değişen toplumsal algı şekillerine uygun izahlarla kendini tekrardan kaçınmıştır. Bir süre durağanlık dönemi geçirmesinin ardından toplumun ihtiyaçlarına ve gelişen modern dünyanın farklı inanç şekillerine karşı İslam dinini koruma amacıyla kalam ilmi yeni bir döneme girmiştir. Ancak akide ve kalam ilmindeki mevcut konular değişmemiş olduğu gibi kalmıştır çünkü bu konular İslam dininin ana kaideleri olan iman esaslarıdır. Görüş

¹¹⁶ Sulhi Dönmezer, *Sosyoloji*, Savaş Yayınları, Ankara, 1984, s. 263.

¹¹⁷ Hans Freyer, *Din Sosyolojisi*, s. 37.

¹¹⁸ *Anomi*: Toplumun bireyle olan sosyal bağının kopması, Sosyal Düzenin işlememesi, bozulması durumunda orta çıkan bir sorumsuzluk ve kuralsızlık durumunu ifade etmek için kullanılır. G. Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, Ankara, Bilim ve Sanat Yayınları, 2005, 32.

¹¹⁹ Peter Ludwig Berger, *Dinin Sosyal Gerçekliği*, çev. Ali Coşkun, İnsan Yayınları, İstanbul, 1993, s. 138.

bildirme de ayrılığa düşmüş hiçbir İslamî fırka mensubu dahi bu ana konuların temellerini arttırma veya eksiltme iddiasında bulunmamıştır. Ancak bu ana kaidelerin açıklanması ve anlaşılmasıyla alakalı hususlar fırkalar ve dönemlere göre değişiklik göstermektedir.¹²⁰

Kelam ilmi muhtevası itibariyle toplumun algı düzeyi göz önünde bulundurularak izah edilmeye çalışılmalıdır. Aksi takdirde yanlış anlaşılmalara sebebiyet verebilir ve itikadî alanı bozmaya sebep olabilir. Özellikle birçok farklı inanç unsurlarına karşı kendini korumalı ve akıl ve mantık çerçevesinde muhaliflerine cevap verebilmelidir. Bu durum kelam ilminin çok yönlü olmasıyla alakalıdır. Muhataplarının bilgi seviyesine göre izahlar vermekte ayrıca bilgi düzeyi düşük olmakla birlikte inanç alanında söz sahibi olan halka da gerekli izahı yapabilmelidir. Kelam ilmi üslup açısından da çok yönlü olmalıdır. Bireysel ve toplumsal olarak değişiklik arz eden algı durumuna göre şekillenmelidir. Bu sebeple Yeni İlmi Kelam dönemine girmiş olan çağımızın sorunu olarak karşımıza çıkan birçok inanış tarzına cevap vermeye yeterli seviyeye gelmiştir.

1.2.3. Toplumun Dini Yaşama Şekli

İnsanın davranışlarını belirleyen ve günlük hayatındaki değerlerini yönlendiren din, varlığın kaynağına ulaşımı kolaylaştıran ve bireyin yaşamında yol gösterici olan bir inanç sistemidir.¹²¹ Van Baal ve Van Beek ise dinlerin, insan yaşamına anlam katan ve yaşamı düzenleyen bir etkisi olduğunu belirtmişlerdir.¹²² Toplumsal hayatın içerisine nüfuz eden din, bireyler arası ilişkileri düzenler.¹²³

Asırlardan beri üzerinde durulan din ve toplum ilişkisi birbirini dinamik tutan bir yapıda bulunmaktadır. Bu sebeple karşılıklı etkileşim içerisindedirler. Max Weber, dinin toplumsal normlar üzerindeki etkisine vurgu yaparak¹²⁴ toplumların gelişmişlik düzeylerinde ve çöküş sürelerinde çok etkili olduğunu ifade etmiştir.¹²⁵

¹²⁰ Bekir Topaloğlu, *Kelam İlmine Giriş*, Damla Yayınevi, İstanbul, 2017, s. 40.

¹²¹ Mehmet Ali Kirman, *Din Sosyolojisi Terimleri Sözlüğü*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2004, s. 61.

¹²² İsa Kuyucuoğlu, *Batı'da Din Sosyolojisi*, Eskiyeşi Yayınları, Ankara, 2008, s. 42.

¹²³ Joachim Wach, *Din Sosyolojisine Giriş*, çev. Battal İnandı, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1987, s. 7.

¹²⁴ Raymond Aron, *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*, çev. Korkmaz Alemdar, Bilgi Yay. İstanbul, 1986, s. 375.

¹²⁵ Anthony Giddens, *Sosyoloji*, çev. Hüseyin Özel, Cemal Güzel, Ayraç Yay. Ankara, 2000, s. 495.

Dinin toplum üzerindeki ve toplumun da din üzerindeki etkisinin ayrıştırılması mümkün değildir. Ancak bireysel olarak ele alındığında her din ve inanış şeklinin kendine özgü ibadet şekli ve ritüelleri¹²⁶ bulunmaktadır. Bunlar üç semavî dinde kutsal kitaplarla bildirilmektedir. Ritüellerin, ait oldukları toplulukları hem bireysel anlamda hem de toplumsal bir bütünlük bakımından birleştirici etkisi olmakla beraber aynı zamanda onların diğer topluluklardan ayrılmasını sağlayan bir kimlik oluşturması söz konusudur.¹²⁷ Konuya Örnek olarak Giddens, “geleneğin, formüle edilmiş inanç ve ritüellerin meydana getirdiği bileşim ile korunduğunu ileri sürerek ritüel ve formüle edilmiş inançlar arasındaki bağlantı, aynı zamanda içerdekiler ve diğerleri ayırımını verir. O’na göre, bu ayırımı sağlayan gelenekler, ritüellerle bir kimlik oluştururlar.”¹²⁸

Ritüeller, aynı zamanda kişilerdeki şüpheli, endişeli ve belirsizlik hallerinde onlara bir kurtuluş kapısı açarak açıklanması zor olan olayları izaha kolaylık sağlar.¹²⁹ Dini ritüeller, bireylerin inandığı inanç gereği yaşamlarında devam ettirdikleri olgulardır. Özellikle İslam dini çerçevesinde ele alınacak olursa; insanda fitrî olarak var olan inanma duygusu neticesinde insan yaratıcısına sığınma ve Ona ibadet etme hissiyatında olur. Bu hissiyatla birlikte olumlu isteklerini bildirme, olumsuz durumlardan sığınma amacıyla dinî ritüellerini gerçekleştirir. Yapılan ritüeller bireyde manevî bir huzur sağlar.

Gelişen teknoloji ve modernleşme süreciyle beraber insanlarda oluşan manevî çöküntüye dinî ritüellerin iyileştirici etkisi vardır. Özellikle bireysel yaşama ayrılma olgusuna karşılık dinin bütünlleştirici etkisi insanları kuşatmıştır. Örneğin Magnarella, Türkiye’de hac ziyaretine gidilme oranındaki yükseliş ile teknolojik ilerlemenin aynı oranda yükselişi arasında bir bağ olduğunu ifade etmiştir.¹³⁰

¹²⁶ **Rituel**: Ortak özellik ve işlevlere göre ele alındığında, birey ya da gruplarla ilgili bazı değerlerin, uygun zamanlarda, sembolik ve aşağı-yukarı değişmeyen ardışık davranış biçimleri ile tekrarlanmasıdır. Lauri Honko, “*Theories Concerning the Ritual Process*”, Science of Religion Studies in Methodology, (Ed. Lauri Honko) Paris, New York, 1979, s. 372.

¹²⁷ Kasım Karaman, **Ritüellerin Toplumsal Etkileri**, S.D.Ü. Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı: 21, Mayıs 2010, s. 232.

¹²⁸ Anthony Giddens, “*Living in a Past- Traditional Society*”, Reflexive Modernization, ed. Ulrick Beck; Anthony Giddens; Scatt Lash, **Polity Press**, 1994, s. 79-80.

¹²⁹ Theo N. M. Schuyt, Schuijt, John J. M.; “*Rituals and Rules: About Magic in Consultancy*”, Journal of Organizational Change Management, Vol. 11, No.5, 1998, s. 400.

¹³⁰ Paul J. Magnesella, **Tradition and Change in a Turkish Town**, Scherkman Publishing Company Inc., Cambridge, 1981, s. 8.

Aynı şekilde modern toplumlarda bulunan sürekli değişim algısı o toplumun statüsel değişimleri dahi bazı ritüellerle ifade edilmeye özen gösterilmiştir. Genel olarak değerlendirildiğinde özellikle modern toplumlardaki bireylerde bilim ile açıklanması mümkün olmayan insanüstü durumlar, bireylerdeki manevi olgulara sığınma ihtiyacını arttırarak bu durumların açıklığa kavuşmasının izahını kolaylaştırmıştır.¹³¹

Birey de var olan ihtiyaçlar, korkular, doyumsuz bir istek arzusu vb. sebepler dinî ritüellere yönelme isteğini arttırmaktadır. Özellikle İslam dini açısından ele alındığında kemâle ermiş bir birey Allah'tan başka kimseye ihtiyacı olmadığını anlar ve bütün ömrünü bu inanç çerçevesinde yaratıcısının rızasını kazanma eğilimiyle devam ettirir. Böylece birey yaptığı ibadetlerinde huzur bularak davranışlarını ritüelleri doğrultusunda düzenler.

1.2.4. Toplumun Dinî Değerlerini Yönlendiren Etkenler

Toplumda değişkenliği sağlayan etkenler dâhili ve harici etkenler olmak üzere iki kısımda incelenebilir. Harici etkenler şu şekilde ele alınabilir:

- Coğrafi konuma bağlı çevresel etkenler
- İstila
- Kültürler Arası Etkileşim
- Yayıma

Dâhili etkenler ise keşif ve icatlarla birlikte nüfus hareketleridir.¹³² Bu değişkenlikler kültürel mirasları etkilediği gibi dinî değerleri de etkilemektedir. Konu gereği dinî değerler açısından değerlendirilecektir. Herhangi bir dini incelerken öncelikle dikkat edilmesi gereken husus o dinin kurucusudur. Çünkü din kurucusunun fikri temellerinin oluşmasında toplumun durumu etkin bir rol oynamaktadır. Özellikle dini yenileyici değişimlerin gerçekleşmesi için var olan geleneklerin etkisinden uzaklaşması mümkün değildir.¹³³ Konuya örnek olması bakımından kelam ilmi de aynı

¹³¹Theo N. M. Schuyt, Schuijt, John J. M.; “*Rituals and Rules: About Magic in Consultancy*”, Journal of Organizational Change Management, Vol. 11, No.5, 1998, s. 401.

¹³² Enver Özkalp, Rüveyde Bayraktar, Hüsnü Arıcı, *Davranış Bilimlerine Giriş*, ed. Enver Özalp, Anadolu Üniversitesi, 3.Baskı, Haziran, Eskişehir, 2004, s. 35.

¹³³ Abdurrahman Güneş, *Sosyolojik Olarak Din ve Toplum İlişkileri*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 24, Sayı: 1, s. 161.

şekilde yenilenme sürecinde olsa da aslî değerleri olan inanç esaslarını değiştirmeden toplumun şartlarına göre uyum sağlamaya çalışmıştır.

Okuma-yazma oranının artmasıyla birlikte dinlerin yayılma hızında da artış gözlemlenmektedir. Aynı zamanda önceki dinlere ait bazı hüküm ve ritüellerin diğer evrensel dinler içerisinde de varlığına rastlanılmaktadır. Bu etkiler zaman içerisinde evrensel dinlerin şekillenmesine katkı sağlamıştır.¹³⁴ Kelam ilminin oluşum aşamasında da ele alındığı gibi tercüme faaliyetleri ve fethedilen bölgelerdeki farklı kültür ve inanışların İslam dininde bulunmayan ancak sonradan eklenen bir takım unsurlara sebebiyet vermiştir.

Özellikle ilkel toplumlarda etkili olan kabileler arası savaşlar dini değerler açısından çok etkileyici olmuştur. Zaman zaman gerçekleşen bu çatışmalar sonrasında kazanan taraf kaybeden tarafın dini değerlerini yok sayarak kendi dini değerlerini kabul ettirmek adına baskı da bulunabilmiştir. Böylece her bir savaştan sonra var olan mevcut din, birçok kez değişime uğrayarak etkileşim göstermiştir.¹³⁵ İslam dini açısından ele alındığında fethedilen bölgelerde dinî zorla kabule ilişkin bir olgudan bahsedilemez. Ancak rızasıyla din değiştirmiş kişi veya kişilerin de kasıtlı veya kasıtsız eski inanışlarının etkisini devam ettirdikleri gözlemlenmiştir.

Geniş kitlelere hitap eden büyük dinlerin değerleri konusunda da toplumsal değerlerin etkili olduğu dikkat çekmektedir. Örneğin; Hindistan'da bulunan Hristiyanların Hinduizm'de bulunan kast sisteminden etkilendiği gözlemlenmiştir. Hatta bölgede bulunan Müslümanlarda da aynı etki dikkat çekmektedir.¹³⁶

Din ve toplum arasındaki ilişki çeşitli şekillerde değerlendirilmeye beraber iki bölümde ele alınmaktadır. İlki toplumsal değerlerin din tarafından oluşturulduğu, diğeri ise bu görüşün tam tersi olan dinin toplumsal değerlerin etkisiyle meydana geldiği şeklindedir.¹³⁷ Her iki durum içerisinde de din ve toplumun birbirleriyle iç içe olduğu ve ayrılmaz bir bütün oldukları aşikârdır. Hem toplum hem de din dinamik bir yapıdadır. Bu sebeple doğru orantılı değişimler ve gelişimler gösterirler.

¹³⁴ Mehmet Taplamacıoğlu, *Din Sosyolojisi*, A.Ü.İ.F. Yayınları, Ankara, 1983, s. 93-96.

¹³⁵ Joachim Wach, *Din Sosyolojisine Giriş*, çev. B. İnandı, Ankara, 1983, s. 93-96.

¹³⁶ Yahya Mustafa Keskin, *Din ve Toplum İlişkileri Üzerine Bir Genelleme*, Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi, Sayı:2, 2004, s. 18.

¹³⁷ Y. M. Keskin, *Din Ve Toplum İlişkileri Üzerine Bir Genelleme*, s. 19.

Bu bilgiler neticesinde İslam dini hakkında değerlendirme yapılacak olursa; dini değerleri, toplumsal ve örfi adetleri genel itibariyle günümüze kadar korunmuş olarak gelen Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamber'in söz, fiil ve takrirleri şekillendirmiştir. Bu durum da yeterli dinî bilgiye sahip olmayan kişi veya kişiler örf ve adetlere bakarak toplumsal değerlere göre bir nevi sürü psikolojisiyle hareket ederler. Bu durum kişiye göre farklılık arz etmektedir. İslam dini bireyi düşünmeye ve akıl yürütmeye sevk eder.¹³⁸ Bu düşünme şekline de Kur'an ve sünnet ışık tutar.

İlk dönem kelim ilmi de aklî tefekkürle zuhur etmiştir. Öyle ki artan bölünmeler üzerine her fırka kendine has görüşler ortaya koymuş ve bu görüşlere kaynak arama girişiminde bulunmuştur. Bununla beraber te'vil çalışmaları başlamıştır. Sadece te'vil'le kalınmamış uydurma hadis rivayetleri ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu durum toplumun dinî değerlerini etkilemeye başlamıştır. Hızla yayılan bu olumsuz durum İslam dünyasında günümüzde hâlâ etkisini göstermektedir. Artan problemlere karşı cevap arayışına giren Kelam âlimleri farklı metotlar geliştirmişlerdir. Ancak gelişen ve değişen toplumlarda dinî değerleri etkileyen faktörler her çağda farklılık göstermektedir.

Halk arasında örfi ve kültürel değerlerin, toplumsal çevrenin ve bireylerin yaşayış şekillerine göre farklılık içermesi olağan bir durumdur. Ancak akaid alanındaki bilgiler sabittir ve bu değişiklikten etkilenmezler. Sadece izah açısından değişikliklere yönelinmiştir. Ancak gelişen teknoloji sebebiyle oluşan farklı topluluklar dinî değerler içerisinde yer alan veya almayan birçok konunun ele alınmasına sebep olmuştur. Hızla gelişen modern dünyada popülerlik kazanmış olan sanal ortamlar, tarama kanalları, internet bağlantıları, sosyal platformlar, televizyon programları gibi olgular toplumsal değişmelere sebebiyet vermiştir. Toplum ve din ilişkisi yukarıda izah edildiği gibi doğru orantılı olması hasebiyle dinî konularda da değişmelere sebep olmuştur. Güçlü sosyal etkiye sahip olan din kurumunun toplumsal değişimlerden etkilenmemesi veya değişimlerin aktörlerinden birisi olmaması beklenemez. Toplumun içerisinde bulunduğu her olumlu veya olumsuz değiştirici etken dini, toplumsal çatışmanın merkezine yerleştirir.¹³⁹ Böylece dinî konular toplumsal kuşak çatışması arasında da yer almaya

¹³⁸ Bakara, 2/219; Ali İmran, 3/65; Enam, 6/50-80-151; Araf,7/26.

¹³⁹ Ejder Okumuş, *Din ve Toplumsal Çatışma*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2017, s. 101.

başlar. Kuşaklar arası meydana gelen çatışmalar dinî değerler hakkında da etkisini gösterir.

1.2.4.1. İslam'ın Teşekkül Sürecinde Toplumun Dinî Değerlerini Yönlendiren Etkenler

Başlangıç dönemi itibariyle İslam dinindeki ilk ilim merkezlerini evler, camiiler ve mescitler oluşturmaktaydı.¹⁴⁰ İlk öğretmenlerden olan Hz. Peygamber¹⁴¹ muhataplarına muallimlik yapmıştır. Öğretici yönüyle kişiye ve durumuna göre izahlarda bulunmuştur. Farklı birçok öğretme yöntemi kullanan Hz. Peygamber, karşısındaki kişiye göre en uygun yöntemi belirleyerek açıklamıştır. Bu durum İslam dininin eğitici ve öğretici olmasına ve bireyi tefekküre yönlendirmesine işaret etmektedir.¹⁴² Peygamberimizin örnek tavrı sayesinde dönemin şartlarındaki tüm sorunlar devam eden vahiy sürecinin de etkisiyle çözüme kavuşmaktaydı.

Putperestliğin yaygın olduğu Arap toplumunda İslam dininin inşa edilmesi oldukça zor süreçlerden geçilmesine sebep olmuştur. Bu zorlukların birçok kaynağı bulunmakla birlikte kültürel olguların dinî değerlerle özdeşleşmiş olması da büyük ölçüde etkilemiştir. Câhiliye dönemi Arap toplumunda var olan din ve inanış çeşitliliğine karşı gelen İslam dinî başta asabiyet¹⁴³ gibi birçok sosyal, siyasi, toplumsal ve inançsal sorunlara çözüm üretmiştir.

Vahye muhatap olan Hz. Peygamber İslam dinini en güzel şekilde açıklamıştır. Bu sebeple daha sonra karşılaşılan hiçbir problem o dönemin şartları için sorun olarak algılanmamaktadır. Bu durum toplumsal algı farklarından kaynaklandığı gibi gelişen modernleşme sürecine uyum sağlamaktan da kaynaklanmaktadır. Aksi halde sürekli kendini tekrar eden ve gerileyen bir din algısı oluşurdu. Nitekim bunun örnekleri Hristiyanlık dini içerisinde tezahür etmiştir. Kilise'nin vergi adı altında halkı sömürerek zenginleşmesi ve halkın alınan vergilere güç yettirememesi Hristiyan dinine karşı tepkileri arttırmıştır. Simoni (kilise çalışanlarının dini emeller için para veya makam karşılığında alınıp satılması), nepotizm (akraba kayırması, işe ehli olmayan tanıdıkların

¹⁴⁰ Abbas Çelik, *Din Eğitim Tarihi*, ed. Aydın Coşkun, Arı Sanat Yayınevi, 1. Basım, Ekim, İstanbul, 2013, s. 50.

¹⁴¹ A. Çelik, *Din Eğitim Tarihi*, 1. Basım, s. 38.

¹⁴² Araf, 7/26.

¹⁴³ Mustafa Fayda, İbrahim Sarıçam, Hanefi Palabıyık, *İslam Tarihi El Kitabı*, 4.Baskı, Ankara, 2014, s. 63.

görevlendirilmesi), dini liderlik amacı dışına çıkararak nefsanî duygularla hareket eden keşişlerin sayısının artması Kilise'nin bozulmasını hızlandırmıştır.¹⁴⁴ Gelişen topluma ayak uyduramayan ve sömüren bir din olgusuyla karşılaşmış ve bu sebeple dini otoriteye isyan olarak reform hareketi başlamıştır.

İslam dinî açısından yukarıda izah edilen bir durumdan bahsedilmesi mümkün değildir. Çünkü Kur'an-ı Kerim diğer tüm semavî dinleri de tasdik eden ve kuşatan evrensel bir dindir.¹⁴⁵ Sürekli değişkenlik arz eden sosyal yapıya göre durağan kalmayarak her dönem ve yapıda yenilenen ve güncellenen bir şekilde cevap arayan herkesi mutmain etmiştir. Zaten Kur'an-ı Kerim kendine özgü yapısıyla her koşulda farklı dönemlerdeki kişilere hitap edebilmiştir. Bu yapısı O'nun evrensel bir kitap olma özelliğinden kaynaklanmaktadır. Böylesine mucizevî bir yapıya sahip olan bir kitabın muhataplarına karşı yetersiz kalması düşünülemezdi.

İlk dönem kelim âlimleri de bu mucizevi kitabın izahını buldukları toplumun şartlarına ve uygunluğuna göre ifade etmeye çalışmışlardır. Ancak muhtevası itibariyle bu durum günümüzde de etkisi bulunan farklı anlaşılmalara zemin hazırlamıştır.

1.2.4.2. Modernleşen İslam Toplumunda Dinî Değerleri Yönlendiren Etkenler

Sosyal değişim kuramları genelde “evrimci”, “işlevselci”, “çatışmacı” ve “yükseliş-çöküş” olmak üzere dört kategoride ele alınmaktadır.¹⁴⁶ Bu durum toplumla iç içe olan ve ayrıştırılamayan din olgusunu da etkilemektedir. Özellikle hızla gelişen ve modernleşen toplumlara eski dinî, örfî ve kültürel olguları aktarma konusunda zorlanmalar bulunmaktadır. Nesil farklılıkları, toplumsal normlar, çevresel faktörler ve yaşam tarzlarında değişkenlik birçok sosyal değerleri etkilediği gibi dinî değerleri de etkilemiştir. Bu duruma netice olarak değişen ihtiyaçlara cevap arayan bir toplum meydana gelmektedir. Sorunlara üretilmeye çalışılan cevap kaynaklarında çeşitli sıkıntılar meydana gelebilmektedir. Bunlardan birkaçı şu şekilde ele alınabilir.

¹⁴⁴ Memet Yetişgin, *Modern Avrupa Tarihi*, 1. Basım, Nobel Yayın, Ankara, 2014, s. 135.

¹⁴⁵ Nisa 4/47; Mâide 5/48; Bakara 2/136.

¹⁴⁶ Richard P. Appelbaum, *Toplumsal Değişme Kuramları*, çev. T. Alkan, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1989, s. 14-15.

1.2.4.2.1. Halk Arasında Yer Edinmiş İslam Dışı Bilgiler

Toplumda yer alan kültürel değerler dini kaideleri de etkilemektedir. Örf ve adetler, gelenek ve görenekler bunların başında yer almaktadır. Toplumu yönlendiren örf ve adetler kültürün manevi ve dini boyutunu şekillendirmektedir.¹⁴⁷ Toplumda yer alan ahlak kurallarının dini değerlerle birlikte örf ve adetler belirlemektedir.¹⁴⁸ Genel olarak değerlendirildiğinde örf ve adetlerle dini kaideler arasında herhangi bir tutarsızlık pek görülmemiştir. Ancak toplumda İslam öncesinden kalan bazı örf ve adetler İslam sonrasında kaldırılmış olsa dahi günümüzde halâ bir takım izleri mevcuttur. Örneğin kan davası, asabiyetçilik gibi davranışlar İslam dininde yasaklanmış olduğu halde bazı toplumlarda etkisi devam etmektedir. Bu durum örf ve adetlerin kalıplaşmış olan kaideler olduğunu göstermektedir.¹⁴⁹

Örf ve adetler dışında toplumda yer alan İslam dinine ait olmayan bilgiler de mevcuttur. Bu bir takım bilgilere İsrailiyat denmektedir. İsrailiyat, genel olarak “İsrailî bir kaynaktan nakledilen kıssa veya olay”¹⁵⁰ şeklinde tanımlanmıştır. Kavramsal açıdan değerlendirildiğinde İslam dininde yer almayan, dini kaidelere karşıt, kaynağı sağlam olmayan, dini yapıya ters, diğer semavî dinlerde yer alan, belirsiz ve şüpheli bilgiler olarak ele alınmaktadır. Özet olarak İsrailiyat, Yahudilik ve Hristiyanlık dinlerinden aynı zamanda diğer kültür, medeniyet ve inanç şekillerinden İslam dininde yer almaya başlamış, yabancı rivayetlerdir.¹⁵¹

İsrailiyat türü bilgilerin İslam dinine farklı şekillerde girmiş olması muhtemeldir. Bunlardan bazıları; halkların kültürel etkileşimleri, İslam’ın ilk dönemlerinde Müslüman olan Hristiyan ve Yahudi olan kimseler ve üç semavi dini araştıran ve benzerliklerini tespit eden çalışmalar olabilmektedir. Günümüz şartlarında değerlendirildiğinde bu kültürel etkileşimin izleri hâlâ görülmektedir.¹⁵² Bu tarz İslam dininde mevcut bulunmayan farklı bilgiler varmış gibi kabul edilmiş, giderek yayılmış

¹⁴⁷ Amiran Kurtkan Bilgiseven, *Genel Sosyoloji*, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1995, s. 14-15.

¹⁴⁸ İlyas Altuner, “*Etik Yarguların Kaynağı: Tanrı*”, Tabula Rasa Felsefe-Teoloji, Sayı 12, 2004, s. 105-110.

¹⁴⁹ İzzet Er, “*Örf ve Adet*”, Sosyal Bilimler Ansiklopedisi, Risale Yayınları, İstanbul, 1990, s. 201.

¹⁵⁰ Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, *el-İsrailiyyat fi't-Tefsir ve'l-Hadis*, Kahire, 1990, s. 13.

¹⁵¹ Ali Kuzudişli, *İsrailiyat Hadis Rivayetleri Arasına Nasıl Karıştı?* İsrailiyat: İsrail ve Yahudi Çalışmaları Dergisi, no.1, Kış 2017, s. 26.

¹⁵² Ali Yıldız Musahan, *İslam İtikadı Açısından "Dinler Arası Diyalog"un Eleştirisi*, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 9 Sayı: 42, Şubat 2016, s. 1896.

ve normalleştirilmiştir. Örneğin Kur'an'ı Kerim'de yer alan Yaratılma kıssasında E. Yazır'ın (1878-1942) üzerine durduğu bir ayet olan Bakara suresinin 35. ayetinin yorumu şu şekildedir: “Ayetin meâli ‘Ve dedik ki: “Âdem! Eşinle birlikte cennete yerleşin, oradaki nimetlerden istediğiniz şekilde bol bol yiyin, sadece şu ağaca yaklaşmayın. Böyle yaparsanız zalimlerden olursunuz’ şeklindedir. E. Yazır bu ayet hakkında Hıristiyanlardan rivayet edilen görüşü şu şekilde belirtmiştir: Burada belirtilen kadın ve erkek arasındaki cinsel ilişkiden kinaye olduğunu belirtmektedir. Hatta daha da ileri giderek dinler tarihi sahasına girecek önemli de bir yorum yapmaktadır: ‘Nasraniyetteki ruhbanîyet yani evlenmemek, evlenmemeyi ibadet ve sevap itikat etmek kazıyyesinin bu telâkki ile alâkadar bulunduğu da zannolunur.’ Bununla birlikte E. Yazır'a göre böyle bir yoruma Kur'an metni müsaade etmemektedir.”¹⁵³ Ancak toplumda bu zihniyet oluşmuş ve bazı dinî önderler evlilikten uzak durmuş ve bunu bir ibadet olarak telakkî etmişlerdir. Bunlar İslam dininin inanç esaslarını sarsıntıya uğratmaktadır. Bu yanlışlıkların düzeltilmesi gerekmektedir. Aksi takdirde aslî özelliklerini kaybeden ve taklidî bilgilerle dolan bir din olgusu ortaya çıkar.

1.2.4.2.2. Sosyal Dini Gruplar

Toplumsal yaşam üzerinde din büyük bir etkiye sahiptir.¹⁵⁴ Din, insanlar için evrenin varlığının anlam kazanmasını sağlamaktadır.¹⁵⁵ Varlığı anlam kazanan insan inancının gereksinimlerini yaşamın her alanında olduğu gibi sosyal alanda da göstermeye çalışmaktadır.¹⁵⁶ Bu durum dinin toplumu birleştirici etkisinden kaynaklanmaktadır. Bireylerde meydana gelen bu birlik algısı sosyal yaşamda dini kimliklerin belirlenmesini, cemaat, cemiyet ve derneklerin oluşumunu sağlamaktadır. Bireyde var olan benlik duygusu yerini biz olmaya bırakmaktadır.¹⁵⁷ Bu birlikten

¹⁵³ Hüseyin Akyüzoğlu, *Elmalı Hamdi Yazır'ın Tefsirde İsrailiyat Rivayetlerine Yaklaşımı*, Ekev Akademi Dergisi Sayı.65, Kış, 2016, s. 302.

¹⁵⁴ Raymond Aron, *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*, çev. Korkmaz Alemdar, Bilgi Yay., İstanbul, 1989, s. 81.

¹⁵⁵ Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990, s. 25,40.

¹⁵⁶ Gustave Le Bon, *Kitleler Psikolojisi*, haz. Yunus Ender, Hayat Yay., İstanbul, 1997, s. 128-129.

¹⁵⁷ Ali Şeriatî, *Ümmet ve İmamet*, Fecr Yayınları, Ankara, 1990, s. 43-44.

zamanla etkilenen bireyde kolektif şuur meydana gelmekte ve artık mensubu olduğu cemaatin düşüncelerini taşımaya başlamaktadır.¹⁵⁸

Ortak bir dini inanca sahip bireylerde ortak değerler meydana gelmektedir.¹⁵⁹ Örneğin sürekli olarak aynı ibadeti aynı yerde yapan kişilerde (her pazar kilisede düzenlenen ritüellere katılan kişiler veya her namaz vaktinde aynı camiyi kullanan kişiler gibi) samimiyet ve kaynaşma artmaktadır.¹⁶⁰ Psikolojik olarak oluşan bu kaynaşma bireyler arasında ortak bir duygusal bağın oluşmasını sağlamaktadır.¹⁶¹ Bu bağ yalnızca ideolojileri değil bireylerde var olan duygusal boşlukları da doldurmaktadır.

Oluşan biz şuurunun manevi rahatlama, sosyalleşme gibi birleştirici etkilerinin yanında aynı fikri taşımayanlara karşı ötekileştirme, dışlama gibi ayrıştırıcı etkisi de bulunmaktadır.¹⁶² Nitekim semavi dinlerde bulunan mezhep ve cemaat ayrışmaları konuya örnek teşkil etmektedir.¹⁶³ Tarihsel süreçte değerlendirildiğinde bu ayrışmanın çok ciddi sorunlar otaya çıkardığı görülmüştür. Cemaatler de var olan “biz şuru” mensubu olmayanlara karşı “onlar” algısı oluşturarak çatışmacı bir yapıya dönüşebildiği gibi onları doğruya yönlendirme amacıyla misyonerlik faaliyetlerine de dönüşebilmektedir.¹⁶⁴

İslam toplumu Kelam tarihi açısından değerlendirildiğinde cemaatlerin ve mezheplerin birleştirici ve çatışmacı iki yönüne de örnekler mevcuttur. Haricilerin kendilerinden olmayanları tekfir etmeleri biz şuurunun dışlayıcı unsuruna örnek teşkil etmektedir.¹⁶⁵ Modern yüzyılda bu fikir el-Kaide¹⁶⁶, Taliban, DAİŞ gibi akımlarla

¹⁵⁸ G.Le Bon, *Kitleler Psikolojisi*, s. 28.

¹⁵⁹ Ünver Günay, *Din Sosyolojisi Dersleri*, Erciyes Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 3, Kayseri, 1986, s. 169.

¹⁶⁰ Mehmet Taplamacıoğlu, *Din Sosyolojisi*, Ankara Üniversitesi Basımevi, 3. Baskı, Ankara, 1983, s. 199.

¹⁶¹ Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1993, s. 83.

¹⁶² Joachim Wach, *Din Sosyolojisi*, çev. Ünver Günay, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 1990, s. 42.

¹⁶³ Amiran Kurtkan Bilgiseven, *Din Sosyolojisi*, İstanbul, 1985, s. 300-302.

¹⁶⁴ Joachim Wach, *Toplumun Sırf Dinî Teşkilatlanması*, çev. M. Rami Ayas, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, C.XIX, A.Ü. Basımevi, Ankara, 1973, s. 177.

¹⁶⁵ Ethem Ruhi Fırlı, “*Hâriciler*” Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, TDV Yayınları, İstanbul, 1997, 169-175.

¹⁶⁶ Adem Eryiğit, *İbn Teymiyye'nin Siyaset Düşüncesi ve Cihat Doktrini*, Çıra Yayınları, İstanbul, 2020, s. 301.

etkisini hâlâ göstermektedir.¹⁶⁷ Buna karşı birleştirici etkisine örnek olarak Ehli Sünnet ve'l Cemaat insanları ayırmaksızın orta yol üzerinde kaynaştırıcı bir fikir çevresinde toplamayı hedeflemiştir.¹⁶⁸

Günümüz açısından değerlendirildiğinde oluşan en ufak yeni dini bir akım bile var olan kitle iletişim araçları sayesinde hızlı bir şekilde yayılma ve taraftar toplama durumuna sahiptir.¹⁶⁹ Özellikle internet, sosyal medya platformları ve televizyon gibi yaygın kullanılan teknoloji sayesinde oluşan dini akımlar kısa süre içerisinde büyüyerek cemaatleşmektedir. Bu yapılanmalar cemaat, cemiyet, dernek, tarikat gibi farklı şekillerde isimlendirilmektedir. Oluşan cemaate katılımı arttırmak, iletişimi sağlamak, taraftar toplamak ve ideolojilerine uygun bir lider belirlemek yapılanmanın temel hedeflerini oluşturmaktadır.¹⁷⁰ Belirlenen liderin ideolojisi doğrultusunda yaşamını sürdüren bireylerin itaat mekanizması artmakta ve belirlenen sınırların dışına çıkılmamaktadır.¹⁷¹ Bu durum bilincin yok sayılması gibi bazı problemlerin çıkmasına sebep olmaktadır.¹⁷²

Her cemaatin kendine has bilgi aktarımları bulunmaktadır. Özellikle dini bir cemaat, tarikat veya derneklerde eğitim formel ve informel olarak verilebilmektedir. Formel eğitimde mensubu olunan cemaatin kendi kimlik inşasının yapıldığı bilgi aktarımları bulunmaktadır. İformel eğitim ise cemaatlerin sohbetlerine katılımlarla oluşmaktadır. Mensubu olunan cemaatin liderinin rol model olduğu ve cemaatin ileri gelenlerinin yönlendirmesi üzerine verilecek eğitim türüne karar verilmektedir.¹⁷³ Verilen eğitimler cemaat üyeleri arasında bulunan bağlılığı arttırmaktadır. Böylece ortak bir ideoloji çevresinde bir araya gelen bireyler aynı değerleri paylaşmakta ve aynı yargılara itiraz eder duruma gelmektedir. Bu durum dini, siyasi, toplumsal birçok alanı etkilemektedir. Kelam açısından değerlendirildiğinde cemaat lideri veya ileri gelen

¹⁶⁷ M. Ali Büyükkara, *Çağdaş İslamî Akımlar*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2016, s. 71, 75, 91.

¹⁶⁸ Ebu Yusr Muhammed Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, çev. Ş. Gölcük, Kayıhan Yay., İstanbul, 1980, s. 339-340.

¹⁶⁹ Ünver Günay, *Din Sosyolojisi*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2000, s. 443.

¹⁷⁰ Robert John Wuthnow, "*Din Sosyolojisi*" çev. Adil Çiftçi), *Din ve Modernlik*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2002 s. 75.

¹⁷¹ Abdurrahman Yayan, "*Dinî Grupların ve Hareketlerin Sosyolojisi*" Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 1992, s. 75-76, 82-83.

¹⁷² Mustafa Kara, *Günümüz Tasavvuf Hareketleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2003, s. 16.

¹⁷³ Aydın Taştan, *Dini Sosyal Kimliğin İnşası: İsmailî Cemaati Örneği*, İctimaiyat Sosyal Bilimler Dergisi, 2021, Cilt 5, Sayı 2, s. 437-438.

kişilerin Kelam İlmi'ne bakışı nasılsa bireylerde oluşan yargılar da o şekilde şekillenmektedir. Örneğin Arabistan'ın resmi mezhebi olan Vehhabilikte tevhid esasları kalp ile tasdik, dil ile ikrar ve ibadetlerle amel şeklinde olmalıdır. Bunlardan herhangi birinin eksikliği durumunda kişi Müslüman olmaktan çıkar.¹⁷⁴ Bu yargılara sahip olmayan cemaat ve mezheplere karşı tutumları da farklı olmaktadır. Bu sebeple farklı ülkelerden hac ziyareti için giden kişiler birçok problemle karşılaşabilmektedirler. Örneğin kabir ziyaretlerinin yasak olması¹⁷⁵, sünnet ve nafil namaz kılmanın bidat olması¹⁷⁶ bu problemlerden birkaçıdır.

1.2.4.2.3. Sosyal Medya Platformları ve Televizyon

Modernleşen toplum yapısına eklenen yeni olgulardan biri olan teknoloji de hızla gelişim göstermektedir. Teknolojinin doğru amaçlarla fayda verecek şekilde kullanılması toplumun eğitim seviyesinin yüksekliğiyle mümkün olmaktadır. Yeni teknolojilerin, fikirlerin ve buluşların geliştirilmesi için sarf edilen yatırım miktarıyla doğru orantılı olarak toplumların bu buluşları kabullenmesi ve sağlıklı bir şekilde kullanması için gereken eğitime de yatırım yapılması gerekmektedir.¹⁷⁷ Ancak bu durum pek dikkate alınmamaktadır. Gelişi güzel birçok bilgi kirliliğiyle dolu olan sosyal medya platformları insanları olumlu ve olumsuz her yönde etkilemektedir. Burada konu gereği yalnızca dinî anlamdaki etkileri ele alınacaktır.

Dinî alanda sosyal medya platformlarında birçok yanlış bilgi bulunmaktadır. Çünkü genel olarak toplumun ihtiyaçlarına göre popülerlik kazanan sorunlara karşı cevaplar vermeye yöneliktir. Ancak bu cevaplar sübjektiflik içermektedir. Aksi halde popülerliğini kaybetme ihtimali bulunmaktadır. Bu sebeple bu bilgilerin yayılmasına sebep olan kişi veya kişilerin birçok amacı bulunmaktadır. Bunlardan başlıcaları; popülerlik, taraftar toplama ihtiyacı, dini değerlerin bozulmasını isteyen art niyetli kişi veya kişiler, dinde kolaylık sağlama adı altında kasıtlı veya kasıtsız dini olguların muhtevasını bozma girişimleri vb. bulunmaktadır. Buna mukabil bu bilgiler kaynak belirtilmeden sunulmaktadır.

¹⁷⁴ Muhammed b. Abdilvehhâb, *Keşfu's-Şububât*, çev. Ahmet Aslanoğlu, Keşfu's-Şububât Şerhi, İnceleme Araştırma Eserleri Yayınları, İstanbul, 2016, s. 43.

¹⁷⁵ Muhammed Ebû Zehra, *İslâm'da Siyasî ve İtikâdî Mezhepler Tarihi*, çev. E. Ruhi Fığlalı – Osman Eskicioğlu, İstanbul 1970, s. 282.

¹⁷⁶ Ahmet Vehbi Ecer, *Osmanlı Tarihinde Vehhâbî Hareketi*, Doktora Tezi, Ankara, 1976, s. 88.

¹⁷⁷ Mete Tapan, *Bilim, Teknoloji ve Toplum*, İ.T.Ü.V. Yayınları, Sayı 73, Temmuz-Eylül, s. 38.

Kaynağı meçhul olan durumlar şüpheli içermektedir. Şüpheli durumlar ise verâ kavramıyla ele alınmalıdır. Verâ kelimesi, gûnahtan ve şüpheli şeylerden uzaklaşmak anlamına gelmekte ve takva yolu olarak ifade edilmektedir.¹⁷⁸ Bu tanım dikkate alındığında şüpheli her durumdan uzaklaşmak takvayı arttırmaktadır. Günümüzde sosyal medyada yer alan şüpheli durumlar içinde aynı bakış açısı geçerli olmalıdır. Aksi halde hızla yayılan bu platformlar sebebiyle yanlış bilgiler din adı altında sunulmakta ve İslam dini tahrip edilmeye çalışılmaktadır. Kur'an ve sünnet ışığından uzak olan bireyler yeterli bilgi birikimine sahip değilse bu yanlış bilgiler arasında kaybolur.

Sosyal medya platformlarında yer alan her dinî bilginin yalnızca olumsuz anlamda etki bıraktığı söylenemez. Aksi durumlarda mevcuttur. Lâkin olumlu gelişim gösterebilmek için belli bir bilgi düzeyine sahip olmak gerekir. Özellikle kelami konular alanında uzmanlık isteyen derinlemesine incelenmesi ve analiz edilmesi gereken konularla doludur. Bu konuların bilgi birikimi düşük bireylerde oluşturacağı etki şüphesiz ki kafa karıştırıcı olacaktır. Sosyal medya platformları bu sebeple olumsuz etki oluşturabilmektedir. Çünkü kullanıcı kitlesinin bilgi düzeyiyle alakalı bir durumdan bahsetmek mümkün değildir. Farklılık ve çeşitlilik arz etmektedir. Dini açıdan her kitleye uygun ve doğru bilgiler kullanılması neticesinde fayda verici bir olgu olan sosyal medya kullanımını aksi halde kullanıldığında da ciddi zararlar vermektedir. Özellikle kelami tartışmalarda sosyal medya platformlarının kullanılmasının bireylerde oluşturacağı etki değerlendirilmelidir. Aksi halde itikadi değerler zarar görebilir ve halkta inançsal sorunlar meydana gelebilir.

Bir kitle iletişim aracı olarak kullanılan televizyonun toplum üzerindeki etkilerini de olumlu ve olumsuz olmak üzere ele almak mümkündür. İzleyici kitlesinin eğitim durumu, mensup olduğu dini değerleri, toplumsal ve sosyal çevresi fark etmeksizin her kesimden kişiye hitap etmektedir.¹⁷⁹ Bu sebeple televizyon, içerik üretimi zor bir kitle iletişim aracıdır.

¹⁷⁸ el-Âyid Ahmed vd., *el-Mu'cemül-Arabiyyü'l-Esâsi*, Mektebetü Lârus, Alesco 1988, s. 1302.

¹⁷⁹ Martin Esslin, *Televizyon Çağı; T.V. Beyaz Camın Arkası*, Pınar Yayınları, İstanbul, 2001, s. 68.

Televizyonun olumlu kullanımına örnek olarak eğlendirme, eğitime¹⁸⁰, haber aktarma¹⁸¹, toplumsallaştırma¹⁸², kültür aktarımı¹⁸³ gibi alanlarda kullanıldığı bilinmektedir.

Toplumı eğlendirmek, eğlendirirken de eğitmek¹⁸⁴ ve bunu yaparken izleyiciyi sıkmadan yapmak televizyonun kullanım amaçları arasında yer almaktadır. Özellikle gelişmişlik düzeyi düşük toplumlar için televizyon yegâne eğlence aracı olarak kullanılmaktadır.¹⁸⁵ Bu durum televizyonun olumsuz etkisi olarak göze çarpmaktadır.

Televizyonda yer alan içeriklere bakılarak televizyonun olumsuz etkilerini şu kavramlar altında ele almak mümkündür: bireyleri zihinsel olarak pasifleştirme¹⁸⁶, şiddete yönlendirmesi¹⁸⁷, tüketim israfı¹⁸⁸, toplumu yönlendirmesi¹⁸⁹, kültürel özden uzaklaştırması¹⁹⁰ ve dini değerlerle alay¹⁹¹ söz konusu olmaktadır. Bu zararların yüzeysel ele alınmasının sebebi konudan uzaklaşmamak adınadır. Konuyla ilgisi bakımından dini değerler açısından ele alınacaktır.

Özellikle dizi/film içeriklerinde göze çarpan dindarlık algısı ve dini lider rolündeki kişi veya kişilerin güvenilmez, dolandırıcı ve aşağılık olarak aktarılması göze çarpmaktadır.¹⁹² Dini değerlerin ve dini temsilcilerin eleştirildiği birçok örnek bulunmaktadır.¹⁹³ Bu durum misyonerlik faaliyetleriyle ele alındığında basit ve cahil gösterilen İslam dinine ait temsilcilerin yanı sıra diğer semavi dinlerin ve inançların

¹⁸⁰ Meral Tekin, *Yetişkin Eğitiminde Radyo ve Televizyon*, Yüksel Matbaacılık, Ankara, 1996, s. 107.

¹⁸¹ Mehmet Mete, *Televizyon Yayınlarının Türk Toplumunu Üzerindeki Etkisi*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1999, s. 60.

¹⁸² Sedat Cereci, *Televizyonun Sosyolojik Boyutu*, Şule Yayınları, İstanbul, 1996, s. 14.

¹⁸³ Ali Murat Vural, *Medyanın Kültürel Kalkınmayı Sağlama ve Eğitim İşlevi*, İ.Ü.İ.F.D., Sayı: 10, 2000, s. 107.

¹⁸⁴ Aysel Aziz, *Radyo ve Televizyona Giriş*, A.Ü.S.B.F., Basın Yayın Yüksek Okulu Yayınları, 1985, s. 54.

¹⁸⁵ Meral Tekin, *Yetişkin Eğitiminde Radyo ve Televizyon*, s. 107.

¹⁸⁶ Mustafa Köylü, *Televizyonun Olumsuz Etkileri*, Din Öğretimi Dergisi, Sayı:25, 1990, s. 78.

¹⁸⁷ Acar Baltaş, *Televizyonun Gücü ve Televizyonda Şiddet Ögesinin Çocuklara, Gençlere ve Topluma Yansımaları*, Aile ve Çocuk Dergisi, Sayı:6, 1987, s. 7.

¹⁸⁸ Abdülkerim Bahadır, *Günümüz Kitle İletişim Araçlarının, Ruhsal ve Toplumsal Hayatımız Üzerindeki Olumsuz Etkileri ve Korunma Yolları*, S.Ü.İ.F.D., Sayı: 7, 1997, s. 483.

¹⁸⁹ Aykut Zahid Akman, *Gerçek Demokrasiye Ulaşmak İçin*, Yeni Türkiye Dergisi, Sayı:11, 1996, s. 543.

¹⁹⁰ Abdülkerim Bahadır, *Günümüz Kitle İletişim Araçlarının, Ruhsal ve Toplumsal Hayatımız Üzerindeki Olumsuz Etkileri ve Korunma Yolları*, s. 490.

¹⁹¹ Sadi Özdemir, *Medya Emperyalizmi ve Küreselleşme*, Timaş Yayınları, İstanbul, 1998, s. 49.

¹⁹² Ömer Menekşe, *Türk Sinemasında Din ve Din Adamı İmajı*, II. Uluslararası Dini Yayınlar Kongresi Tebliğ ve Müzakereleri, DİB Yayınları, Ankara, 2005, s. 50.

¹⁹³ Ö. Menekşe, *Türk Sinemasında Din ve Din Adamı İmajı*, II., s. 47.

temsilcisi olan kişi veya kişiler eğitilmiş, anlayışlı ve sempatik gösterilerek toplumda yer alan din algısını olumsuz etkilemektedir. Özellikle genç kesim açısından değerlendirildiğinde kendi özünden uzaklaşma ve diğer inançlara özenme durumu ortaya çıkmaktadır.

Televizyon ve medya içeriklerinde bulunan din ve temsilcisi eleştirisi sadece dizi/filmlerde yer almakla kalmayarak televizyonda yer alan dini tartışma programlarına konuk olan kişilerin özellikle kolay eleştirilebilen ve küçük duruma düşürülebilen kişilerden seçilmesi basının tarafsızlığı ilkesine uygun düşmemektedir.¹⁹⁴ Bu durum izleyici kitlesinde din ve dini temsilci algısını olumsuz olarak etkilemektedir. Çalışmanın amaçlarından olan tartışma programlarının halk üzerindeki etkisinin belirlenmesi amacıyla bu durum ele alınmıştır. Yapılan anket çalışmasının değerlendirildiği ikinci bölümde bu konu detaylandırılacaktır.

Televizyon ve sosyal medyada yer alan olumsuz dindar kişi veya dini temsilci algısının kaynağını da toplum oluşturmaktadır. Toplumdaki din görevlisi imajı hakkında yapılan bir araştırmada kalıplıların %37,1'i dini temsilcilerin bilgi ve görgü eksikliğinden ve dini değerlere karşı göstermiş oldukları davranışların samimiyetsizliğinden ötürü, %19,6'sı ise kitle iletişim araçları ve sosyal medya platformlarından ötürü toplumda saygınlıklarının olmadığını belirtmiştir.¹⁹⁵ Bu değerler televizyon ve sosyal medyanın dini değerler ve temsilcileri hakkında ne kadar etkili olduğunu göstermektedir. Ayrıca burada dikkat çeken bir diğer husus ise temsil edilen dinin görevlilerinin de eğitim seviyesinin yüksek olmasının beklenmesidir. Özellikle dini değerler ve bilgilerin aktarımı açısından eğitim seviyesi hem aktaran hem de aktarılan açısından önemlidir.

Bu zararlar genel olarak değerlendirildiğinde ortaya çıkan en önemli faktörün eğitim olduğu dikkat çekmektedir. Televizyon ve sosyal medya platformlarında yer alan içeriklerin olumsuz etkisinden kurtulmanın yolu bu tarz zararlar hakkında bireylerin bilinçlendirilmesi ve eğitilmesidir. Bu farkındalığın oluşması için yapılan anket çalışmamızın da olumlu sonuçlar getireceğini temenni etmekteyiz. Gerek bireysel

¹⁹⁴ Ulviye Ezerbotaloğlu, *İletişimin Kitleli Etkisi Bağlamında Türkiye'de Basının Dine Bakışı* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), O.M.Ü.S.B.E, Samsun, 1996, s. 22.

¹⁹⁵ Hamdi Uygun, *Halktaki Din Adamı İmajı ve Din Görevlilerinden Beklentileri* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), O.M.Ü.S.B.E, Samsun, 1992, s. 54.

anlamda gerek toplumsal olarak kendi öz değerlerimiz hakkında yeterli bilgi birikimine sahip olmamız ve bunları korumamız gerekmektedir. Ayrıca bu olumsuz etkilerin bilinmesi ve kontrol altına alınmasında devlet idaresine de görevler düşmektedir.¹⁹⁶

1.3. Avâm ve Havâs Tanımlamalarının İslam Geleneğindeki Yeri

1.3.1. Avâm ve Havâs Kavramları

Avâm literatürde birkaç şekilde yer almaktadır; "1. Halk, halkın aşağı tabakası¹⁹⁷, cumhur, ahali. 2. İlim, yönetim ve bilgelik sahibi olmayan insanlar, büyük çoğunluk. 3. Manevi olgunluk eğitimden geçmemiş, nefsinin hastalıklarını görüp bilerek iyileştirme çabasına girememiş kişilerdir."¹⁹⁸ Halkın çoğunluğunu kapsayan avâm tanımı sıradan ve düşük seviyede olan kişiler için kullanılmaktadır.¹⁹⁹ Bir başka ifade ile avâm; bilgisiz, eğitim seviyesi düşük, tahkiki imana geçememiş taklidi olarak inanç gereklerini yerine getiren, ibadetlerinde ve yaşamında hakikati bulma kaygısı olmayan kişilerden oluşan toplum için kullanılmaktadır.²⁰⁰

Havâs ise; 1. Halkın ileri gelen öncü kişileri.²⁰¹ "2. Tasavvuf yoluna girdikten sonra almış oldukları eğitim sayesinde Allah'ın emirlerini ve bu emirlerin konuluş nedenlerini hemen kavrayıp Allah'ı görüyormuşçasına dinin hükümlerini yaşamayı amaç edinen Müslümanlar. 3. Allah'ın sıfatları, fiilleri, yaratması ve emretmesi konularında bilgi sahibi olan ve bu bilgiye göre hayatına anlam vererek Allah'ın sevgisini kazanan kişiler."²⁰²

Avâm ve havâs arasında ilim öğrenme ve öğretme açısından farklılıklar bulunmaktadır. İbn Rüşd (v. 595/1198) ve Fârâbî'ye (v. 339/950) göre avâmın taklidi

¹⁹⁶ Mehmet Aydın, *Eğitim Sistemimiz ve Misyonerlik Faaliyetleri*, Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1996, s. 99.

¹⁹⁷ Türkçe Sözlük: A-J, haz. İsmail Parlatır vd. Ankara, *Türk Dil Kurumu*, 1988, s. 163.

¹⁹⁸ Emine Taşçı Yıldırım, *İslam Düşüncesinde Avâm-Havâs Ayrımı*, Cumhuriyet İlahiyat Dergisi, Aralık, 2020, s. 669.

¹⁹⁹ Seyyid Şerif Cürçânî, *Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü "Kitabu't-Ta'rîfât"*, çev. Arif Erkan İstanbul, Bahar Yayınları, 1997, s. 165.

²⁰⁰ Ali Seyyar, *İnsan ve Toplum Bilimleri Terimleri*, Ansiklopedik Sosyal Bilimler Sözlüğü, İstanbul, Değişim Yayınları, 2007, s. 95.

²⁰¹ Mehmet Vural, *İslam Felsefesi Sözlüğü*, Elis Yayınları, Ankara, 2011, s. 209.

²⁰² Ahmet Nedim Serinsu (ed.), *Dini Terimler Sözlüğü*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2009, s. 128.

imanına yol gösteren havâs ehlidir. Bu sebeple lider ve yönetici olacak kişiler tefekküre ve delillere önem veren havâs ehli kişilerden olması gerekir.²⁰³

Avâm ve havâs arasındaki ayrımı eğitim seviyesi düşük olan halk ile âlim, nitelikli ve üst düzey eğitim alan, aydın kesim olarak nitelendirmek mümkündür. Bu sebeple Mutasavvıflar bu iki kesim arasındaki farkı; avâmda dini kaideleri yerine getirme konusunda emir ve yasaklarda bulunan hükümler olduğu gibi kabul edilir, havâs da ise bu hükümler detaylıca araştırılıp hakikatine kadar incelenerek ibadet edilir.²⁰⁴

Kısaca avâm ve havâs; halk ve ulema şeklinde ele alınmaktadır. Bu sebeple özellikle ilim konusunda medrese dili ve halk dili şeklinde ayrımlara gidilmiştir. Bu ayrımlardan amaç dini kaidelerin doğru kullanımını sağlamaktır.

1.3.2. İslam Geleneğinde Avâm ve Havâs Ayrımı

İslam düşünce geleneğinde avâm ve havâs ayrımı, hem kelamcılar, hem filozoflar hem de mutasavvıflar tarafından ele alınmaktadır.

Mutasavvıflar tarafından ele alınan ayrımı şu şekilde özetlemek mümkündür: Sûfî geleneğinde ilim elde etme yöntemlerinden olan keşf ve ilham yoluyla kalpte beliren ilim kişiye özgüdür.²⁰⁵ Döneminin bilinen sûfîlerinden olan Hallâc-ı Mansûr'un (v. 309/922) 'enelhak' tabiri sebebiyle idam edilmesi, havâs ehline ait durumların ve bilgilerin avâm tabakasıyla paylaşılmasına uygun olmadığını ifade etmektedirler.²⁰⁶ Avâm kesiminin bilgi birikiminin azlığı ve yeterli olgunlukta olmaması sebebiyle âlim sınıfından kişileri yanlış anlayarak hem kendi itikadlarını sarsmakta hem de ulema kesime zarar vermektedirler.

²⁰³ Fârâbî, *Tahsilü's-Sa'âde*, çev. Hüseyin Atay, Morpa Kültür Yayınları, İstanbul, 2003, s. 40. / İbn Rüşd, *Telhisü Kitabi's-Şi'r*, çev. Ali Tekin, Endülüs Yayın Evi, 2020, s. 102.

²⁰⁴ Mehmet Canbulat, İbrahim Paçacı, "*Avam*", *Dini Kavramlar Sözlüğü*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2006, s. 42-43.

²⁰⁵ Ebû Bekir Muhammed Kefâbâzî, *et-Taarruf li Mezhebi Ehli't Tasavvuf*, nşr. Mahmud Emin Nevâvî, Kahire, 1980, s. 105, 129-130; Hücvîrî Ali b. Osman Cüllâbî, *Keşfü'l-Mahcûb*, haz. Süleyman Uludağ, İstanbul, 1982, s. 270, 436, 474, 523; Ebu İsmail Abdullâh-ı Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn ile'l-Hakk'l-Mübîn*, Kahire, 1908, s. 43-44.

²⁰⁶ Süleyman Uludağ, "*Avam*", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1991, 4/ 105-106.

İslam filozofları ve Kelamcılar da konuya Mutasavvıflar gibi bakmaktadırlar. Başta Fârâbî²⁰⁷, Kindî²⁰⁸ (v. 252/866), İbn Sînâ²⁰⁹(v. 428/1037), İhvân-ı Safâ²¹⁰, Râgıb el-İsfahânî²¹¹ (v. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği), Gazzâlî²¹², İbn Tufeyl²¹³ (v. 581/1185), İbn Rüşd²¹⁴, İbnü'n Nefîs²¹⁵ (v. 687/1288) olmak üzere birçok filozof ve kelamcı avâm ve havâs ayrımını savunmakta ve bu konuda eserlerinde detaylı izahlara yer vermektedir.

Kindî, ulema ve halk ayrımını *fi'Felsefetü'l-Ulâ* adlı eserinde şu şekilde kalem almıştır: “Zamanımızın düşünürü olarak tanındıkları halde, gerçekten uzak bulunan pek çok kimsenin yanlış yorumlamalarından çekindiğimiz için, yanlış anlamaya yol açan karmaşık noktaları uzun uzadıya tahlil yerine kısaca kesmek zorunda kaldık. Layık olmadıkları halde, hakkı temsil durumunda olsalar da, bunların kıt zekâları gerçeğin esprisini anlamaktan acizdir.”²¹⁶ Bu keskin tavrıyla Kindî avâm ve havâs ayrımı üzerinde durulması gerektiği hakkında görüş bildirmiştir.

Fârâbî ise avâm ve havâs ayrımını daha ılımlı bir şekilde ele almıştır. Ona göre her insanın farklı bir algılama tahayyülü ve akıl yürütme tasavvuru bulunmaktadır. Bundan hareketle Fârâbî, tasavvur ehlini havâs, tahayyül ehlini ise avâm olarak nitelendirmektedir.²¹⁷

İbn Sina da konu hakkındaki görüşlerini şu şekilde bir nasihatle dile getirmektedir: “Ey kardeşim! Senin için bu işaretlerde gerçeğin özünü süzdüm ve

²⁰⁷Uzluğ el-Fârâbî et-Türki, *es-Siyâsetü'l-Medeniyye ve Mebâdi'ül-Mevcûdât*, çev. Mehmet S. Aydın vd., Büyüyenay Yayınları, İstanbul, 2012, s. 92-93.

²⁰⁸İshâk b. es-Sabbâh el-Kindî, *“İlk Felsefe Üzerine (Felsefetü'l-Ulâ)”*, çev. Mahmut Kaya, Kindî: Felsefî Risâleler Klasik Yayınları, İstanbul, 2014, s. 129.

²⁰⁹ Abdillâh b. Alî b. Sînâ İbn Sînâ, *“el- Adhaviyye fi'l-Me'âd”*, Felsefe ve Ölüm Ötesi Klasik Yayınları, İstanbul, 2011, s. 8.

²¹⁰ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, çev. Abdullah Kahraman vd. , Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2012, s. 1/243, 3/229

²¹¹ Anar Gafarov, *“Râgıb el-İsfahânî'de İnsan Tasavvuru”*, M.Ü İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı:30, 2006, s. 209.

²¹² Gazzâlî, *Halkın Kelâmî Tartışmalarından Korunması*, çev. Sabit Ünal, İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İzmir, 1987, s. 17-18.

²¹³ Muhammed b. Tufeyl el-Kaysî İbn Tufeyl, *“Hayy ibn Yâkzân” (Ruhun Uyanışı)*, çev. Yusuf Özkan Özburun vd., İnsan Yayınları, İstanbul, 2009, s. 87-88

²¹⁴ İbn Rüşd, *Faslu'l-Makâl (Felsefe ve Din Uyumu)* Elis Yayınları, Ankara, 2018, s. 32-33.

²¹⁵ İbnü'n-Nefîs, *“er-Risâletü'l-Kâmiliyye fi's-Sîreti'n-Nebeviyye (Fâzıl bin Nâtk)”*, çev. Cevher Şulul, *Nübüvvet Felsefesi*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2010, s. 145-146.

²¹⁶ Kindî, *“İlk Felsefe Üzerine (Felsefetü'l-Ulâ)”*, çev. Mahmut Kaya, Kindî: Felsefî Risâleler Klasik Yayınları, İstanbul, 2014, s. 129-130.

²¹⁷ Fârâbî, *Kitâbu's-Siyâsetü'l-Medeniyye*, nşr. Ali Bû Melhem (Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl), s. 96-98

kelimelerin inceliklerindeki hikmetlerin en hasını sana lokma lokma sundum. Artık sen de bu bilgiyi, bayağı insanlardan; cahillerden; parlak zekâ, eğitim ve âdetten nasibini almamış kişiden; kafası karışık insanlarla haşır neşir olandan veya bu filozofların mülhitlerinden ve onların asalaklarından sakın! Gönlünün duruluğuna, gidişatının düzgünlüğüne, vesveselerin kendisine üşüşmesine izin vermediği, gerçeğe rıza ve doğrulukla baktığına güven duyduğun kimseyi bulduğunda, sana sorduğu şeyden ona peyderpey, parça parça, bölüm bölüm ver! Böylece kendisine öğrettiklerinden, daha sonra karşılaşacağı şeyleri ferasetle kavramasını beklersin. Sana uyararak, kendisine ulaştırılanları mecrasından çıkartmayacağı konusunda onunla Allah ve iman üzerine ahitleş! Eğer bu ilmi ifşa veya zayi edersen, benimle senin aranda Allah vardır! Allah vekil olarak yeter!"²¹⁸

İhvân-ı Sâfâ ise avâm ve havâs ayrımını daha farklı bir şekilde ele almaktadır. Ona göre halk cahilliğiyle gaflete düşmemek için amellerine yönelmeli ve ibadetler konusunda daha ilgili davranarak kendini boş şeylerden korumalıdır. Bu sebeple farz ve sünnet tüm ibadetlerini arttırmalıdır. Ulema ehli ise bu amellerle birlikte ilmi araştırmalarla uğraşmalı ve dini değerleri akli incelemelere tabii tutmalıdır.²¹⁹

Râgıb el-İsfahâni de diğer filozof ve kelamcılardan farklı olarak avâm ve havâs ayrımını duyular ve akıl idraki olarak ele almaktadır. Ona göre halk duyularla hareket ederek belirli kavramlar hakkında bilgi sahibi olabilirken ulema akılla birlikte halkın idrak edemediği meseleleri de ele alabilmektedir.²²⁰

İbn Tufeyl ise konu hakkındaki görüşünü eserinde yer verdiği bir hikâyeyle ifade etmektedir: “Hayy ibn Yakzân, insanların ahvalini ve büyük çoğunluğunun tıpkı hayvanlar gibi idrak kuvvetinden yoksun olduğunu görünce, elçinin söylediklerinin ve şeriatin buyurduklarının ne denli hikmet ve hidayet üzere olduğunu anladı. ‘Avâm için bundan daha hikmetli bir yol mümkün olamazdı. Onlardan şeriatta zikredilenden daha fazlasını beklemenin hiçbir anlamı yoktu. Her iş için ayrı ayrı insan yaratılmıştı ve her

²¹⁸ İbn Sînâ, *el-İşârât ve't-Tenbîhât*, çev. Ekrem Durusoy, Ali, Macit, Muhittin Demirli, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2005, s. 204.

²¹⁹ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, çev. Abdullah Kahraman vd. , Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2012, 3.Cilt, s. 402.

²²⁰ Râgıb el-İsfahâni, *Müfredât, Kur'ân Kavramları Sözlüğü*, Çıra Yayınları, İstanbul, 2012, s. 606.

insan hangi iş için yaratılmışsa, o iş için gereken yetenekle donatılmıştı. Bu Cenâb-ı Hakk'ın süregelen yolu, yasaıdır."²²¹

İbn Rüşd ise halk ve ulema ayırımını her insanın farklı bir fıtratta yaratılmış olmasıyla açıklamaktadır. Ona göre avâm dini akideleri yüzeysel olarak tasdikle yetinebilir ancak ulema sınıfı bu kaideleri detaylı olarak inceleyip hikmetini anlama konusunda halktan uzaklaşmaktadır.²²² İbn Rüşd, dönemin âlimlerinin de aynı görüşte olduğunu belirterek Kur'an'ı Kerim'in açık ve kapalı olmak üzere iki farklı üslubunun bulunması sebebiyle tevil ve yorum farklılıklarının halka bildirilmemesi hususunda ulemanın dikkatli olması gerektiğini belirtmektedir.²²³

İbn Rüşd kelimelerden oluşan burhan delilinin izahlarının bulunduğu kitapların da halkın erişimine kapalı olması gerektiğini bildirmiş²²⁴ ve halkın dalaletine sebep olması kaygısıyla Gazzâlî' in cedel, burhan, hikmet ve mantık gibi ulemaya uygun içerikli olan tüm kitaplarından da halkı uzak tutmak gerektiğini ifade etmiştir.²²⁵

Gazzâlî ise bu konu üzerinde fazlasıyla durarak insanı üç tipe ayırmıştır. Birinci tipleni olarak avâmı, ikinci olarak havâsı, üçüncü olarak da cedel ehli olan kişileri ele almaktadır.²²⁶ Gazzâlî, cedel ehline kullandıkları metot açısından onay vermeyerek²²⁷ ciddi eleştirilere tabii tutmuştur.²²⁸ Avâm ehlini için de bilgi seviyelerinin düşüklüğü sebebiyle dini kaideleri yorumlama ve bu konular hakkında derinlemesine düşünülüp tartışılmasının bu seviyeye uygun olmadığını ifade etmektedir.²²⁹ Havâs ehli için de her bölgede ilim bilen, bununla detaylıca uğraşan, araştıran ve akideleri korumak için şüpheleri giderebilecek seviyede kişilerin olması gerektiğini dile getirmektedir.²³⁰

²²¹ İbn Tufeyl, "*Hayy ibn Yakzân*" (*Ruhun Uyanışı*), çev. Yusuf Özkan Özburun vd., İnsan Yayınları, İstanbul, 2009, s. 85.

²²² İbn Rüşd, "*el-Keşf'an Minhâci'l-Edille*", Çev. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2004, s. 168.

²²³ İbn Rüşd, "*el-Keşf'an Minhâci'l-Edille*", s. 141.

²²⁴ İbn Rüşd, *Faslu'l-Makâl*, s. 98.

²²⁵ İbn Rüşd, "*el-Keşf 'an Minhâci'l-Edille*", s. 202-204.

²²⁶ Gazzâlî, *el-Kıstasü'l-Müstakim*, çev. İbrahim Çapak, Türkiye Yazma Eser Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2016, s. 138.

²²⁷ Gazzâlî, *Faysalu't- Tefrika Beyne'l- İslam ve'z-Zendaka*, Mecmuatu Resail, Daru'l- Kutubi'l İlmiyye, Beyrut, 1997, c. III, s. 94.

²²⁸ Gazzâlî, *İhyau Ulumi'd-Din*, çev. Ahmed Serdaroğlu, Bedir Yayınları, İstanbul, 1974, c. I, s. 41.

²²⁹ Gazzâlî, *İlcamu'l- Avam an İlmi'l-Kelam*, Daru'l- Kutubi'l- İlmiyye, Beyrut, 1997, s. 42.

²³⁰ Gazzâlî, *Kavâidu'l- Akaid*, thk. Musa Muhammed Ali, Alemu'l- Kutub, Beyrut, 1985, s. 108.

"Her hakikat açığa çıkarılıp ortaya serilmez"²³¹ görüşünün temsilcilerinden olan Gazzâlî, eserlerinde avâm ve havâs ayrımını dikkate alarak "İlmi cahillere vermek ölümdür/ Ehline vermemek ona zulümdür"²³² kaidesiyle kişilerde algılama farklılıklarının olduğunu ifade etmektedir. ²³³ Bu sebeple Gazzâlî, muhatabının algı farklılığına dikkat ederek²³⁴ eserlerinde farklı şekillerde değerlendirmelere yer vermiştir.²³⁵

Özellikle kelim ilmi hakkına keskin ifadeler kullanan²³⁶ Gazzâlî, halkın kelim ilminden uzak tutulması gerektiği üzerinde durmuş ve " İlcamu'l- Avâm an İlmi'l- Kelam" isimli eserini kaleme almıştır.²³⁷ Ona göre kelim ilminde kullanılan delillerin halkın seviyesinin çok üstünde olduğu ve derin akıl yürütmeler gerektirdiği yönündedir.²³⁸ Bu sebeple avâm için kelamın zararlı olduğunu ancak havâs için faydalı bir ilim olduğunu ifade etmektedir.²³⁹ Havâs ehli için kelim ilmi bilmesi hususunu şu şekilde açıklamaktadır: " Bu ilme dalmak, bir görev olsa da bu görev, bütün insanlar için geçerli değildir. Aksine bazı insanların bu ilimden uzak durmaları gerekmektedir."²⁴⁰ Gazzâlî'ye göre haber, vaaz ve irşad usulleriyle dini kaidelere karşı tutumu değişmeyen kişilerin kelim ilmiyle şüpheleri giderilebilir.²⁴¹ Kelam ilminin yalnızca dini kaidelere davet hususunda değil havâs ehli tarafından bid'atçılarla mücadele edebilmek ve inanç esaslarının korunabilmesi için de gerekli olduğunu belirtmektedir.²⁴² Akli tefekkürün avâm ehli için uygun olmadığını halkın bu konuda ehliyet sahibi olmadığını belirten Gazzâlî havâs ehli için bunun bir keramet olduğunu ifade etmektedir.²⁴³

²³¹ Gazzâlî, *Miškâtü'l-Envâr*, çev. Mahmut Kaya, Klasik Yayınları, İstanbul, 2016, s. 32.

²³² Ebû Abdullah Muhammed b. İdris b. Abbas Şafîi, *Divanü's-Şâfiî*, thk. Muhammed Abdülmün'im Hafâci, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1990, s. 125.

²³³ Gazzâlî, *Miškâtü'l-Envâr*, s. 34-36.

²³⁴ Mehmet Bayraktar, "*Gazzâlî'nin Bilgi Teorisi*" *İslam ve Bilim*, Seha Neşriyat, İstanbul, 1993, s. 261.

²³⁵ Ebu Reyyan, *Tarihu'l-Fikri'l-Felsefi fi'l- İslam*, Daru'n- Nahdati'l- Arabiye, Beyrut, 1973, s. 345.

²³⁶ Gazzâlî, *Kavâidu'l- Akaid*, s. 49-71.

²³⁷ Gazzâlî, *İlcamu'l- Avam an İlmi'l-Kelam*, Daru'l- Kutubi'l- İlmiyye, Beyrut, 1997.

²³⁸ Gazzâlî, *İlcamu'l- Avam an İlmi'l-Kelam*, s. 59.

²³⁹ Gazzâlî, *İlcamu'l- Avam an İlmi'l-Kelam*, s. 60.

²⁴⁰ Gazzâlî, *el- İktisad fi'l- İtikad*, s. 11.

²⁴¹ Gazzâlî, *el- İktisad fi'l- İtikad*, s. 9-10.

²⁴² Gazzâlî, *Cevahiru'l- Kur'an*, thk. Muhammed Reşid Rıza el- Kabbâni, Dar'u İhyai'l- Ulûm, Beyrut, 1990, s. 39-41.

²⁴³ Gazzâlî, *el- Munkız Mine'd- Dalal*, Daru'l- Kutubi'l- İlmiyye, Beyrut, 1997, s. 75-76.

Gazzâlî özellikle itikadi meseleler hakkında avâm ve havâs ehlinin Kelam ilminde mukayesesini şu şekilde açıklamaktadır: “Avâm tabakasından olan salih ve müttaki kimselerin itikadıyla Kelam ve mücadeleçilerin itikadını karşılaştırdığın vakit, görürsün ki, avâmın itikadı, kendisini hiçbir kuvvetin sarsamadığı yüksek bir dağ gibidir, Kelamcıların itikadı ise rüzgârın sağa sola estirdiği havada asılı bir ip gibidir.”²⁴⁴ Burada avâm ehlinin taklidi imanını havâs ehlinin tahkiki imanı ile aynı seviyede olduğunu ifade ederek halk kesimini tahkiki imanı elde etmek için derin tefekkürlere girmeden kaideleri olduğu gibi kabul etmenin onlar için daha faydalı olduğunu vurgulamaktadır. Yukarıda ifade edilen kelamcıların itikadından maksat cedel yöntemi kullananlardır.²⁴⁵

Gazzâlî'nin Kelam ilmi konusunda farklı görüşleri bulunmaktadır.²⁴⁶ Burada yalnızca avâm ve havâs kavramları değerlendirilmeye çalışılmıştır.

1.3.3. Avâm ile Havâsın İlim Elde Etme Yöntemleri

Kur'an'ı Kerim'in evrensel olduğu ve her kesime ayrı ayrı hitap şeklinin bulunduğu İslam düşüncesinde kabul görmüş bir düşüncedir. Kur'an'ı Kerim'de muhkem ve müteşabih ayetler bulunmakta ve müteşabih ayetlerin te'vilini ancak Allah'ın ve ilimde derinleşmiş kimselerin bildiği vurgulanmaktadır.²⁴⁷ Burada geçen ilimde derinleşmiş ifadesi havâs ehli için ifade edilmektedir kanaatindeyiz.

Bir başka ayette geçen “*Rabbinin yoluna hikmetle ve güzel nasihatle davet et ve onlarla en güzel bir şekilde mücadele et...*”²⁴⁸ İfadesinden hareketle Kur'an'ı Kerim'in üslûbü avâm ve havâs her kesimin anlayış düzeyine göre farklı izahlara uygundur. Ayette yer alan güzellikle nasihat edilen avâm kesimi, halkın derin bilgilerle boğulmadan güzellikle davet edilmesi yönündedir. Hikmetle tasvirinden maksat ise havâs ehlidir. Havâs ehline hikmet ve katî hüccetlerle; halk ehlini ise nasihatler yakinî, iknaî ve zannî hüccetler kullanılarak izahlarda bulunmak gerekmektedir.²⁴⁹ Buna

²⁴⁴ Gazzâlî, *Kavâidu'l- Akaid*, s. 78.

²⁴⁵ Gazzâlî, *Faysalu't- Tefrika Beyne'l- İslam ve'z-Zendaka*, Daru'l- Kutubi'l- İlmiyye, Beyrut, 1997, s. 94

²⁴⁶ Abdulfettah el- Fâvi, *Makâlâtu'l- Aşr fî Menheci İlmi'l- Kelam ve Kadayahu*, Mektebetu'z- Zehra, 1993, s. 258.

²⁴⁷ Âl-i İmrân 3/ 7.

²⁴⁸ Nahl 16/ 125.

²⁴⁹ Gürbüz Deniz, *Anlam ve Varlık Boyutuyla İnsan*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2015, s. 97-99.

mukabil kişilere ilim tahsil edilirken halkın hisle, ulemanın ise akılla doğru yola iletildiğine işaret edilmektedir.²⁵⁰ Kur'an dilinde halkın anlayış düzeyini dikkate alarak seviyelerine uygun açıklama ve tasvirler yer almakla beraber ulemanın algı seviyesine göre soyut ve ruhanî tasvirler de ele alınmaktadır.²⁵¹

Yalnızca Kur'an'ı Kerim'de değil diğer semavi dinlerde de bu hitap farklılıklarından bahsetmek mümkündür. Yahudilik üzerinde ciddi çalışmaları olan İskenderiyeli Philon²⁵² ise insanların büyük bir kısmının ilahi bilgileri anlayamadıklarından ötürü Allah'ın emir ve yasaklarının insanlara uygun bir şekilde aktarılmadığını ifade etmiştir. Dolayısıyla havâs ehli olan kişilerin tanrısal bildirimlerin içerisinde bulunan kapalı gerçekleri anlamak ve açıklamakla görevli olduklarını ifade etmiştir.²⁵³

Avâm ehlinin ilim elde etme yöntemi hakkında selef metodunun uygun olabileceği hususu da yer yer tartışılmıştır. Selefî metot yedi prensipten oluşmaktadır. Bunlar şu şekildedir: Takdis, tasdik, aczi itiraf, sükût, imsak, keff ve marifet ehline teslim olmaktır.²⁵⁴

Takdis; Allah'ı cisimleştirici her türlü sıfattan tenzih ederek, yüceltmek anlamında kullanılmaktadır. Kur'an'ı Kerim'de yer alan bazı müteşâbih ayetlerin anlamları üzerinde yorumlama yapmayarak Allah'ı tasdik etmek demektir.²⁵⁵ Bu prensip halkı bilmedikleri hususlar hakkında koruma amacı taşımaktadır.

Tasdik; Allah'ın bütün güzel sıfatlarını tasdik ederek²⁵⁶ herhangi bir te'vil yapmadan inanmak şeklinde ifade edilir.²⁵⁷

Aczi itiraf; Kur'an'ı Kerimde yer alan Allah ve sıfatlarıyla alakalı müteşâbih ayetlerin nasıl bir hikmet içerdiğinin bilinmez olduğunu kabul ederek mahiyetini

²⁵⁰ Süleyman Uludağ, "*Havas*", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1997, c.16, s. 517.

²⁵¹ Necip Taylan, *İslam Düşüncesinde Din Felsefeleri*, M.Ü İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2013, s. 104.

²⁵² Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1998, s. 115.

²⁵³ Ali Sami en- Neşşar, *İslam'da Felsefî Düşüncenin Doğuşu*, çev. Osman Tunç, İnsan Yayınları, İstanbul, 1999, c. I, s. 94.

²⁵⁴ Ferhat Koca, *İslam Hukuk Tarihinde Selefî Söylem: Hanbeli Mezhebi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2002, s. 42.

²⁵⁵ Gazzâlî, *İlcâmu'l-'Avâm 'an İlmi'l-Kelâm*, s. 54-55.

²⁵⁶ F. Koca, *İslam Hukuk Tarihinde Selefî Söylem: Hanbeli Mezhebi*, s. 43.

²⁵⁷ Gazzâlî, *İlcâmu'l-'Avâm 'an İlmi'l-Kelâm*, s. 59.

anlamak da kişinin acizliğini kabul etmesi demektir.²⁵⁸ Mâlik b. Enes bu konu hakkında detaya fazla dalmayarak “bununla neyi murat ettiğini en iyi Allah bilir” ifadesini kullanarak aczi itirafın önemini vurgulamıştır.²⁵⁹

Sükût; avâm için müteşabih ayetler hakkında düşünmemek, yorum yapmamak ve soru sormamak gerektiğini ifade eder. Buradan maksat halkın cehaleti sebebiyle müteşabihat hakkında soru sormuş olsa da cevabını idrak edemeyeceği için yanlışa düşmekten korumaktır.²⁶⁰ Bu sebeple bilinmeyen ve idrak edilemeyen konular hususunda sessiz kalmak gerektiğini ifade etmektedir.

İmsak; Kur’an’ı Kerim’de yer alan algısal farklılıklardan kaynaklanan anlaşılması güç meselelerde bireyin kendini tutması ve konu hakkında soru sormamasını ifade etmektedir. Olduğu gibi kabullenmek anlamında kullanılmaktadır.²⁶¹

Keff; imsak da kişinin kendini tutması soru sormamayı kapsadığı için kişinin dilini tutmasını ifade ederken keff de tutulması gereken şey kalptir. Kalbi müteşabihattan uzak tutmak, bunlar üzerinde düşünmemek ve bunlarla meşgul olmamak demektir. İman kalp ile olduğu için kalbi korumanın ehemmiyetinin zorluğunu ortaya çıkarmaktadır.²⁶²

Marifet ehline teslim; avâmın sakındırıldığı bu kapalı ve anlaşılması zor olan ayet ve hükümler hakkında havâs ehlinin bunları anlama ve açıklamaya uygun olduklarını ifade etmektedir. Ulema tabakasının aldığı eğitimlerle bu kapalılıkların izahlarını yapabileceklerini belirtir. Bu sebeple işi ehline bırakmak gerektiğini belirtir.²⁶³ Bu metodun akli tamamen örttüğü kişiyi düşünmekten ve sorgulamaktan uzaklaştırdığı düşünülmektedir. Buna cevap olarak Hasan Basri’nin şu sözleri bu prensipleri özetler niteliktedir: “Sana Allah’tan sakınmanı, işlerde orta olana tabii olmanı, Peygamber’in sünnetine uyup, sonradan ortaya çıkan şeyleri terk etmeni tavsiye ederim. Sünnete sarılmak esastır, çünkü onda senin için bir sığınak vardır. Zira sünneti koyan her türlü hata, noksan ve sürçmeleri tanıyan kişidir. Senden öncekilerin razı

²⁵⁸ Gazzâlî, *İlcâmu’l-‘Avâm ‘an İlmi’l-Kelâm*, s. 61

²⁵⁹ Muhammed Ebu Zehra, *İmam Malik*, çev. Osman Keskiöglü, Hilal Yayınları, İstanbul, 1984, s. 183.

²⁶⁰ Gazzâlî, *İlcâmu’l-‘Avâm ‘an İlmi’l-Kelâm*, s. 63-64.

²⁶¹ Gazzâlî, *İlcâmu’l-‘Avâm ‘an İlmi’l-Kelâm*, s. 64-76.

²⁶² Gazzâlî, *İlcâmu’l-‘Avâm ‘an İlmi’l-Kelâm*, s. 77.

²⁶³ Gazzâlî, *İlcâmu’l-‘Avâm ‘an İlmi’l-Kelâm*, s. 84-86.

olduklarına sende razı ol. Çünkü onlar eğer durmuşlarsa bir bilgidен dolayı durmuşlar ve nüfuz edici bir bakışla yetinmişlerdir...”²⁶⁴

Avâmın ilim öğrenme konusunda genel hüküm zihinlerini bulandıracak her türlü detaydan uzak tutarak halkın inançlarının korunması gerektiği yönündedir. Bu konu hakkında halkın seviyesine uygun olarak inanç esaslarının kaleme alındığı eserler mevcuttur.²⁶⁵

Havâs ehlinin ilim öğrenme konusunda ise bunun toplum için bir zorunluluk olduğu yönündedir.²⁶⁶ Havâs ehlinin kendilerini ilme adayarak tam anlamıyla derinlemesine öğrenmek için büyük bir çaba göstermeleri gerekmektedir.²⁶⁷ Aynı zamanda tahsil ettiği ilmi zekâsıyla halkın seviyesine uygun hale getirebilmelidir. Havâs ehlinin halkı yanlışla düşürmekten kaçınması için ve bilgilerini hayırlı şekilde kullanabilmesi için iyi huylu olması art niyetli olmaması gerekmektedir.²⁶⁸ İknâ kabiliyetinin yüksek, hitabının düzgün olması da havâs ehlinin gerekliliklerindedir. Halkı taklitten tahkike yükseltmek amacıyla havâs ehline örnek olması hasebiyle de fazlasıyla ihtiyaç bulunmaktadır.

1.3.4 Hz. Peygamberin Öğretim Usulleri

Allah’ın insanlar için bahşettiği en önemli kolaylıklardan biri de tarafından dini kaidelerinin açıklanması için peygamberler göndermesidir. Öyle ki peygamberler hem avâm kesimine hem de havâs ehline uygun hitap etmek durumundadır. Peygamberler geldikleri toplumdaki kişilerin algılama düzeyindeki farklılıklarını dikkate alarak gerekli izahlarda bulunmaktadır.²⁶⁹ Ahzab suresi 21.ayette yer alan Hz. Peygamber’in güzel örnek oluşu inananlar için sünnete tabî olmanın önemini vurgulamaktadır. Bir başka ayette yer alan “Nitekim biz, size ayetlerimizi okuması, sizi arındırması, size hem Kur’an’ın mana ve mesajını hem de bu mesajın hayata nasıl taşınacağını öğretmesi ve yine (doğru) bilgi sahibi olmadığınız hususlarda sizi yetiştirmesi için içinizden bir

²⁶⁴ Herevî, *Zemmu’l- Kelam ve Ehlihi*, thk. Abdurrahman b. Abdulaziz eş- Şibli, Mektebetu’l- Ulum ve’l- Hikem, Medine, 1995, s. 23- 25.

²⁶⁵ Gazzâlî, *er- Risaletu’l- Leduniyye*, Risaletu’l- Kudsiyye, Daru Sadır, Beyrut, 1997, s. 104-105.

²⁶⁶ Gazzâlî, *Kavâidu’l- Akaid*, s. 108.

²⁶⁷ Gazzâlî, *Kavâidu’l- Akaid*, s. 109.

²⁶⁸ Gazzâlî, *Kavâidu’l- Akaid*, s. 109-110.

²⁶⁹ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, çev. Abdullah Kahraman vd. , Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2012, c.I, s. 335-336.

peygamber gönderdik.”²⁷⁰ Benzer ayetler Kur’an’ı Kerim’in birçok yerinde mevcuttur.²⁷¹

Hız. Peygamber Müslümanların eğitim ve öğretimi konusunda görevlendirildiğini kendisi de zikrederek²⁷² zorlaştırmayan kolaylaştıran bir üslupla eğitimin olması gerektiğini vurgulamıştır.²⁷³ Sahabe de Hız. Peygamber’in eğitim metotlarından memnuniyetlerini sürekli ifade etmişlerdir.²⁷⁴

Her konuda Müslümanlara örnek teşkil eden Hız. Peygamber’in ilim öğretme konusunda da örnek davranışları bulunmaktadır. “İnsanların seviyelerine inin”²⁷⁵ ifadesiyle toplumda bulunan algı düzeylerinin farklılıklarına dikkat çekerek herkese seviyesine uygun hitap etmenin gerekliliğini vurgulamaktadır. Kendisine sorulan sorulara farklı kişilerden aynı sorular gelmiş olsa dahi muhatabının seviyesine göre cevaplar vermiştir.²⁷⁶ Toplumun her kesiminden muhatabı olan Hız. Peygamber bu durumu esas alarak kişiye özel eğitim modeli uygulamıştır.²⁷⁷ Vahyi aldığı gibi iletmenin halk için uygunluğunu dikkate alarak soru soran kişinin durumuna uygun cevaplar vermiştir.²⁷⁸

Hız. Peygamber, muhataplarının algı seviyesine dikkat etmiş, bütün bilgileri toplu olarak öğretmekten kaçınmış, toplumun ve ortamın durumuna göre ihtiyaçlarını belirleyerek açıklamalarda bulunmuştur. Tedricilik esasına dayanan bu yöntemi kullanarak dini kaidelerin önem sırasına göre, kişilerin zihinlerinde yer etmesi ve sindirmesi için adım adım ilerlemiştir.²⁷⁹ Bu yöntemine örnek olarak sahabenin öncelikle iman esasları hakkında bilgi edinmeden Kur’an’ı Kerim’i öğrenmeye

²⁷⁰ Bakara, 2/151.

²⁷¹ Al-i İmran, 3/164; Nahl, 16/44; Bakara, 2/143; Furkan, 25/52; Tevbe, 9/128; Kehf, 18/6; Şuara, 26/3.

²⁷² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, İstanbul 1982, C. III, s. 328.

²⁷³ Abdü’l-Fettah Ebu Ğudde, *Bir Eğitimci Olarak Hız. Muhammed ve Öğretim Metodu*, trc. Enbiya Yıldırım, Yasin Yayınları, İstanbul 2001, s. 17, 19.

²⁷⁴ Ebu Dâvûd es-Sicistani, *Sünen*, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 2004, Salat, s. 167.

²⁷⁵ Ebû Dâvûd, *Sünen (Darü’l-Risâleti’l-Âlemiyye*, 1430), “Edeb”, 23 (No: 4842)

²⁷⁶ Ramazan Güler, “*Hız. Peygamber’in (s.a.v.) Eğitim-Öğretim Modelinde Belli Başlı İlke ve Metotlar*”, Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi 1/2 (2015), s. 120-121.

²⁷⁷ Yaşar Fersahoğlu, *Kur’an’da Zihin Eğitimi*, Marifet Yayınları, İstanbul 1998, s. 579.

²⁷⁸ Ebu Ğudde, *Bir Eğitimci Olarak Hız. Muhammed ve Öğretim Metodu*, s. 72.

²⁷⁹ Faruk Bayraktar, *İslam Eğitiminde Öğretmen-Öğrenci Münasebetleri*, İFAV Yayınları, İstanbul, 2007, s. 63.

geçmediklerini²⁸⁰ ve Kur'an'ı Kerim'den öğrendikleri ayetleri amellerine geçirmeden yeni ayet ve bilgi öğrenmediklerini ifade etmişlerdir.²⁸¹

Hz. Peygamber'in diğer bir metodu ise zamana önem vermesidir. İlim derslerinde vaaz verirken sahabenin uygun zamanlarını dikkate alarak²⁸² sahabelerin ilim tahsiline uygun olduğu vakitlerde sürekli eğitim yapmadan, sıkmadan farklı aralıklarda bilgilendirmiştir. ²⁸³ Muhataplarının psikolojik olarak hangi zaman aralığında eğitime hazır olduklarını değerlendirerek hitaplarda bulunmuştur.

Hz. Peygamber muhataplarının algı seviyelerine uygunluğuna riayet ederek soyut kavramları basitleştirerek somutlaştırıp anlayabilecekleri şekilde kullanmıştır. Böylece anlaşılmayan meseleler kolaylıkla öğretilmiştir.

Hz. Peygamber'in en önemli ilim ilkesi sevgi olmuştur. Tahkiki iman seviyesine sevgisiz varılamayacağını ifade ederek²⁸⁴ hem öğreten-öğrenen arasındaki sevgiden hem de yaratan ve yaratıcı arasındaki sevgiden bahsederek sevdirek eğitime esasını uygulamıştır.

Hz. Peygamber eğitimlerinde diğer peygamberler gibi anlatım metodundan faydalanarak muhataplarını sıkmadan²⁸⁵, anlaşılır²⁸⁶, muhatabın algı seviyesine dikkat ederek²⁸⁷, az ve öz içerikli²⁸⁸, muhataplarıyla göz teması kurarak²⁸⁹, ses ve beden dilini uygun bir üslupta²⁹⁰ kullanarak, jest ve mimiklerine önem vererek²⁹¹ eğitimlerini vermiştir.

Hz. Peygamber yalnızca anlatım metodu kullanmakla kalmamış yeri gelince soru cevap metodunu da kullanmıştır. Sahabenin seviyesine uygun olacak şekilde dikkat

²⁸⁰ İbn. Mace, Ebu Abdullah Muhammed b. Yezid, *es- Sünen*, Mukaddime, İstanbul, 1981, s. 61.

²⁸¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, İstanbul, 1982, V/ 410.

²⁸² Müslim, *Sahih-i Müslim*, Cihad, İstanbul, 1981.

²⁸³ Buhari, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu's-Sahih*, İlim, İstanbul, 1981, s. 11.

²⁸⁴ Tirmizi, Ebu İsa Muhammed, *es-Sünen*, Et'ime, İstanbul 1981, s. 45.

²⁸⁵ Ebu Davud, *Edeb*, s. 94-95.

²⁸⁶ Buhari, *Menakıb*, s. 23.

²⁸⁷ Ebu Davud, *Zekat*, s. 40.

²⁸⁸ Buhari, *Cihad*, s. 122.

²⁸⁹ Buhari, *İlim*, s. 32.

²⁹⁰ Mustafa Karataş, *Hz. Peygamber'in Beden Dili ve Davranış Modelleri*, İşaret Yayınları, İstanbul 2007, s. 58-75.

²⁹¹ Ekrem Uysal, *Ayet ve Hadisler Bağlamında Lisan-ı Hâl*, Davet Dili, edt. Mehmet Nurullah AKTAŞ vd., Mütercim Yayınları, İstanbul, 2021, s. 406.

çekici²⁹², sorulan sorunun önemine göre tekrar edici²⁹³, bazı konularda kafalarda oluşabilecek başka soruları da düşünerek detaylıca²⁹⁴, bazen sorulan sorunun cevabını bilen kişilere yönlendirerek²⁹⁵, uygunsuz soruları edep çerçevesi içerisinde güzel bir üslupla²⁹⁶ ve toplumu düşündürerek keşifle²⁹⁷ soru cevap yaparak eğitmiştir.

Hz. Peygamber kendisine Kur'an'ı Kerim'de yer almayan konularda soru sorulduğunda çözüm üretmek için sahabeyle istişare de bulunmuş ve verilen karar hakkında Allah'a sığındığını bildiren ayetler yer almaktadır.²⁹⁸ Kur'an-ı Kerim'in emirlerine uyan Hz. Peygamber istişareye ve seviyeli tartışmaya önem vererek sahabelerin eğitiminde bu yöntemi kullanmıştır. Sahabenin anlayış seviyelerini dikkate alarak eğitirken uyguladığı tartışma yönteminde taraflar arasında üslup, kullanılan dilin inceliği, tarafları küçük düşürücü ve iğneleyici ifadelerden sakınarak, eğlence yahut alay edici şekilde görüşlerini zorla kabul ettirme gibi tavırları ashabına yasaklamıştır.²⁹⁹

Hz. Peygamber'in öğretme yöntemleri arasında örnek verme de yer almaktadır. Özellikle soyut kavramların izahında sahabenin daha rahat anlaması için somutlaştırarak bildikleri, çevrelerinde bulunan şeylerden örnekler vermiştir.³⁰⁰

Hz. Peygamber kıssa yöntemini de eğitimlerinde kullanmıştır. Bu yöntemle özellikle maneviyat içerikli sevgi ve merhamet gibi konuları ele almıştır.³⁰¹

Hz. Peygamber'in öğretim yöntemlerinden bir diğeri ise teşvik ve sakındırmadır. Sonucunda kişiye zarar dokunacak şeylerden korunmak ve fayda verici şeylere yönlendirmek eğitim metotları³⁰² arasında önemli bir yere sahiptir. Hz. Peygamber de bu metodu dengeli bir şekilde uygulayarak sahabeyi hatalardan sakındırmak için ne korkutmaya uzaklaştırmış ne de aşırı teşvikle pasifleştirmiştir.³⁰³

²⁹² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III/203.

²⁹³ Nesai, Nesai, Abdurrahman b. Şuayb, *Sünen*, Cihad, İstanbul, 1981, s. 32.

²⁹⁴ Malik b. Enes, *el-Muvatta*, Daru'l-Ma'rife, Beyrut, 2008, Tahare, s. 12.

²⁹⁵ Müslim, *İman*, s. 1.

²⁹⁶ Müslim, *Fedail*, s. 130.

²⁹⁷ Buhari, *İlim*, s. 4.

²⁹⁸ Âl-i İmran 3/159.

²⁹⁹ Abdullah Özbek, *Bir Eğitimci Olarak Hz. Muhammed*, Esra Yayınları, Konya, 1991, s. 177.

³⁰⁰ Ebu Ğudde, *Bir Eğitimci Olarak Hz. Muhammed ve Öğretim Metodu*, s. 93.

³⁰¹ Buhari, *Enbiya*, s. 40; Malik b. Enes, *Muvatta*, Sıfatü'-Nebi, s. 23.

³⁰² Suat Cebeci, *Din Eğitimi Bilimi ve Türkiye'de Din Eğitimi*, Akçağ Yayınları, İstanbul, 2005, s. 84-85.

³⁰³ Ebu Ğudde, *Bir Eğitimci Olarak Hz. Muhammed ve Öğretim Metodu*, s. 151.

Hız. Peygamber'in her kesime hitap eden eğitim metotlarında yer alan bir yöntem de nasihat ve öğüt vermedir. Özellikle halk seviyesinden kişilerin çok fazla delile ihtiyaç duymaması sebebiyle onlara güzel nasihatlerde bulunarak eğitmiş ve yönlendirmiştir. Dini kaideler hakkında detaylı bilgisi olmayan birini şefkatli ve güzel nasihatlerle ikaz ederek ona bilmesi gerekenleri öğretmesi³⁰⁴ ve meyve ağaçlarına zarar veren bir çocuğu nazik bir üslupla ve ona uygun nasihatlerle uyarıda bulunarak yaptığının yanlış olduğunu anlamasını sağlaması³⁰⁵ bunun en güzel örneklerindedir.

Hız. Peygamber'in en önemli öğretim metotlarından biri de yaşayarak öğretmesidir. O, yaptığı her davranışıyla örnek olmuştur. Emir ve yasakları uygulama konusunda ashabını eğitmeden önce bu kaideleri ilk kendisi uygulamıştır.³⁰⁶ Örnek olma yönteminin insanlar üzerinde farklı bir tesiri bulunmaktadır.³⁰⁷ Eğiten ve eğitilen arasında dengeli ve kalıcı bir öğrenmenin sağlanabilmesi için model olma yöntemi kullanılmaktadır.³⁰⁸ Bu sebeple eğitimciler arasında örnek olmadan veya kişiye model vermeden yapılan eğitimin eksik bir eğitim olduğu genel bir kabul görmüştür.³⁰⁹

³⁰⁴ Ebu Davud, *Salat*, s. 171.

³⁰⁵ Tirmizi, *Büyu'*, s. 54.

³⁰⁶ İbn. Hacer el-Askalânî, *el-İsabe fi Temyizi's-Sahabe*, Daru'l Fikr, Beyrut, 1994, C. 1, s. 538.

³⁰⁷ Morgan, Clifford T., *Psikolojiye Giriş*, trc. Hüsnü Arıcı ve Arkadaşları, Ankara, 1991, s. 322.

³⁰⁸ Suat Cebeci, *Din Eğitimi Bilimi ve Türkiye'de Din Eğitimi*, s. 77.

³⁰⁹ Baraktar Bayraklı, *İslam'da Eğitim*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1989, s. 159.

İKİNCİ BÖLÜM

2. YÖNTEM, BULGULAR, TARTIŞMA VE DEĞERLENDİRME

2.1. Yöntem

Araştırmanın bu bölümünde; araştırmanın modeli, araştırmanın evren ve örnekleme, veri toplamada kullanılan ölçme araçları, veri toplama süreci ve verilerin analizi süreçleri sırasıyla verilmektedir.

2.1.1. Araştırmanın Modeli

Bu araştırma nicel araştırma modelinde yürütülen betimsel bir çalışmadır. Bu araştırmada, genel tarama modeli kullanılmıştır. Karasar³¹⁰ tarama modelini, geçmişte veya halen var olan bir durumu olduğu şekilde tanımlayan araştırma modeli olduğunu ifade etmektedir. Betimsel tarama modelleri, geçmişte ya da halen var olan bir durumu var olduğu şekliyle betimlemeyi amaçlayan araştırma yaklaşımlarıdır. Tarama modeli araştırmalarda, bir konuya ya da olaya ilişkin katılımcıların görüşleri, ilgi, beceri, yetenek ve tutum vb. özellikleri kendi koşulları içinde ve olduğu gibi tanımlanmaya çalışılır.³¹¹ “Çalışmalarda tarama yolu ile bulunan ilişkiler gerçek bir neden-sonuç ilişkisi olarak yorumlanmamalıdır. Fakat o yönde bazı ipuçları verebilir. Bir değişkendeki durumun bilinmesi halinde ötekinin kestirilmesine yönelik isabetli sonuçlar sunar.”³¹² Bu bağlamda bu araştırmada kelimî münakaşaların halka açılması sorununu toplumun farklı kesimlerinin görüşlerine göre ortaya koymak amacıyla betimsel tarama modeli tercih edilmiştir. Ayrıca araştırmanın değişkenleri ile bağımsız değişkenler arasındaki ilişkileri belirlemek amacıyla da çapraz tablo karşılaştırmaları yapılmıştır.

2.1.2. Veri Toplama Aracı

Araştırmada veri toplamak amacıyla kullanılan ölçme aracı iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde kişisel bilgi formu, ikinci bölümde ise araştırmacı

³¹⁰ Niyazi Karasar, *Bilimsel Araştırma Yöntemleri Kavramlar, İlkeler, Teknikler*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2000, s. 81.

³¹¹ Şener Büyüköztürk vd., *Bilimsel Araştırma Yöntemleri [Scientific research methodology]*, Ankara, Pegem Yayıncılık, 2001.

³¹² N. Karasar, *Bilimsel Araştırma Yöntemleri Kavramlar, İlkeler, Teknikler*, s. 81.

tarafından hazırlanan “Kelam ve Dini Bilgiler ile İlgili Faktörler” başlıklı anket kullanılmıştır.

2.1.3. Kişisel Bilgi Formu

Araştırmada katılımcıların kişisel özelliklerini ölçmek amacıyla araştırmacı tarafından hazırlanan katılımcıların kişisel bilgi formu kullanılmıştır. Bu formda katılımcıların; cinsiyet, eğitim durumu, yaş, meslek ve medeni durum gibi özelliklerini belirlemeye yönelik sorular yer almaktadır (EK-1).

2.1.4. Kelam ve Dini Bilgiler ile İlgili Faktörler Anketi

Araştırmada halkın kelami tartışmalara yönelik görüşlerini ortaya koymak amacıyla araştırmacı tarafından hazırlanan “Kelam ve Dini Bilgiler ile İlgili Faktörler Anketi” kullanılmıştır. Araştırmacı öncelikle literatür taraması yaparak ilgili kaynaklardan kelami tartışmaların halka açılma sorununa yönelik maddeler belirlemiştir. Belirlenen maddeler gözden geçirildikten sonra uzman görüşüne sunulmuş ve gelen dönütlere göre yeniden düzenlenerek anket uygulamaya hazır hale getirilmiştir. Araştırmacı tarafından bazı katılımcılara pilot uygulama yapılarak anketin anlaşılabilirliği, akıcılığı ve dil-anlatım bakımından anlaşılır olduğu kanaatine varıldıktan sonra son hali verilmiştir.

“Kelam ve Dini Bilgiler ile İlgili Faktörler Anketi” toplamda 17 sorudan oluşan ve çoktan seçmeli şeklinde hazırlanmış bir ankettir. Anketteki örnek maddeler şu şekildedir:

Soru 3: İbadetlerinizi gereği gibi yerine getirebilmek için sahip olduğunuz bilgi düzeyinizi nasıl buluyorsunuz?

Soru 5: Dini bilgiler elde etmek için kullandığınız kaynaklar nelerdir?

Soru 10: Allah’ın varlığı, ahiret, cennet, cehennem, öldükten sonra dirilme, kader gibi inanç konularını sorgular mısınız?

2.1.5. Uygulama, Verilerin Toplanması ve Analizi

Araştırmada kapsamında kullanılacak verilerinin toplanması ve ölçme araçlarının uygulanabilmesi için ilk önce Iğdır Üniversitesi, Beşeri ve Sosyal Araştırmalar Etik Kurulu’ndan araştırma için etik kurul izni alınmıştır (EK-2).

Araştırmanın örnekleme uygun örnekleme tekniği ile belirlenmiş ve basit seçkisiz yöntemle katılımcılara ulaşılmıştır. Araştırma için farklı meslek, cinsiyet, yaş ve medeni durumdan katılımcılara ulaşılmıştır. Araştırma kapsamında kullanılan ölçeklerle ilgili gerekli açıklamalar yapılmış olup gönüllülük esası dikkate alınarak uygulama yapılmıştır. Veriler online formlar aracılığıyla toplanmıştır. Bu şekilde elde edilen verilerden uygun olmayan ve özensiz doldurulan veriler veri setinden çıkarıldıktan sonra toplamda 650 veri üzerinde analizler yapılmıştır.

Verilerin analizi için bilgisayar paket programları kullanılarak betimsel analizler ve karşılaştırma analizleri yapılmıştır. Betimsel analizlerden yüzde ve frekans analizleri yoluyla genel görüşler ortaya konulmuştur. Ayrıca çapraz karşılaştırma analizleri ile değişkenler arasındaki ilişkiler belirlenmiştir.

2.1.6. Araştırmanın Evren ve Örnekleme

Araştırmanın evrenini, farklı meslek türü, cinsiyet, yaş ve medeni duruma sahip bireyler oluşturmaktadır. Bu araştırmada, zamanın sınırlı olması, evrenin tamamına ulaşmadaki zorluklar ve ekonomiklik ilkesi gereğince hedef evreni temsil edebilecek büyüklükte bir örneklem üzerinde çalışılmıştır. Bu bağlamda araştırmanın örnekleme, farklı gruplarından random yöntemiyle seçilen 650 katılımcı oluşturmaktadır. Araştırma kapsamında ulaşılması gereken örneklem sayısı literatürdeki kriterlere göre oluşturulan tabloya göre yeterli görülmüştür.³¹³ Bu katılımcılara online formlar aracılığıyla ölçekler ulaştırılmış ve gönüllülük esasına göre veriler toplanmıştır.

2.1.7 Katılımcılara Ait Kişisel Bilgiler

Bu araştırmada Kelamî münakaşaların halka açılması sorununu ortaya koymak amacıyla toplumun farklı kesimlerinden insanlar araştırmaya dahil edilmiştir. Araştırmaya dahil edilen katılımcıların cinsiyet, eğitim durumu, yaş, meslek ve medeni durum gibi özelliklerine yönelik betimsel analizler (yüzde, frekans) tablolar halinde sırasıyla sunulmuştur.

2.1.7.1. Katılımcıların Cinsiyetine Göre Dağılımları

Araştırmaya dahil edilen katılımcıların *cinsiyetine* ilişkin veriler analiz edilerek elde edilen yüzde ve frekans sonuçları aşağıdaki tabloda verilmiştir.

³¹³ Uma Sekaran ve Roger Bougie, *Research Methods for Business*, Wiley Yayınları, 2016.

Tablo 2.1. Katılımcıların cinsiyetine göre dağılımları

Cinsiyet	Frekans(<i>f</i>)	Yüzde (%)
Kadın	352	54,2
Erkek	298	45,8
Toplam	650	100,0

Tablo 2.1’de görüldüğü üzere araştırmada görüşleri alınan katılımcıların %54,2’si kadın, %45,8’i ise erkeklerden oluşmaktadır.

2.1.7.2. Katılımcıların Eğitim Durumu Değişkenine Göre Dağılımları

Araştırmada yer alan katılımcıların *eğitim durumuna* ilişkin veriler analiz edilerek elde edilen yüzde ve frekans sonuçları aşağıdaki tabloda sunulmaktadır.

Tablo 2.2. Araştırmadaki katılımcıların eğitim durumuna göre dağılımları

Eğitim durumu	Frekans(<i>f</i>)	Yüzde (%)
İlkokul	147	22,6
Ortaokul	72	11,1
Lise	140	21,5
Ön lisans	74	11,4
Lisans	187	28,8
Yüksek Lisans	22	3,4
Doktora	8	1,2
Toplam	650	100,0

Tablo 2.2’de görüldüğü üzere araştırmada görüşleri alınan katılımcıların %22,6’sı ilkokul %11,1’i ortaokul, %21,5’i lise, %11,4’ü ön lisans, %28,8’i lisans, %3,4’ü yüksek lisans ve %1,2’si ise doktora mezunu kişilerden oluştuğu görülmektedir.

2.1.7.3. Katılımcıların Yaşına Göre Dağılımları

Araştırmaya katılan öğrencilerin *yaşına* ilişkin veriler analiz edilerek elde edilen yüzde ve frekans sonuçları aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 2.3. Araştırmadaki katılımcıların yaşına göre dağılımları

Yaş	Frekans(f)	Yüzde (%)
18-27 arası	271	41,7
28-37 arası	101	15,5
38-47 arası	57	8,8
48-57 arası	92	14,2
58- ve üstü	129	19,8
Toplam	650	100,0

Tablo 2.3’de görüldüğü üzere araştırmaya katılan katılımcıların %41,7’si 18-27 yaş aralığında, %15,5’i 28-37 yaş aralığında, %8,8’i 38-47 yaş aralığında, %14,2’si 48-57 yaş aralığında, %19,8’i ise 58 yaş ve üzerindeki bireylerden oluştuğu görülmektedir.

2.1.7.4. Katılımcıların Mesleklerine İlişkin Dağılımları

Araştırmaya katılan katılımcıların *mesleklerine* ilişkin veriler analiz edilerek elde edilen yüzde ve frekans sonuçları aşağıdaki tabloda gösterilmektedir.

Tablo 2.4. Katılımcıların mesleklerine ilişkin dağılımları

Meslek	Frekans(f)	Yüzde (%)
Memur	77	11,8
Doktor	13	2,0
Serbest	140	21,5
İşçi	90	13,8
Mühendis	18	2,8
Din Görevlisi	5	,8
Ev Hanımı	126	19,4
Öğrenci	163	25,1
Emekli	18	2,8
Toplam	650	100,0

Tablo 2.4’de görüldüğü üzere araştırmaya katılan katılımcıların %11,8’i memur, %2,0’si doktor, %21,5’i serbest meslek, %13,8’i işçi, %2,8’i mühendis, %0,8’i din görevlisi, %19,4’ü ev hanımı, %25,1’i öğrenci ve %2,8’i ise emeklilerden oluştuğu görülmektedir.

2.1.7.5. Katılımcıların Medeni Durumuna İlişkin Dağılımları

Araştırmaya katılan katılımcıların *medeni durumlarına* ilişkin veriler analiz edilerek elde edilen yüzde ve frekans sonuçları aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 2.5. Katılımcıların medeni durumlarına ilişkin dağılımları

Medeni durum	Frekans(f)	Yüzde (%)
Evli	363	55,8
Bekar	287	44,2
Toplam	650	100,0

Tablo 2.5’de görüldüğü üzere araştırmaya katılan katılımcıların %55,8’i evli, %44,2’si ise bekâr bireylerden oluşmaktadır.

2.2. Bulgular

Araştırmanın bu bölümünde, araştırmada toplanan veriler analiz edilerek ulaşılan bulgular ortaya konulmaktadır. Araştırmanın bulgularını elde etmek için yöntem bölümünde belirlenen analiz teknikleriyle veriler analiz edilmiştir. Elde edilen bulgular araştırmanın alt problemlerinde belirtilen sıraya uyularak verilmiştir. Araştırmanın bulguları daha anlaşılır olması amacıyla görselleştirilerek tablolar kullanılmıştır.

2.2.1. Katılımcı Görüşlerine Göre Kelami Münakaşaların Halka Açılması Sorunu

Araştırmaya katılan katılımcıların kelami münakaşalara yönelik görüşlerinin dağılımlarını ortaya çıkarmak için ölçme aracındaki tüm maddelere verilen cevapların betimsel analizleri hesaplanmış ve elde edilen sonuçlar aşağıda sırasıyla verilmiştir.

Tablo 2.6. Din, hayatın anlamını kavrama ve hayatta karşılaşılan sorulara cevap bulmada yardımcıdır

Soru 1/Seçenekler	A	B	C
Görüşler/frekans	523	77	50

Tabloda görüldüğü gibi “*Din, hayatın anlamını kavrama ve hayatta karşılaşılan sorulara cevap bulmada yardımcıdır*” yargısına katılımcıların 523’ü Evet her konu da dinin yardımı bulunmaktadır, 77’si Biraz yardımcıdır, 50’si ise Hayır her şey din ile anlamlandırılmaz şeklinde cevap vermiştir.

Tablo 2.7. Dindarlığı nasıl tanımlarsınız?

Soru 2/Seçenekler	A	B	C	D	E
Görüşler/frekans	260	360	167	287	77

Tabloda görüldüğü gibi “*Dindarlığı nasıl tanımlarsınız?*” sorusuna katılımcıların 260’ı Çokça ibadet eden, 360’ı Ahlaklı olan ve haram yemeyen, 167’si İnsanlarla iyi geçinen ve dürüst olan, 287’si Allah korkusu olan, 77’si ise Dine uygun giysiler giyinen (Çarşaf-sarık-cübbe vb.) şeklinde cevap vermiştir. Buna göre katılımcılar dindarlığın tanımı içerisinde en çok ahlaklı olma ve haram yememe, ibadet etme, iyi geçim ve dürüstlük gibi kavramlara vurgu yapmaktadırlar. Katılımcılar genel olarak dindarlığı dini değerlere uygun hareket eden kişiler olarak değerlendirmişlerdir.

Tablo 2.8. İbadetlerinizi gereği gibi yerine getirebilmek için sahip olduğunuz bilgi düzeyinizi nasıl buluyorsunuz?

Soru 3/Seçenekler	A	B	C	D	E
Görüşler/frekans	257	145	60	76	425

Tabloda görüldüğü gibi “*İbadetlerinizi gereği gibi yerine getirebilmek için sahip olduğunuz bilgi düzeyinizi nasıl buluyorsunuz?*” sorusuna katılımcıların 257’si Ailemden öğrendiğim kadar biliyorum, 145’i Toplumda yaygın olan bilgiler kadar biliyorum, 60’ı Televizyonda çıkan hocalardan öğrendiğim kadar biliyorum, 76’sı

İnternette karşımıza çıkan bilgiler kadar biliyorum, 425'i ise Kendi çabalarımla okuyup araştırarak öğreniyorum şeklinde cevap vermiştir. Buna göre katılımcılar ibadetlerini yerine getirebilmek için sahip oldukları bilgileri en çok kendi çabalarıyla okuyup araştırarak öğrendiklerini ifade etmişlerdir.

Tablo 2.9. Dinin gereği olan inanç esasları (Allah'ın varlığı, Cennet- Cehennem, Kader vb.) hakkında sahip olduğunuz bilgi düzeyini nasıl buluyorsunuz?

Soru 4/Seçenekler	A	B	C	D	E	F
Görüşler/frekans	271	176	263	71	52	32

Tabloda görüldüğü gibi “*Dinin gereği olan inanç esasları (Allah'ın varlığı, Cennet- Cehennem, Kader vb.) hakkında sahip olduğunuz bilgi düzeyini nasıl buluyorsunuz?*” sorusuna katılımcıların 271'i Allah'a iman edip emrettiği her şeye uyar hiç bir şeyi sorgulamam, 176'sı Allah'a ve emirlerine iman edip bazı konuları sorgularım, 263'ü Allah'a iman ediyorum ancak dini bilgiler konusunda yeterli olduğumu düşünmüyorum, 71'i Allah'a iman ediyorum ancak ahiret hayatı vb. konularda şüphelerim var, 52'si i İnanç konuları hakkında hiçbir bilgim yok ama Allah'a inanıyorum, 32'si ise İnanç konuları (melekler-cennet-cehennem-ahiret hayatı vd.) hakkında düşünmek istemiyorum şeklinde cevap vermiştir.

Tablo 2.10. Dini bilgiler elde etmek için kullandığımız kaynaklar nelerdir?

Soru 5/Seçenekler	A	B	C	D	E	F	G	H
Görüşler/frekans	527	474	264	131	330	114	190	142

Tabloda görüldüğü gibi “*Dini bilgiler elde etmek için kullandığımız kaynaklar nelerdir?*” sorusuna katılımcıların 527'si Kur'an-ı Kerim, 474'ü Peygamberimizin Sünnetleri, 264'ü Kelamî Kaynaklar ve Akademik İnanca Dair Kitaplar, 131'i Gelenek ve Görenekler, 330'u İnternet, 114'ü Televizyon, 190'ı Cami İmamları, 142'si ise Cemaatler ve Tarikatlar şeklinde cevap vermiştir. Buna göre katılımcılar, dini bilgileri öğrenmek için en çok Kur'an-ı Kerim ve peygamberimizin sünnetine müracaat etmektedirler. İnternetin önemli bir bilgi kaynağı olduğu da dikkat çekmektedir.

Tablo 2.11. Kur'an-ı Kerim'in mealini okuyunca ne hissedersiniz?

Soru 6/Seçenekler	A	B	C	D	E	F
Görüşler/frekans	365	366	85	130	215	6

Tabloda görüldüğü gibi “*Kur'an-ı Kerim'in mealini okuyunca ne hissedersiniz?*” sorusuna katılımcıların 365'i Huzur bulurum, 366'sı Aydınlanırım, 85'i Kafa karışıklığı yaşarım, 130'u Bilgileri anlama konusunda yetersiz hissedirim, 215'i ise Mealin açıklanması ihtiyacı hissedirim şeklinde cevap vermiştir. Buna göre katılımcıların çoğu Kuran mealini okurken huzur bulmakta ve aydınlanmaktadır.

Tablo 2.12. Kelam İlmiyle ilgili bilginiz var mı? (Kelâm, İslam dininin inanç konularını açıklayan dini-felsefi kuram ve teorilerle ilgilenen ilim dalıdır.)

Soru 7/Seçenekler	A	B	C	D	E
Görüşler/frekans	292	129	155	113	165

Tabloda görüldüğü gibi “*Kelam İlmiyle ilgili bilginiz var mı?*” sorusuna katılımcıların 292'si Evet, inanç ve akide esaslarını anlamamızı sağlar, 129'u Evet, İslam dinini bozmak isteyenleri engelleyerek dini ayrıştırmaya sebep olacak ihtilaflara çözüm üretir, 155'i Evet, yaratılanların başlangıç ve sonuç itibarıyla tüm hallerini İslam kanunlarına göre açıklayan bir bilim dalıdır, 113'ü Kısmen Allah'ın 'Kelamullah ' sıfatı olarak biliyorum, 165'i ise Hayır, bir bilgim yok şeklinde cevap vermiştir. Buna göre katılımcıların çoğunluğu kelam ilminin inanç ve akide ile ilgili olduğunu ifade etmiş ancak önemli bir kısmının (165) da bu konuda bilgisinin olmayışı dikkat çekicidir.

Tablo 2.13. Kur'an'ı Kerim'in günümüzde geçerliliğini kaybettiğini düşünüyor musunuz?

Soru 8/Seçenekler	A	B	C
Görüşler/frekans	77	87	486

Tabloda görüldüğü gibi “*Kur'an'ı Kerim'in günümüzde geçerliliğini kaybettiğini düşünüyor musunuz?*” sorusuna katılımcıların 77'si Evet, eski Arap toplumu için gönderilmiştir, 87'si Kısmen, bazı bilgileri geçerliliğini kaybetmiştir.(çok eşlilik vb.),

486'sı ise Hayır Kur'an'ı Kerim evrensel ve her çağda ihtiyaç duyulan bir kitaptır şeklinde cevaplamıştır. Bun göre katılımcıların büyük bir çoğunluğu Kur'an'ı Kerim'in evrensel ve her çağda ihtiyaç duyulan bir kitap olduğunu düşünmektedirler.

Tablo 2.14. Kur-an'ı Kerimin anlaşılması için sünnete ihtiyaç duyuyor musunuz?

Soru 9/Seçenekler	A	B	C	D
Görüşler/frekans	372	109	114	55

Tabloda görüldüğü gibi “*Kur-an'ı Kerimin anlaşılması için sünnete ihtiyaç duyuyor musunuz?*” sorusuna katılımcıların 372'si Evet, Kur'an'ı Kerim'in açıklanması ve iyi anlaşılması konusunda peygamberin sünneti bize rehberdir, 109'u Hayır, Kur'an'ı Kerim'de her şey yeteri kadar açıklanmıştır. Başka bir şeye ihtiyaç yoktur, 114'ü Kısmen, çünkü Kur'an'ı Kerimde anlaşılması güç bazı meseleler bulunmaktadır bu sebeple sünnete bakılabilir, 55'i ise Sünnetin günümüze kadar değiştirilmeden ulaştığı konusunda şüphelerim olduğu için incelemeye ihtiyaç duymuyorum şeklinde cevap vermiştir. Buna göre katılımcıların çoğunluğu Kur'an'ı Kerim'in açıklanması ve iyi anlaşılması konusunda peygamberin sünnetinin rehber olduğunu düşünmektedirler.

Tablo 2.15. Allah'ın varlığı, ahiret, cennet, cehennem, öldükten sonra dirilme, kader gibi inanç konularını sorgular mısınız?

Soru 10/Seçenekler	A	B	C
Görüşler/frekans	343	184	123

Tabloda görüldüğü gibi “*Allah'ın varlığı, ahiret, cennet, cehennem, öldükten sonra dirilme, kader gibi inanç konularını sorgular mısınız ?*” sorusuna katılımcıların 343'ü Hayır, inanç konuları olduğu gibi kabul edilmelidir, 184'ü Kısmen, bazı konuların (kader ve dirilmenin nasıl olacağı vb.) yoruma ve tartışmaya açık olduğunu düşünüyorum, 123'ü ise Evet, dini bilgilerimi sorgulayıp araştırmadan inanmam şeklinde cevap vermiştir. Buna göre katılımcıların çoğunluğu inanç konularının olduğu gibi kabul edilmesi gerektiği görüşündedir.

Tablo 2.16. Televizyon Programları ve sosyal medya platformlarında bulunan dini içeriklere karşı tutumunuz nasıldır?

Soru 11/Seçenekler	A	B	C	D	E	F
Görüşler/frekans	259	233	275	207	203	110

Tabloda görüldüğü gibi “*Televizyon Programları ve sosyal medya platformlarında bulunan dini içeriklere karşı tutumunuz nasıldır ?*” sorusuna katılımcıların 259’u Televizyonda sohbet veren hocaları faydalı buluyorum, 233’ü Televizyonda tartışma içerikli dini programları doğru bulmuyorum, 275’i İnternette itikadımızı bozacak yanlış bilgiler olduğunu düşünüyorum, 207’si İnternette güvendiğim siteler mevcut, 203’ü İnternette misyonerlik faaliyetleri sebebiyle dinimizde yeri olmayan kirli bilgiler olduğunu düşünüyorum, 110’u ise Televizyonu da interneti de dini bilgi aracı olarak düşünmüyorum şeklinde cevap vermiştir. Buna göre katılımcıların bir kısmı televizyon programlarını faydalı bulurken bir kısmı ise faydalı bulmamaktadır. Yine İnternette itikadı bozacak yanlış bilgilerin olduğunu düşünenlerin sayısı da oldukça fazladır.

Tablo 2.17. Televizyon Programları ve sosyal medya platformlarında karşılaşılan dini bilgiler, bireyin dini konulara bakış açısını etkiler

Soru 12/Seçenekler	A	B	C	D	E
Görüşler/frekans	156	96	140	108	150

Tabloda görüldüğü gibi “*Televizyon Programları ve sosyal medya platformlarında karşılaşılan dini bilgiler, bireyin dini konulara bakış açısını etkiler?*” sorusuna katılımcıların 156’sı Hiç etkilemez, 96’si çok az etkiler, 140’ı biraz etkiler, 108’i etkiler, 150’si ise çok etkiler şeklinde cevaplamıştır. Buna göre katılımcıların çoğunluğu Televizyon Programları ve sosyal medya platformlarında karşılaşılan dini bilgilerin bireyin dini konulara bakış açısını etkilediğini düşünmektedirler.

Tablo 2.18. İnanç düzeyindeki bilgileri (Allah’a iman – ahiret inancı vb.) elde etmek için televizyonda çıkan popüler hocaların (Nihat Hatipoğlu, Ömer Döngeloğlu vb.) vaaz tarzındaki programlarından mı yoksa tartışma programlarından dini bilgiler aktaran hocalardan mı (Yaşar Nuri Öztürk, Abdülaziz Bayındır vb.) dini bilgiler öğrenmeyi tercih edersiniz?

Soru 13/Seçenekler	A	B	C	D	E
Görüşler/frekans	432	174	167	206	432

Tabloda görüldüğü gibi “İnanç düzeyindeki bilgileri (Allah’a iman – ahiret inancı vb.) elde etmek için televizyonda çıkan popüler hocaların (Nihat Hatipoğlu, Ömer Döngeloğlu vb.) vaaz tarzındaki programlarından mı yoksa tartışma programlarından dini bilgiler aktaran hocalardan mı (Yaşar Nuri Öztürk, Abdülaziz Bayındır vb.) dini bilgiler öğrenmeyi tercih edersiniz?” sorusuna katılımcıların 432’si Vaaz programlarından dini bilgiler öğrenmeyi tercih ederim, 174’ü Hocanın dini bilgileri kısaca (hikâye) şeklinde anlatmasını tercih ederim, 167’si Herhangi bir hocanın anlaşılması zor olan konuları basitleştirerek anlatmasını tercih ederim, 206’sı Birkaç hocanın tartıştığı programlardan dini bilgiler edinmeyi tercih ederim, 432’si ise Birkaç hocanın birbirilerinin görüşlerini çürütme kaygısı olmadan bilgi alışverişi yapmasını tercih ederim şeklinde cevaplamışlardır. Buna göre katılımcıların çoğunluğu vaaz programlarından dini bilgiler öğrenmeyi tercih etmekte ve birkaç hocanın birbirilerinin görüşlerini çürütme kaygısı olmadan bilgi alışverişi yapmasını tercih etmektedirler.

Tablo 2.19. Televizyon programları ve sosyal medya platformlarındaki (Allah’ın varlığı, Kader meselesi, Kur’an’ı Kerim’in geçerliliği vb. konulardaki) dini tartışma programlarını zararlı buluyorum

Soru 14/Seçenekler	A	B	C	D	E	F
Görüşler/frekans	282	196	155	123	115	292

Tabloda görüldüğü gibi “Televizyon programları ve sosyal medya platformlarındaki (Allah’ın varlığı, Kader meselesi, Kur’an’ı Kerim’in geçerliliği vb. konulardaki) dini tartışma programlarını zararlı buluyorum” yargısına katılımcıların 282’si Bilgilerime şüpheyle bakmama sebep oluyor, 196’sı Tartışan taraflar arasında

kalmama sebep oluyor, 155'i Tartışılan dini içerikler hakkında doğru olanı bulamayınca reddetmeme sebep oluyor, 123'ü Dini bilgi düzeyimin çok üstünde kaldığı için dinden uzaklaşmama sebep oluyor, 115'i Sahip olduğum görüş yanlıssa bile tartışan tarafın galip olmaması fikriyle görüşümde sabit kalmama sebep oluyor, 292'si Tartışmaya açık olan ve olmayan her konuyu tartışabilme cüreti veriyor şeklinde cevap vermişlerdir. Buna göre katılımcılar çoğunluğu bu tür programların bilgilerine şüpheyle bakmalarına sebep olduğunu ve şüpheye düştüklerini ifade etmişlerdir.

Tablo 2.20. Dini bilgiler konusunda tartışılmasını doğru buluyor musunuz?

Soru 15/Seçenekler	A	B	C	D
Görüşler/frekans	267	197	217	267

Tabloda görüldüğü gibi “*Dini bilgiler konusunda tartışılmasını doğru buluyor musunuz?*” sorusuna katılımcıların 267'si Hayır, doğru bulmuyorum, 197'si Kısmen, tartışma konusuna benzeyen farklı konular hakkında da düşünmeme vesile oluyor, 217'si Evet, yanlış bildiğim konuları düzeltmemi sağlıyor, 267'si Evet, tartışan taraflar arasında doğru olanı bulmak için araştırmaya sevk ediyor şeklinde cevap vermiştir. Buna göre katılımcıların bir kısmı bu tartışma programlarını doğru bulmazken bir kısmı ise bu programların onları araştırmaya sevk ettiğini belirtmiştir.

Tablo 2.21. Dini tartışma programlarındaki tartışan kişiler tartışma sonrasında savundukları düşünceden vazgeçiyorlar mıdır?

Soru 16/Seçenekler	A	B	C
Görüşler/frekans	147	264	232

Tabloda görüldüğü gibi “*Dini tartışma programlarındaki tartışan kişiler tartışma sonrasında savundukları düşünceden vazgeçiyorlar mıdır?*” sorusuna katılımcıların 147'si Evet, aralarında bilgi etkileşimi gerçekleşir, 264'ü Hayır, amaçları tamamen birbirlerinin düşüncelerini çürütmeye yöneliktir, 232'si Kısmen, birbirilerinden etkilenip bakış açılarını değiştirebilirler şeklinde cevap vermiştir. Buna göre katılımcıların bir kısmı tartışma programlarının bilgi etkileşimi sunduğunu ve bakış açısı sağladığını düşünmektedirler. Bununla birlikte tartışma programlarının

amacının tamamen birbirlerinin düşüncelerini çürütmeye yönelik olduğunu düşünenlerin sayısı da dikkat çekmektedir.

Tablo 2.22. Dini bir problemle karşılaşınca sorunun çözümü için ne yaparsınız?

Soru 17/Seçenekler	A	B	C	D	E	F	G	H	I
Görüşler/frekans	148	107	150	366	192	119	232	147	418

Tabloda görüldüğü gibi “*Dini bir problemle karşılaşınca sorunun çözümü için ne yaparsınız?*” sorusuna katılımcıların 148’i Sürekli gittiğim cami imamına danışırım, 107’si Mensubu olduğum cemaatin önde gelenlerine danışırım, 150’si Sohbetlerine katıldığım kişilere danışırım, 366’sı Dini bilgisine güvendiğim büyüklerime danışırım, 192’si Geleneksel medrese eğitimi veren âlimlere danışırım, 119’u Televizyon programlarındaki hocalardan faydalanırım, 232’si İlahiyat fakültesi vb. dini eğitim veren kurumlardaki öğretim üyelerine danışırım, 147’si İnternette takip ettiğim popüler hocalardan faydalanırım, 418’i Araştırıp okuyup öğrenirim şeklinde cevap vermiştir. Buna göre katılımcıların büyük çoğunluğu dini bir problemle karşılaşınca sorunun çözümü için araştırıp okuyup çözüm bulmayı tercih ettiklerini ifade etmişlerdir.

2.2.2. Eğitim Durumu Değişkenine Göre Kelamî Münakaşaların Halka Açılması Sorunu

Tablo 2.23. Din, hayatın anlamını kavrama ve hayatta karşılaşılan sorulara cevap bulmada yardımcıdır

Eğitim durumu		Soru_1			Toplam
		A	B	C	
İLKOKUL	Sayı	126	12	23	147
	% eğitim durumu içinde	85,7%	8,2%	15,6%	
ORTAOKUL	Sayı	64	7	5	72
	% eğitim durumu içinde	88,9%	9,7%	6,9%	

Tablo 2.23.Devamı.

LİSE	Sayı	106	23	14	140
	% eğitim durumu içinde	75,7%	16,4%	10,0%	
ÖNLİSANS	Sayı	64	9	4	74
	% eğitim durumu içinde	86,5%	12,2%	5,4%	
LİSANS	Sayı	138	23	26	187
	% eğitim durumu içinde	73,8%	12,3%	13,9%	
YÜKSEK LİSANS	Sayı	19	2	1	22
	% eğitim durumu içinde	86,4%	9,1%	4,5%	
DOKTORA	Sayı	6	1	2	8
	% eğitim durumu içinde	75,0%	12,5%	25,0%	
Toplam	Sayı	523	77	75	650

Tabloda görüldüğü gibi “*Din, hayatın anlamını kavrama ve hayatta karşılaşılan sorulara cevap bulmada yardımcıdır*” yargısına tüm eğitim kademelerinden mezun katılımcılar yüksek oranda katılım göstermişlerdir. Buna göre eğitim durumu bakımından katılımcıların çoğunluğu, dinin hayatın anlamını kavrama ve karşılaşılan sorunlara cevap bulmada işlevsel olduğunu belirtmişlerdir.

Tablo 2.24. Dindarlığı nasıl tanımlarsınız?

Eğitim durumu		Soru_2 Toplam					
		A	B	C	D	E	
İLKOKUL	Sayı	95	89	19	47	20	147
	% eğitim durumu içinde	64,6%	60,5%	12,9%	32,0%	13,6%	
ORTAOKUL	Sayı	39	43	12	23	7	
	% eğitim durumu içinde	54,2%	59,7%	16,7%	31,9%	9,7%	
LİSE	Sayı	58	71	40	68	19	140
	% eğitim durumu içinde	41,4%	50,7%	28,6%	48,6%	13,6%	
ÖNLİSANS	Sayı	18	38	19	41	4	74
	% eğitim durumu içinde	24,3%	51,4%	25,7%	55,4%	5,4%	
LİSANS	Sayı	41	104	64	93	22	187
	% eğitim durumu içinde	21,9%	55,6%	34,2%	49,7%	11,8%	
YÜKSEK LİSANS	Sayı	7	10	8	11	3	22
	% eğitim durumu içinde	31,8%	45,5%	36,4%	50,0%	13,6%	
DOKTORA	Sayı	2	5	5	4	2	8
	% eğitim durumu içinde	25,0%	62,5%	62,5%	50,0%	25,0%	
Toplam	Sayı	260	360	167	287	77	650

Tabloda görüldüğü gibi “Dindarlığı nasıl tanımlarsınız?” sorusuna katılımcılardan eğitim durumu ilkokul ve ortaokul mezunu olanların daha çok *Çokça ibadet eden* şeklinde cevaplamışken, lise ve üstü mezun durumu olanlar daha çok *Ahlaklı olan ve haram yemeyen ve İnsanlarla iyi geçinen ve dürüst olan* şeklinde cevap vermiştir.

Tablo 2.25. İbadetlerinizi gereği gibi yerine getirebilmek için sahip olduğunuz bilgi düzeyinizi nasıl buluyorsunuz?

Eğitim durumu		Soru_3					Toplam
		A	B	C	D	E	
İLKOKUL	Sayı	83	30	16	27	75	147
	% eğitim durumu içinde	56,5%	20,4%	10,9%	18,4%	51,0%	
ORTAOKUL	Sayı	34	18	12	9	44	72
	% eğitim durumu içinde	47,2%	25,0%	16,7%	12,5%	61,1%	
LİSE	Sayı	59	42	17	14	93	140
	% eğitim durumu içinde	42,1%	30,0%	12,1%	10,0%	66,4%	
ÖNLİSANS	Sayı	20	18	4	8	50	74
	% eğitim durumu içinde	27,0%	24,3%	5,4%	10,8%	67,6%	
LİSANS	Sayı	51	35	10	17	138	187
	% eğitim durumu içinde	27,3%	18,7%	5,3%	9,1%	73,8%	
YÜKSEK LİSANS	Sayı	7	2	1	1	19	22
	% eğitim durumu içinde	31,8%	9,1%	4,5%	4,5%	86,4%	
DOKTORA	Sayı	3	0	0	0	6	8
	% eğitim durumu içinde	37,5%	0,0%	0,0%	0,0%	75,0%	
Toplam	Sayı	257	145	60	76	425	650

Tabloda görüldüğü gibi “İbadetlerinizi gereği gibi yerine getirebilmek için sahip olduğunuz bilgi düzeyinizi nasıl buluyorsunuz?” sorusuna eğitim durumu ilkökul, ortaokul ve lise olanlar aileden öğrendiklerini belirtirken daha üst öğrenim kademesine sahip bireyler daha az aileden öğrendiklerini ifade etmişlerdir. Ayrıca her kademedeki *Kendi çabalarım ile okuyup araştırarak öğreniyorum* şeklinde cevap verenlerin oranı yüksek olmakla birlikte bu oran eğitim kademesi arttıkça artmaktadır. Yani öğrenim

kademesi yükseldikçe bireyler daha çok araştırma yaparak dini bilgileri öğrendiklerini ifade etmektedirler.

Tablo 2.26. Dinin gereği olan inanç esasları (Allah'ın varlığı, Cennet- Cehennem, Kader vb.) hakkında sahip olduğunuz bilgi düzeyini nasıl buluyorsunuz?

Eğitim durumu		Soru_4						Toplam
		A	B	C	D	E	F	
İLKOKUL	Sayı	100	31	49	26	18	14	147
	% eğitim durumu içinde	68,0%	21,1%	33,3%	17,7%	12,2%	9,5%	
ORTAOKUL	Sayı	38	17	27	15	14	7	72
	% eğitim durumu içinde	52,8%	23,6%	37,5%	20,8%	19,4%	9,7%	
LİSE	Sayı	62	42	52	9	9	4	140
	% eğitim durumu içinde	44,3%	30,0%	37,1%	6,4%	6,4%	2,9%	
ÖNLİSANS	Sayı	29	16	31	8	1	1	74
	% eğitim durumu içinde	39,2%	21,6%	41,9%	10,8%	1,4%	1,4%	
LİSANS	Sayı	32	64	91	13	9	4	187
	% eğitim durumu içinde	17,1%	34,2%	48,7%	7,0%	4,8%	2,1%	
YÜKSEK LİSANS	Sayı	10	3	9	0	1	0	22
	% eğitim durumu içinde	45,5%	13,6%	40,9%	0,0%	4,5%	0,0%	
DOKTORA	Sayı	0	3	4	0	0	2	8
	% eğitim durumu içinde	0,0%	37,5%	50,0%	0,0%	0,0%	25,0%	
Toplam	Sayı	271	176	263	71	52	32	650

Tabloda görüldüğü gibi “Dinin gereği olan inanç esasları (Allah'ın varlığı, Cennet- Cehennem, Kader vb.) hakkında sahip olduğunuz bilgi düzeyini nasıl buluyorsunuz?” sorusuna eğitim durumu düşük olanlar daha çok Allah'a iman edip emrettiği her şeye uyar hiç bir şeyi sorgulamam şeklinde cevap verirken, eğitim durumu nispeten yüksek olanlar Allah'a iman ediyorum ancak dini bilgiler konusunda yeterli olduğumu düşünmüyorum şeklinde cevap vermiştir.

Tablo 2.27. Dini bilgiler elde etmek için kullandığınız kaynaklar nelerdir?

		Soru_5								
Eğitim durumu		A	B	C	D	E	F	G	H	Toplam
İLKOKUL	Sayı	112	102	26	23	68	37	64	50	147
	% eğitim durumu içinde	76,2%	69,4%	17,7%	15,6%	46,3%	25,2%	43,5%	34,0%	
ORTAOKUL	Sayı	54	55	15	16	35	10	26	22	72
	% eğitim durumu içinde	75,0%	76,4%	20,8%	22,2%	48,6%	13,9%	36,1%	30,6%	
LİSE	Sayı	110	99	62	29	75	29	35	29	140
	% eğitim durumu içinde	78,6%	70,7%	44,3%	20,7%	53,6%	20,7%	25,0%	20,7%	
ÖNLİSANS	Sayı	65	53	48	18	36	6	15	8	74
	% eğitim durumu içinde	87,8%	71,6%	64,9%	24,3%	48,6%	8,1%	20,3%	10,8%	
LİSANS	Sayı	158	142	97	38	103	26	42	28	187
	% eğitim durumu içinde	84,5%	75,9%	51,9%	20,3%	55,1%	13,9%	22,5%	15,0%	
YÜKSEK LİSANS	Sayı	21	19	11	4	12	4	6	4	22
	% eğitim durumu içinde	95,5%	86,4%	50,0%	18,2%	54,5%	18,2%	27,3%	18,2%	
DOKTORA	Sayı	7	4	5	3	1	2	2	1	8
	% eğitim durumu içinde	87,5%	50,0%	62,5%	37,5%	12,5%	25,0%	25,0%	12,5%	
Toplam	Sayı	527	474	264	131	330	114	190	142	650

Tabloda görüldüğü gibi “*Dini bilgiler elde etmek için kullandığınız kaynaklar nelerdir?*” sorusuna tüm eğitim kademesi mezunları çoğunlukla Kur’an-ı Kerim ve Peygamberimizin Sünnetleri şeklinde cevaplamışlardır. Ayrıca eğitim kademesi nispeten düşük olanlar dini bilgileri elde etmek için cami imamaları ve cemaatlere müracaat ettiklerini ifade ederken, yüksek eğitim kademesine sahip katılımcılar bu kaynaklara daha az müracaat etmektedirler.

Tablo 2.28. Kur'an-ı Kerim'in mealini okuyunca ne hissedersiniz?

Eğitim durumu		Soru_6						Toplam
		A	B	C	D	E	F	
İLKOKUL	Sayı	110	92	18	20	54	0	147
	% eğitim durumu içinde	74,8%	62,6%	12,2%	13,6%	36,7%	0,0%	
ORTAOKUL	Sayı	47	52	7	9	16	0	72
	% eğitim durumu içinde	65,3%	72,2%	9,7%	12,5%	22,2%	0,0%	
LİSE	Sayı	73	81	14	22	31	1	140
	% eğitim durumu içinde	52,1%	57,9%	10,0%	15,7%	22,1%	0,7%	
ÖNLİSANS	Sayı	43	33	5	13	24	0	74
	% eğitim durumu içinde	58,1%	44,6%	6,8%	17,6%	32,4%	0,0%	
LİSANS	Sayı	74	95	33	53	73	4	187
	% eğitim durumu içinde	39,6%	50,8%	17,6%	28,3%	39,0%	2,1%	
YÜKSEK LİSANS	Sayı	15	9	4	9	12	0	22
	% eğitim durumu içinde	68,2%	40,9%	18,2%	40,9%	54,5%	0,0%	
DOKTORA	Sayı	3	4	4	4	5	1	8
	% eğitim durumu içinde	37,5%	50,0%	50,0%	50,0%	62,5%	12,5%	
Toplam	Sayı	365	366	85	130	215	6	650

Tabloda görüldüğü gibi “Kur'an-ı Kerim'in mealini okuyunca ne hissedersiniz?” sorusuna katılımcılardan eğitim durumu ilkököl, ortaokul ve lise olanlar çoğunlukla *Huzur bulurum* ve *Aydınlanırım* şeklinde cevap verirken eğitim durumu lisans ve lisansüstü olanlar daha çok *Mealini açıklanması ihtiyacı hissedirim* şeklinde cevap vermiştir.

Tablo 2.29. Kelam İlmiyle ilgili bilginiz var mı? (Kelâm, İslam dininin inanç konularını açıklayan dini-felsefi kuram ve teorilerle ilgilenen ilim dalıdır.)

Eğitim durumu		Soru_7					Toplam
		A	B	C	D	E	
İLKOKUL	Sayı	76	31	43	34	29	147
	% eğitim durumu içinde	51,7%	21,1%	29,3%	23,1%	19,7%	
ORTAOKUL	Sayı	27	20	19	26	19	72
	% eğitim durumu içinde	37,5%	27,8%	26,4%	36,1%	26,4%	
LİSE	Sayı	59	27	26	22	35	140
	% eğitim durumu içinde	42,1%	19,3%	18,6%	15,7%	25,0%	
ÖNLİSANS	Sayı	38	17	17	5	16	74
	% eğitim durumu içinde	51,4%	23,0%	23,0%	6,8%	21,6%	
LİSANS	Sayı	74	29	42	26	57	187
	% eğitim durumu içinde	39,6%	15,5%	22,5%	13,9%	30,5%	
YÜKSEK LİSANS	Sayı	15	5	6	0	4	22
	% eğitim durumu içinde	68,2%	22,7%	27,3%	0,0%	18,2%	
DOKTORA	Sayı	3	0	2	0	5	8
	% eğitim durumu içinde	37,5%	0,0%	25,0%	0,0%	62,5%	
Toplam	Sayı	292	129	155	113	165	650

Tabloda görüldüğü gibi “*Kelam İlmiyle ilgili bilginiz var mı?* sorusuna katılımcılardan her eğitim kademesi mezunu olanlar *İnanç ve akide esaslarını anlamamızı sağlar* şeklinde cevap verirken doktora mezunları çoğunlukla *Hayır, bir bilğim yok* şeklinde cevap vermeleri dikkat çekmektedir.

Tablo 2.30. Kur-an'ı Kerim'in günümüzde geçerliliğini kaybettiğini düşünüyor musunuz?

Eğitim durumu		8.soru			Toplam
		A	B	C	
İLKOKUL	Sayı	36	21	90	147
	% eğitim durumu içinde	24,5%	14,3%	61,2%	
ORTAOKUL	Sayı	20	10	42	72
	% eğitim durumu içinde	27,8%	13,9%	58,3%	
LİSE	Sayı	10	23	107	140
	% eğitim durumu içinde	7,1%	16,4%	76,4%	
ÖNLİSANS	Sayı	3	5	66	74
	% eğitim durumu içinde	4,1%	6,8%	89,2%	
LİSANS	Sayı	6	26	155	187
	% eğitim durumu içinde	3,2%	13,9%	82,9%	
YÜKSEK LİSANS	Sayı	1	0	21	22
	% eğitim durumu içinde	4,5%	0,0%	95,5%	
DOKTORA	Sayı	1	2	5	8
	% eğitim durumu içinde	12,5%	25,0%	62,5%	
Toplam	Sayı	77	87	486	650

Tabloda görüldüğü gibi “*Kur-an'ı Kerim'in günümüzde geçerliliğini kaybettiğini düşünüyor musunuz?*” sorusuna katılımcılardan tüm eğitim kademesi mezunu olanlar çoğunlukla *Kur'an'ı Kerim evrensel ve her çağda ihtiyaç duyulan bir kitaptır* şeklinde cevaplamıştır. Bun göre katılımcıların büyük bir çoğunluğu Kur'an'ı Kerim'in evrensel ve her çağda ihtiyaç duyulan bir kitap olduğunu düşünmektedirler.

Tablo 2.31. Kur-an'ı Kerimin anlaşılması için sünnete ihtiyaç duyuyor musunuz?

Eğitim durumu		9. soru				Toplam
		A	B	C	D	
İLKOKUL	Sayı	44	56	27	20	147
	% eğitim durumu içinde	29,9%	38,1%	18,4%	13,6%	
ORTAOKUL	Sayı	30	20	16	6	72
	% eğitim durumu içinde	41,7%	27,8%	22,2%	8,3%	
LİSE	Sayı	92	18	25	5	140
	% eğitim durumu içinde	65,7%	12,9%	17,9%	3,6%	
ÖNLİSANS	Sayı	55	5	9	5	74
	% eğitim durumu içinde	74,3%	6,8%	12,2%	6,8%	
LİSANS	Sayı	131	8	32	16	187
	% eğitim durumu içinde	70,1%	4,3%	17,1%	8,6%	
YÜKSEK LİSANS	Sayı	18	1	3	0	22
	% eğitim durumu içinde	81,8%	4,5%	13,6%	0,0%	
DOKTORA	Sayı	2	1	2	3	8
	% eğitim durumu içinde	25,0%	12,5%	25,0%	37,5%	
Toplam	Sayı	372	109	114	55	650

Tabloda görüldüğü gibi “Kur-an'ı Kerimin anlaşılması için sünnete ihtiyaç duyuyor musunuz?” sorusuna katılımcılardan tüm eğitim kademesinden mezunlar çoğunlukla Kur'an'ı Kerim'in açıklanması ve iyi anlaşılması konusunda peygamberin sünneti bize rehberdir şeklinde cevap vermişlerdir. Bununla birlikte doktora mezunu olanların çoğunlukla Sünnetin günümüze kadar değiştirilmeden ulaştığı konusunda şüphelerim olduğu için incelemeye ihtiyaç duymuyorum şeklinde cevap vermesi dikkat çekmektedir.

Tablo 2.32. Allah'ın varlığı, ahiret, cennet, cehennem, öldükten sonra dirilme, kader gibi inanç konularını sorgular mısınız?

Eğitim durumu		10. soru			Toplam
		A	B	C	
İLKOKUL	Sayı	89	24	34	147
	% eğitim durumu içinde	60,5%	16,3%	23,1%	
ORTAOKUL	Sayı	52	12	8	72
	% eğitim durumu içinde	72,2%	16,7%	11,1%	
LİSE	Sayı	77	46	17	140
	% eğitim durumu içinde	55,0%	32,9%	12,1%	
ÖNLİSANS	Sayı	41	22	11	74
	% eğitim durumu içinde	55,4%	29,7%	14,9%	
LİSANS	Sayı	73	71	43	187
	% eğitim durumu içinde	39,0%	38,0%	23,0%	
YÜKSEK LİSANS	Sayı	11	5	6	22
	% eğitim durumu içinde	50,0%	22,7%	27,3%	
DOKTORA	Sayı	0	4	4	8
	% eğitim durumu içinde	0,0%	50,0%	50,0%	
Toplam	Sayı	343	184	123	650

Tabloda görüldüğü gibi “Allah’ın varlığı, ahiret, cennet, cehennem, öldükten sonra dirilme, kader gibi inanç konularını sorgular mısınız ?” sorusuna katılımcılardan ilkokul, ortaokul, lise ve ön lisans mezunu olanlar çoğunlukla *Hayır, inanç konuları olduğu gibi kabul edilmelidir* şeklinde cevap vermişlerdir. Buna karşın, lisans ve lisansüstü mezunu katılımcılar daha çok *Dini bilgilerimi sorgulayıp araştırmadan inanmam* şeklinde cevap vermiştir.

Tablo 2.33. Televizyon Programları ve sosyal medya platformlarında bulunan dini içeriklere karşı tutumunuz nasıldır?

Eğitim durumu		Soru_11						Toplam
		A	B	C	D	E	F	
İLKOKUL	Sayı	80	57	58	42	38	12	147
	% eğitim durumu içinde	54,4%	38,8%	39,5%	28,6%	25,9%	8,2%	
ORTAOKUL	Sayı	37	27	31	31	23	9	72
	% eğitim durumu içinde	51,4%	37,5%	43,1%	43,1%	31,9%	12,5%	
LİSE	Sayı	56	38	50	41	35	27	140
	% eğitim durumu içinde	40,0%	27,1%	35,7%	29,3%	25,0%	19,3%	
ÖNLİSANS	Sayı	23	26	33	21	27	13	74
	% eğitim durumu içinde	31,1%	35,1%	44,6%	28,4%	36,5%	17,6%	
LİSANS	Sayı	55	72	88	63	68	41	187
	% eğitim durumu içinde	29,4%	38,5%	47,1%	33,7%	36,4%	21,9%	
YÜKSEK LİSANS	Sayı	4	10	11	6	10	6	22
	% eğitim durumu içinde	18,2%	45,5%	50,0%	27,3%	45,5%	27,3%	
DOKTORA	Sayı	4	3	4	3	2	2	8
	% eğitim durumu içinde	50,0%	37,5%	50,0%	37,5%	25,0%	25,0%	
Toplam	Sayı	259	233	275	207	203	110	650

Tabloda görüldüğü gibi “*Televizyon Programları ve sosyal medya platformlarında bulunan dini içeriklere karşı tutumunuz nasıldır ?*” sorusu karşısında katılımcıların bir kısmı televizyon programlarını faydalı bulurken bir kısmı ise faydalı bulmamaktadır. Yine İnternette itikadı bozacak yanlış bilgilerin olduğunu düşünenlerin sayısı da dikkat çekmektedir. Ayrıca mezuniyet durumu nispeten düşük olanların daha çok *Televizyonda sohbet veren hocaları faydalı buluyorum* şeklinde cevap verdikleri dikkat çekmektedir.

Tablo 2.34. Televizyon Programları ve sosyal medya platformlarında karşılaşılan dini bilgiler, bireyin dini konulara bakış açısını etkiler

Eğitim durumu		12. soru					Toplam
		A	B	C	D	E	
İLKOKUL	Sayı	78	32	12	6	19	147
	% eğitim durumu içinde	53,1%	21,8%	8,2%	4,1%	12,9%	
ORTAOKUL	Sayı	30	21	4	3	14	72
	% eğitim durumu içinde	41,7%	29,2%	5,6%	4,2%	19,4%	
LİSE	Sayı	16	25	35	24	40	140
	% eğitim durumu içinde	11,4%	17,9%	25,0%	17,1%	28,6%	
ÖNLİSANS	Sayı	11	5	29	12	17	74
	% eğitim durumu içinde	14,9%	6,8%	39,2%	16,2%	23,0%	
LİSANS	Sayı	18	10	54	56	49	187
	% eğitim durumu içinde	9,6%	5,3%	28,9%	29,9%	26,2%	
YÜKSEK LİSANS	Sayı	3	1	5	4	9	22
	% eğitim durumu içinde	13,6%	4,5%	22,7%	18,2%	40,9%	
DOKTORA	Sayı	0	2	1	3	2	8
	% eğitim durumu içinde	0,0%	25,0%	12,5%	37,5%	25,0%	
Toplam	Sayı	156	96	140	108	150	650

Tabloda görüldüğü gibi “*Televizyon Programları ve sosyal medya platformlarında karşılaşılan dini bilgiler, bireyin dini konulara bakış açısını etkiler?*” sorusuna katılımcılardan ilkokul ve ortaokul mezunu olanlar çoğunlukla *Hiç etkilemez* şeklinde cevap verirken mezuniyet durumu daha yüksek olanlar etkilendiklerini ifade etmişlerdir.

Tablo 2.35. İnanç düzeyindeki bilgileri (Allah’a iman – ahiret inancı vb.) elde etmek için televizyonda çıkan popüler hocaların (Nihat Hatipoğlu, Ömer Döngeloğlu vb.) vaaz tarzındaki programlarından mı yoksa tartışma programlarından dini bilgiler aktaran hocalardan mı (Yaşar Nuri Öztürk, Abdülaziz Bayındır vb.) dini bilgiler öğrenmeyi tercih edersiniz?

		Soru_13					
Eğitim durumu		A	B	C	D	E	Toplam
İLKOKUL	Sayı	142	48	48	18	142	147
	% eğitim durumu içinde	96,6%	32,7%	32,7%	12,2%	96,6%	
ORTAOKUL	Sayı	67	25	29	10	67	72
	% eğitim durumu içinde	93,1%	34,7%	40,3%	13,9%	93,1%	
LİSE	Sayı	76	41	34	40	76	140
	% eğitim durumu içinde	54,3%	29,3%	24,3%	28,6%	54,3%	
ÖNLİSANS	Sayı	42	16	14	33	42	74
	% eğitim durumu içinde	56,8%	21,6%	18,9%	44,6%	56,8%	
LİSANS	Sayı	85	38	38	90	85	187
	% eğitim durumu içinde	45,5%	20,3%	20,3%	48,1%	45,5%	
YÜKSEK LİSANS	Sayı	13	4	3	13	13	22
	% eğitim durumu içinde	59,1%	18,2%	13,6%	59,1%	59,1%	
DOKTORA	Sayı	7	2	1	2	7	8
	% eğitim durumu içinde	87,5%	25,0%	12,5%	25,0%	87,5%	8
Toplam	Sayı	432	174	167	206	432	650

Tabloda görüldüğü gibi “İnanç düzeyindeki bilgileri (Allah’a iman – ahiret inancı vb.) elde etmek için televizyonda çıkan popüler hocaların (Nihat Hatipoğlu, Ömer Döngeloğlu vb.) vaaz tarzındaki programlarından mı yoksa tartışma programlarından dini bilgiler aktaran hocalardan mı (Yaşar Nuri Öztürk, Abdülaziz Bayındır vb.) dini bilgiler öğrenmeyi tercih edersiniz?” sorusuna katılımcıların çoğunluğu vaaz programlarından dini bilgiler öğrenmeyi tercih etmekte ve birkaç hocanın birbirilerinin görüşlerini çürütme kaygısı olmadan bilgi alışverişi yapmasını tercih etmektedirler. Ayrıca ilkokul ve ortaokul mezunlarının büyük oranda *Vaaz programlarından dini bilgiler öğrenmeyi tercih ederim* şeklinde cevap vermeleri dikkat çekmektedir.

Tablo 2.36. Televizyon programları ve sosyal medya platformlarındaki (Allah’ın varlığı, Kader meselesi, Kur’an’ı Kerim’in geçerliliği vb. konulardaki) dini tartışma programlarını zararlı buluyorum

Eğitim durumu		Soru_14						Toplam
		A	B	C	D	E	F	
İLKOKUL	Sayı	92	51	44	44	39	55	147
	% eğitim durumu içinde	62,6%	34,7%	29,9%	29,9%	26,5%	37,4%	
ORTAOKUL	Sayı	37	24	25	26	19	37	72
	% eğitim durumu içinde	51,4%	33,3%	34,7%	36,1%	26,4%	51,4%	
LİSE	Sayı	60	45	33	18	15	63	140
	% eğitim durumu içinde	42,9%	32,1%	23,6%	12,9%	10,7%	45,0%	
ÖNLİSANS	Sayı	19	17	11	6	9	35	74
	% eğitim durumu içinde	25,7%	23,0%	14,9%	8,1%	12,2%	47,3%	
LİSANS	Sayı	59	54	34	22	27	91	187
	% eğitim durumu içinde	31,6%	28,9%	18,2%	11,8%	14,4%	48,7%	

Tablo 2.36.Devamı.

YÜKSEK LİSANS	Sayı	11	4	5	6	5	9	22
	% eğitim durumu içinde	50,0%	18,2%	22,7%	27,3%	22,7%	40,9%	
DOKTORA	Sayı	4	1	3	1	1	2	8
	% eğitim durumu içinde	50,0%	12,5%	37,5%	12,5%	12,5%	25,0%	
Toplam	Sayı	282	196	155	123	115	292	650

Tabloda görüldüğü gibi “Televizyon programları ve sosyal medya platformlarındaki (Allah’ın varlığı, Kader meselesi, Kur’an’ı Kerim’in geçerliliği vb. konulardaki) dini tartışma programlarını zararlı buluyorum” yargısına katılımcılardan ilkökul ve ortaokul mezunu olanlar büyük oranda *Bilgilerime şüpheyle bakmama sebep oluyor* şeklinde cevap vermişlerdir. Ayrıca lisans ve daha düşük eğitim durumu olanlar *Tartışmaya açık olan ve olmayan her konuyu tartışabilme cüreti veriyor* şeklinde cevap verenlerin yüksek oranı dikkat çekmektedir.

Tablo 2.37. Dini bilgiler konusunda tartışılmasını doğru buluyor musunuz?

		Soru_15				
Eğitim durumu		A	B	C	D	Toplam
İLKOKUL	Sayı	99	35	51	47	147
	% eğitim durumu içinde	67,3%	23,8%	34,7%	32,0%	
ORTAOKUL	Sayı	47	23	23	27	72
	% eğitim durumu içinde	65,3%	31,9%	31,9%	37,5%	
LİSE	Sayı	53	40	47	54	140
	% eğitim durumu içinde	37,9%	28,6%	33,6%	38,6%	
ÖNLİSANS	Sayı	15	26	25	39	74
	% eğitim durumu içinde	20,3%	35,1%	33,8%	52,7%	
LİSANS	Sayı	41	69	63	86	187
	% eğitim durumu içinde	21,9%	36,9%	33,7%	46,0%	
YÜKSEK LİSANS	Sayı	9	4	7	10	22
	% eğitim durumu içinde	40,9%	18,2%	31,8%	45,5%	
DOKTORA	Sayı	3	0	1	4	8
	% eğitim durumu içinde	37,5%	0,0%	12,5%	50,0%	
Toplam	Sayı	267	197	217	267	650

Tabloda görüldüğü gibi “*Dini bilgiler konusunda tartışılmasını doğru buluyor musunuz?*” sorusuna katılımcılardan ilkokul ve ortaokul mezunu olanlar çoğunlukla *Hayır, doğru bulmuyorum* şeklinde cevap vermişlerdir. Bununla birlikte mezuniyeti ön lisans ve üstü olanlar çoğunlukla *Evet, tartışan taraflar arasında doğru olanı bulmak için araştırmaya sevk ediyor* şeklinde cevap vermiştir.

Tablo 2.38. Dini tartışma programlarındaki tartışan kişiler tartışma sonrasında savundukları düşünceden vazgeçiyorlar mıdır?

Eğitim durumu		Soru_16			
		Toplam			
		A	B	C	
İLKOKUL	Sayı	60	48	39	147
	% eğitim durumu içinde	40,8%	32,7%	26,5%	
ORTAOKUL	Sayı	25	22	25	72
	% eğitim durumu içinde	34,7%	30,6%	34,7%	
LİSE	Sayı	36	43	60	140
	% eğitim durumu içinde	25,7%	30,7%	42,9%	
ÖNLİSANS	Sayı	3	31	38	74
	% eğitim durumu içinde	4,1%	41,9%	51,4%	
LİSANS	Sayı	21	103	60	187
	% eğitim durumu içinde	11,2%	55,1%	32,1%	
YÜKSEK LİSANS	Sayı	2	12	7	22
	% eğitim durumu içinde	9,1%	54,5%	31,8%	
DOKTORA	Sayı	0	5	3	8
	% eğitim durumu içinde	0,0%	62,5%	37,5%	
Toplam	Sayı	147	264	232	650

Tabloda görüldüğü gibi “*Dini tartışma programlarındaki tartışan kişiler tartışma sonrasında savundukları düşünceden vazgeçiyorlar mıdır?*” sorusuna katılımcılardan ilkokul, ortaokul ve lise mezunu olanlar çoğunlukla *Evet, aralarında bilgi etkileşimi gerçekleşir* şeklinde cevap vermişlerdir. Buna karşın ön lisans, lisans ve

lisansüstü mezunu olanlar ise çoğunlukla *Hayır, amaçları tamamen birbirlerinin düşüncelerini çürütmeye yöneliktir* şeklinde cevap vermiştir.

Tablo 2.39. Dini bir problemle karşılaşınca sorunun çözümü için ne yaparsınız?

		Soru_17									
Eğitim durumu		A	B	C	D	E	F	G	H	J	Toplam
İLKOKUL	Sayı	69	37	58	68	80	54	67	55	76	147
	% eğitim durumu içinde	46,9%	25,2%	39,5%	46,3%	54,4%	36,7%	45,6%	37,4%	51,7%	
ORTAOKUL	Sayı	22	24	20	40	34	31	26	20	42	72
	% eğitim durumu içinde	30,6%	33,3%	27,8%	55,6%	47,2%	43,1%	36,1%	27,8%	58,3%	
LİSE	Sayı	26	20	37	85	35	18	33	27	81	140
	% eğitim durumu içinde	18,6%	14,3%	26,4%	60,7%	25,0%	12,9%	23,6%	19,3%	57,9%	
ÖNLİSANS	Sayı	8	5	8	49	13	3	22	10	53	74
	% eğitim durumu içinde	10,8%	6,8%	10,8%	66,2%	17,6%	4,1%	29,7%	13,5%	71,6%	
LİSANS	Sayı	19	17	24	113	26	11	73	30	142	187
	% eğitim durumu içinde	10,2%	9,1%	12,8%	60,4%	13,9%	5,9%	39,0%	16,0%	75,9%	
YÜKSEK LİSANS	Sayı	2	3	3	10	3	2	8	4	17	22
	% eğitim durumu içinde	9,1%	13,6%	13,6%	45,5%	13,6%	9,1%	36,4%	18,2%	77,3%	

Tablo 2.39.Devamı.

DOKTORA	Sayı	2	1	0	1	1	0	3	1	7	8
	% eğitim durumu içinde	25,0%	12,5%	0,0%	12,5%	12,5%	0,0%	37,5%	12,5%	87,5%	
Toplam	Sayı	148	107	150	366	192	119	232	147	418	650

Tabloda görüldüğü gibi “Dini bir problemle karşılaşınca sorunun çözümü için ne yaparsınız?” sorusuna katılımcılardan ilkokul ve ortaokul mezunu olanlar çoğunlukla *Sürekli gittiğim cami imamına danışırım, Mensubu olduğum cemaatin önde gelenlerine danışırım, Sohbetlerine katıldığım kişilere danışırım* şeklinde cevap vermiştir. Buna karşın daha yüksek düzeyde eğitim mezunu olanlar ise daha çok *Araştırıp okuyup öğrenirim* şeklinde cevap vermiştir.

2.2.3. Yaş Değişkenine Göre Kelamî Münakaşaların Halka Açılması Sorunu

Tablo 2.40. Din, hayatın anlamını kavrama ve hayatta karşılaşılan sorulara cevap bulmada yardımcıdır

Yaş		Soru_1			Toplam
		A	B	C	
18-27	Sayı	210	43	21	271
	% Yaş içinde	77,5%	15,9%	7,7%	
28-37	Sayı	79	10	14	101
	% Yaş içinde	78,2%	9,9%	13,9%	
38-47	Sayı	48	4	7	57
	% Yaş içinde	84,2%	7,0%	12,3%	
48-57	Sayı	74	7	11	92
	% Yaş içinde	80,4%	7,6%	12,0%	
58- ve Üstü	Sayı	112	13	22	129
	% Yaş içinde	86,8%	10,1%	17,1%	
Toplam	Sayı	523	77	75	650

Tabloda görüldüğü gibi “*Din, hayatın anlamını kavrama ve hayatta karşılaşılan sorulara cevap bulmada yardımcıdır*” yargısına katılımcılardan tüm yaş grubunda olanlar çoğunlukla *Evet her konu da dinin yardımı bulunmaktadır* şeklinde cevap vermiştir. Buna göre katılımcıların çoğunluğu, dinin hayatın anlamını kavrama ve karşılaşılan sorunlara cevap bulmada işlevsel olduğunu belirtmişlerdir.

Tablo 2.41. Dindarlığı nasıl tanımlarsınız?

Yaş		Soru_2					
		Toplam		A	B	C	
18-27	Sayı	86	138	84	146	32	271
	% Yaş içinde	31,7%	50,9%	31,0%	53,9%	11,8%	
28-37	Sayı	20	54	33	55	9	101
	% Yaş içinde	19,8%	53,5%	32,7%	54,5%	8,9%	
38-47	Sayı	13	27	16	29	5	57
	% Yaş içinde	22,8%	47,4%	28,1%	50,9%	8,8%	
48-57	Sayı	43	53	14	24	8	92
	% Yaş içinde	46,7%	57,6%	15,2%	26,1%	8,7%	
58- ve Üstü	Sayı	98	88	20	33	23	129
	% Yaş içinde	76,0%	68,2%	15,5%	25,6%	17,8%	
Toplam	Sayı	260	360	167	287	77	650

Tabloda görüldüğü gibi “*Dindarlığı nasıl tanımlarsınız?*” sorusuna her yaş gurubundan katılımcıların çoğunluğu en çok ahlaklı olan ve haram yemeyen şeklinde cevap vermiştir. Ayrıca yaşı nispeten yüksek olanlar çoğunlukla *Çokça ibadet eden* cevabını vurgularken, yaşı küçük olanlar ise çoğunlukla *Allah korkusu olan* şeklinde cevaplamışlardır.

Tablo 2.42. İbadetlerinizi gereği gibi yerine getirebilmek için sahip olduğunuz bilgi düzeyinizi nasıl buluyorsunuz?

Yaş		Soru_3					Toplam
		A	B	C	D	E	
18-27	Sayı	92	65	16	29	186	271
	% Yaş içinde	33,9%	24,0%	5,9%	10,7%	68,6%	
28-37	Sayı	31	16	2	2	77	101
	% Yaş içinde	30,7%	15,8%	2,0%	2,0%	76,2%	
38-47	Sayı	16	12	5	9	33	57
	% Yaş içinde	28,1%	21,1%	8,8%	15,8%	57,9%	
48-57	Sayı	37	24	27	14	44	92
	% Yaş içinde	40,2%	26,1%	29,3%	15,2%	47,8%	
58- ve Üstü	Sayı	81	28	10	22	85	129
	% Yaş içinde	62,8%	21,7%	7,8%	17,1%	65,9%	
Toplam	Sayı	257	145	60	76	425	650

Tabloda görüldüğü gibi “İbadetlerinizi gereği gibi yerine getirebilmek için sahip olduğunuz bilgi düzeyinizi nasıl buluyorsunuz?” sorusuna her yaş gurubundan katılımcıların çoğunluğu *Kendi çabalarımla okuyup araştırarak öğreniyorum* şeklinde cevap vermiştir. Ayrıca 58 yaş ve üstü katılımcıların *Ailemden öğrendiğim kadar biliyorum* şeklinde cevap verenlerin yüksek oranı dikkat çekmektedir.

Tablo 2.43. Dinin gereği olan inanç esasları (Allah'ın varlığı, Cennet- Cehennem, Kader vb.) hakkında sahip olduğunuz bilgi düzeyini nasıl buluyorsunuz?

		Soru_4						
Yaş		A	B	C	D	E	F	Toplam
18-27	Sayı	75	83	125	14	4	3	271
	% Yaş içinde	27,7%	30,6%	46,1%	5,2%	1,5%	1,1%	
28-37	Sayı	32	26	47	4	1	2	101
	% Yaş içinde	31,7%	25,7%	46,5%	4,0%	1,0%	2,0%	
38-47	Sayı	25	20	14	9	6	2	57
	% Yaş içinde	43,9%	35,1%	24,6%	15,8%	10,5%	3,5%	
48-57	Sayı	36	29	41	21	24	12	92
	% Yaş içinde	39,1%	31,5%	44,6%	22,8%	26,1%	13,0%	
58- ve Üstü	Sayı	103	18	36	23	17	13	129
	% Yaş içinde	79,8%	14,0%	27,9%	17,8%	13,2%	10,1%	
Toplam	Sayı	271	176	263	71	52	32	650

Tabloda görüldüğü gibi “Dinin gereği olan inanç esasları (Allah'ın varlığı, Cennet- Cehennem, Kader vb.) hakkında sahip olduğunuz bilgi düzeyini nasıl buluyorsunuz?” sorusuna katılımcılardan yaşı 18-27 ve 28-37 yaş aralığında olanlar çoğunlukla Allah'a iman ediyorum ancak dini bilgiler konusunda yeterli olduğumu düşünmüyorum şeklinde cevaplamıştır. Ancak yaşı 58 ve üstü olanlar çoğunlukla Allah'a iman edip emrettiği her şeye uyar hiç bir şeyi sorgulamam şeklinde cevaplamışlardır.

Tablo 2.44. Dini bilgiler elde etmek için kullandığınız kaynaklar nelerdir?

Yaş	Soru_5								Toplam	
	A	B	C	D	E	F	G	H		
18-27	Sayı	235	201	149	59	158	42	64	43	271
	% Yaş içinde	86,7%	74,2%	55,0%	21,8%	58,3%	15,5%	23,6%	15,9%	
28-37	Sayı	82	76	51	23	38	13	24	12	101
	% Yaş içinde	81,2%	75,2%	50,5%	22,8%	37,6%	12,9%	23,8%	11,9%	
38-47	Sayı	39	38	24	10	26	7	10	7	57
	% Yaş içinde	68,4%	66,7%	42,1%	17,5%	45,6%	12,3%	17,5%	12,3%	
48-57	Sayı	55	55	22	16	46	11	21	19	92
	% Yaş içinde	59,8%	59,8%	23,9%	17,4%	50,0%	12,0%	22,8%	20,7%	
58- Üstü	ve Sayı	116	104	18	23	62	41	71	61	129
	% Yaş içinde	89,9%	80,6%	14,0%	17,8%	48,1%	31,8%	55,0%	47,3%	
Toplam	Sayı	527	474	264	131	330	114	190	142	650

Tabloda görüldüğü gibi “*Dini bilgiler elde etmek için kullandığınız kaynaklar nelerdir?*” sorusuna her yaş grubundan katılımcılar çoğunlukla Kur’an-ı Kerim ve Peygamberimizin Sünnetleri şeklinde cevap vermiştir. Ayrıca yaşı 37 ve altı olanlardan *Akademik İnanca Dair Kitaplar* cevabına verilen yüksek oran dikkati çekerken, yaşı 58 ve üstü olanlardan *Cami İmamları ve Cemaatler ve Tarikatlar* şeklinde cevap verenlerin yüksek oranı dikkat çekmektedir.

Tablo 2.45. Kur'an-ı Kerim'in mealini okuyunca ne hissedersiniz?

Yaş		Soru_6						Toplam
		A	B	C	D	E	F	
18-27	Sayı	134	153	34	52	84	4	271
	% Yaş içinde	49,4%	56,5%	12,5%	19,2%	31,0%	1,5%	
28-37	Sayı	39	45	14	35	38	2	101
	% Yaş içinde	38,6%	44,6%	13,9%	34,7%	37,6%	2,0%	
38-47	Sayı	32	24	6	12	12	0	57
	% Yaş içinde	56,1%	42,1%	10,5%	21,1%	21,1%	0,0%	
48-57	Sayı	59	54	14	17	15	0	92
	% Yaş içinde	64,1%	58,7%	15,2%	18,5%	16,3%	0,0%	
58- Üstü	Sayı	101	90	17	14	66	0	129
	% Yaş içinde	78,3%	69,8%	13,2%	10,9%	51,2%	0,0%	
Toplam	Sayı	365	366	85	130	215	6	650

Tabloda görüldüğü gibi “Kur'an-ı Kerim'in mealini okuyunca ne hissedersiniz?” sorusuna her yaş grubundan katılımcılar çoğunlukla *Huzur bulurum* ve *Aydınlanırım* şeklinde cevap vermiştir. Ayrıca 58 yaş ve üstü katılımcılar yüksek oranda *Mealini açıklanması ihtiyacı hissedirim* şeklinde cevap vermiştir.

Tablo 2.46. Kelam İlmiyle ilgili bilginiz var mı? (Kelâm, İslam dininin inanç konularını açıklayan dini-felsefi kuram ve teorilerle ilgilenen ilim dalıdır.)

Yaş		Soru_7					Toplam
		A	B	C	D	E	
18-27	Sayı	123	49	60	28	67	271
	% Yaş içinde	45,4%	18,1%	22,1%	10,3%	24,7%	
28-37	Sayı	35	8	14	13	44	101
	% Yaş içinde	34,7%	7,9%	13,9%	12,9%	43,6%	
38-47	Sayı	21	15	16	9	13	57
	% Yaş içinde	36,8%	26,3%	28,1%	15,8%	22,8%	
48-57	Sayı	26	40	45	29	14	92
	% Yaş içinde	28,3%	43,5%	48,9%	31,5%	15,2%	
58- ve Üstü	Sayı	87	17	20	34	27	129
	% Yaş içinde	67,4%	13,2%	15,5%	26,4%	20,9%	
Toplam	Sayı	292	129	155	113	165	650

Tabloda görüldüğü gibi “*Kelam İlmiyle ilgili bilginiz var mı?*” sorusuna katılımcılardan yaşı 58 ve üstü olanların büyük oranda *İnanç ve akide esaslarını anlamamızı sağlar* şeklinde cevap verirken yaşı 37 ve altında olanlar ise çoğunlukla *Hayır, bir bilğim yok* şeklinde cevap vermiştir.

Tablo 2.47. Kur-an'ı Kerim'in günümüzde geçerliliğini kaybettiğini düşünüyor musunuz?

Yaş		8. soru			Toplam
		A	B	C	
18-27	Sayı	5	34	232	271
	% Yaş içinde	1,8%	12,5%	85,6%	
28-37	Sayı	4	10	87	101
	% Yaş içinde	4,0%	9,9%	86,1%	
38-47	Sayı	6	8	43	57
	% Yaş içinde	10,5%	14,0%	75,4%	
48-57	Sayı	27	20	45	92
	% Yaş içinde	29,3%	21,7%	48,9%	
58- ve Üstü	Sayı	35	15	79	129
	% Yaş içinde	27,1%	11,6%	61,2%	
Toplam	Sayı	77	87	486	650

Tabloda görüldüğü gibi “*Kur’an’ı Kerim’in günümüzde geçerliliğini kaybettiğini düşünüyor musunuz?*” sorusuna her yaş grubundan katılımcıların çoğunluğu *Hayır Kur’an’ı Kerim evrensel ve her çağda ihtiyaç duyulan bir kitaptır* şeklinde cevaplamıştır.

Tablo 2.48. Kur-an'ı Kerimin anlaşılması için sünnete ihtiyaç duyuyor musunuz?

Yaş	9. soru					Toplam
	A	B	C	D		
18-27	Sayı	200	13	47	11	271
	% Yaş içinde	73,8%	4,8%	17,3%	4,1%	
28-37	Sayı	69	3	18	11	101
	% Yaş içinde	68,3%	3,0%	17,8%	10,9%	
38-47	Sayı	35	7	11	4	57
	% Yaş içinde	61,4%	12,3%	19,3%	7,0%	
48-57	Sayı	34	19	23	16	92
	% Yaş içinde	37,0%	20,7%	25,0%	17,4%	
58- ve Üstü	Sayı	34	67	15	13	129
	% Yaş içinde	26,4%	51,9%	11,6%	10,1%	
Toplam	Sayı	372	109	114	55	650

Tabloda görüldüğü gibi “Kur’an’ı Kerimin anlaşılması için sünnete ihtiyaç duyuyor musunuz?” sorusuna katılımcılardan yaşı küçük olanlar çoğunlukla *Evet*, Kur’an’ı Kerim’in açıklanması ve iyi anlaşılması konusunda peygamberin sünneti bize rehberdir şeklinde cevap verirken yaşı 58 ve üstü olanlar çoğunlukla *Hayır*, Kur’an’ı Kerim’de her şey yeteri kadar açıklanmıştır. Başka bir şeye ihtiyaç yoktur şeklinde cevap vermişlerdir.

Tablo 2.49. Allah'ın varlığı, ahiret, cennet, cehennem, öldükten sonra dirilme, kader gibi inanç konularını sorgular mısınız?

Yaş		10.soru			Toplam
		A	B	C	
18-27	Sayı	118	104	49	271
	% Yaş içinde	43,5%	38,4%	18,1%	
28-37	Sayı	53	25	23	101
	% Yaş içinde	52,5%	24,8%	22,8%	
38-47	Sayı	30	19	8	57
	% Yaş içinde	52,6%	33,3%	14,0%	
48-57	Sayı	42	26	24	92
	% Yaş içinde	45,7%	28,3%	26,1%	
58- ve Üstü	Sayı	100	10	19	129
	% Yaş içinde	77,5%	7,8%	14,7%	
Toplam	Sayı	343	184	123	650

Tabloda görüldüğü gibi “Allah'ın varlığı, ahiret, cennet, cehennem, öldükten sonra dirilme, kader gibi inanç konularını sorgular mısınız ?” sorusuna her yaş grubundan katılımcıların çoğunluğu *Hayır, inanç konuları olduğu gibi kabul edilmelidir* şeklinde cevap vermiştir.

Tablo 2.50. Televizyon Programları ve sosyal medya platformlarında bulunan dini içeriklere karşı tutumunuz nasıldır?

Yaş		Soru_11						Toplam
		A	B	C	D	E	F	
18-27	Sayı	90	92	109	80	85	53	271
	% Yaş içinde	33,2%	33,9%	40,2%	29,5%	31,4%	19,6%	
28-37	Sayı	32	34	46	34	29	21	101
	% Yaş içinde	31,7%	33,7%	45,5%	33,7%	28,7%	20,8%	
38-47	Sayı	15	22	27	19	21	13	57
	% Yaş içinde	26,3%	38,6%	47,4%	33,3%	36,8%	22,8%	
48-57	Sayı	41	39	41	32	31	13	92
	% Yaş içinde	44,6%	42,4%	44,6%	34,8%	33,7%	14,1%	
58- ve Üstü	Sayı	81	46	52	42	37	10	129
	% Yaş içinde	62,8%	35,7%	40,3%	32,6%	28,7%	7,8%	
Toplam	Sayı	259	233	275	207	203	110	650

Tabloda görüldüğü gibi “*Televizyon Programları ve sosyal medya platformlarında bulunan dini içeriklere karşı tutumunuz nasıldır ?*” sorusuna katılımcılardan yaşı 58 ve üstü olanlar büyük oranda *Televizyonda sohbet veren hocaları faydalı buluyorum* şeklinde cevap vermiştir. Ancak yaşı nispeten düşük olanların yüksek oranda *Televizyonda tartışma içerikli dini programları doğru bulmuyorum* şeklinde görüş bildirmeleri dikkat çekmektedir.

Tablo 2.51. Televizyon Programları ve sosyal medya platformlarında karşılaşılan dini bilgiler, bireyin dini konulara bakış açısını etkiler

Yaş		12. soru					Toplam
		A	B	C	D	E	
18-27	Sayı	19	22	85	68	77	271
	% Yaş içinde	7,0%	8,1%	31,4%	25,1%	28,4%	
28-37	Sayı	7	5	29	24	36	101
	% Yaş içinde	6,9%	5,0%	28,7%	23,8%	35,6%	
38-47	Sayı	14	7	12	9	15	57
	% Yaş içinde	24,6%	12,3%	21,1%	15,8%	26,3%	
48-57	Sayı	37	28	11	3	13	92
	% Yaş içinde	40,2%	30,4%	12,0%	3,3%	14,1%	
58- ve Üstü	Sayı	79	34	3	4	9	129
	% Yaş içinde	61,2%	26,4%	2,3%	3,1%	7,0%	
Toplam	Sayı	156	96	140	108	150	650

Tabloda görüldüğü gibi “Televizyon Programları ve sosyal medya platformlarında karşılaşılan dini bilgiler, bireyin dini konulara bakış açısını etkiler?” sorusuna katılımcılardan yaşı büyük olanlar çoğunlukla *Hiç etkilemez* cevabını verirken yaşı nispeten küçük olanlar ise çoğunlukla *Etkiler* cevabını vermiştir.

Tablo 2.52. İnanç düzeyindeki bilgileri (Allah’a iman – ahiret inancı vb.) elde etmek için televizyonda çıkan popüler hocaların (Nihat Hatipoğlu, Ömer Döngeloğlu vb.) vaaz tarzındaki programlarından mı yoksa tartışma programlarından dini bilgiler aktaran hocalardan mı (Yaşar Nuri Öztürk, Abdülaziz Bayındır vb.) dini bilgiler öğrenmeyi tercih edersiniz?

Yaş		Soru_13					Toplam
		A	B	C	E	F	
18-27	Sayı	132	72	56	101	132	271
	% Yaş içinde	48,7%	26,6%	20,7%	37,3%	48,7%	
28-37	Sayı	49	19	14	48	49	101
	% Yaş içinde	48,5%	18,8%	13,9%	47,5%	48,5%	
38-47	Sayı	35	14	15	23	35	57
	% Yaş içinde	61,4%	24,6%	26,3%	40,4%	61,4%	
48-57	Sayı	76	35	42	18	76	92
	% Yaş içinde	82,6%	38,0%	45,7%	19,6%	82,6%	
58- ve Üstü	Sayı	140	34	40	16	140	129
	% Yaş içinde	108,5%	26,4%	31,0%	12,4%	108,5%	
Toplam	Sayı	432	174	167	206	432	650

Tabloda görüldüğü gibi “İnanç düzeyindeki bilgileri (Allah’a iman – ahiret inancı vb.) elde etmek için televizyonda çıkan popüler hocaların (Nihat Hatipoğlu, Ömer Döngeloğlu vb.) vaaz tarzındaki programlarından mı yoksa tartışma programlarından dini bilgiler aktaran hocalardan mı (Yaşar Nuri Öztürk, Abdülaziz Bayındır vb.) dini bilgiler öğrenmeyi tercih edersiniz?” sorusuna katılımcılardan yaşı büyük olanlar çoğunlukla *Vaaz programlarından dini bilgiler öğrenmeyi tercih ederim* şeklinde cevap vermiştir. Ayrıca yaşı nispeten küçük olanlar daha çok *Birkaç hocanın tartıştığı programlardan dini bilgiler edinmeyi tercih ederim* ve *Birkaç hocanın*

birbirlerinin görüşlerini çürütme kaygısı olmadan bilgi alışverişi yapmasını tercih ederim şeklinde cevaplamışlardır.

Tablo 2.53. Televizyon programları ve sosyal medya platformlarındaki (Allah'ın varlığı, Kader meselesi, Kur'an'ı Kerim'in geçerliliği vb. konulardaki) dini tartışma programlarını zararlı buluyorum

Yaş		Soru_14							Toplam
		A	B	C	D	E	F	G	
18-27	Sayı	96	86	49	29	39	117	15	271
	% içinde	Yaş 35,4%	31,7%	18,1%	10,7%	14,4%	43,2%	5,5%	
28-37	Sayı	22	19	13	10	7	50	10	101
	% içinde	Yaş 21,8%	18,8%	12,9%	9,9%	6,9%	49,5%	9,9%	
38-47	Sayı	24	15	17	14	7	31	0	57
	% içinde	Yaş 42,1%	26,3%	29,8%	24,6%	12,3%	54,4%	0,0%	
48-57	Sayı	45	41	39	33	24	45	1	92
	% içinde	Yaş 48,9%	44,6%	42,4%	35,9%	26,1%	48,9%	1,1%	
58- ve Üstü	Sayı	95	35	37	37	38	49	0	129
	% içinde	Yaş 73,6%	27,1%	28,7%	28,7%	29,5%	38,0%	0,0%	
Toplam	Sayı	282	196	155	123	115	292	26	650

Tabloda görüldüğü gibi “Televizyon programları ve sosyal medya platformlarındaki (Allah'ın varlığı, Kader meselesi, Kur'an'ı Kerim'in geçerliliği vb. konulardaki) dini tartışma programlarını zararlı buluyorum” yargısına katılımcılardan yaşı 58 ve üstü olanlar çoğunlukla *Bilgilerime şüpheyle bakmama sebep oluyor* şeklinde

cevap vermişlerdir. Bununla birlikte yaşı 47 ve altında olanlar büyük oranda *Tartışmaya açık olan ve olmayan her konuyu tartışabilme cüreti veriyor* şeklinde cevap vermişlerdir.

Tablo 2.54. Dini bilgiler konusunda tartışılmasını doğru buluyor musunuz?

Yaş		Soru_15				Toplam
		A	B	C	D	
18-27	Sayı	59	92	101	121	271
	% Yaş içinde	21,8%	33,9%	37,3%	44,6%	
28-37	Sayı	28	24	29	50	101
	% Yaş içinde	27,7%	23,8%	28,7%	49,5%	
38-47	Sayı	22	19	15	26	57
	% Yaş içinde	38,6%	33,3%	26,3%	45,6%	
48-57	Sayı	45	42	36	36	92
	% Yaş içinde	48,9%	45,7%	39,1%	39,1%	
58- ve Üstü	Sayı	113	20	36	34	129
	% Yaş içinde	87,6%	15,5%	27,9%	26,4%	
Toplam	Sayı	267	197	217	267	650

Tabloda görüldüğü gibi “*Dini bilgiler konusunda tartışılmasını doğru buluyor musunuz?*” sorusuna katılımcılardan yaşı 58 ve üstü olanlar büyük oranda *Hayır, doğru bulmuyorum* şeklinde cevap vermişlerdir. Buna karşın yaşı 57 ve altında olanlar çoğunlukla *Evet, tartışan taraflar arasında doğru olanı bulmak için araştırmaya sevk ediyor* şeklinde cevap vermiştir.

Tablo 2.55. Dini tartışma programlarındaki tartışan kişiler tartışma sonrasında savundukları düşünceden vazgeçiyorlar mıdır?

Yaş		Soru_16				Toplam
		A	B	C	D	
18-27	Sayı	43	101	122	5	271
	% Yaş içinde	15,9%	37,3%	45,0%	1,8%	
28-37	Sayı	7	66	26	2	101
	% Yaş içinde	6,9%	65,3%	25,7%	2,0%	
38-47	Sayı	7	30	20	0	57
	% Yaş içinde	12,3%	52,6%	35,1%	0,0%	
48-57	Sayı	32	31	29	0	92
	% Yaş içinde	34,8%	33,7%	31,5%	0,0%	
58- ve Üstü	Sayı	58	36	35	0	129
	% Yaş içinde	45,0%	27,9%	27,1%	0,0%	
Toplam	Sayı	147	264	232	7	650

Tabloda görüldüğü gibi “*Dini tartışma programlarındaki tartışan kişiler tartışma sonrasında savundukları düşünceden vazgeçiyorlar mıdır?*” sorusuna katılımcılardan yaşı büyük olanlar çoğunlukla *Evet, aralarında bilgi etkileşimi gerçekleşir* şeklinde cevap vermişlerdir. Ayrıca yaşı düşük olanlar ise büyük oranda *Hayır, amaçları tamamen birbirlerinin düşüncelerini çürütmeye yöneliktir* şeklinde cevap vermişlerdir.

Tablo 2.56. Dini bir problemle karşılaşınca sorunun çözümü için ne yaparsınız?

Yaş	Soru_17										
	A	B	C	D	E	F	G	H	J	Toplam	
18-27	Sayı	37	24	44	178	33	12	88	47	195	271
	% içinde	13,7%	8,9%	16,2%	65,7%	12,2%	4,4%	32,5%	17,3%	72,0%	
28-37	Sayı	11	15	12	56	19	6	30	11	71	101
	% içinde	10,9%	14,9%	11,9%	55,4%	18,8%	5,9%	29,7%	10,9%	70,3%	
38-47	Sayı	7	13	9	21	23	13	13	5	32	57
	% içinde	12,3%	22,8%	15,8%	36,8%	40,4%	22,8%	22,8%	8,8%	56,1%	
48-57	Sayı	20	20	32	37	43	28	25	12	16	92
	% içinde	21,7%	21,7%	34,8%	40,2%	46,7%	30,4%	27,2%	13,0%	17,4%	
58-Üstü	Sayı	73	35	53	74	74	60	76	72	104	129
	% içinde	56,6%	27,1%	41,1%	57,4%	57,4%	46,5%	58,9%	55,8%	80,6%	
Toplam	Sayı	148	107	150	366	192	119	232	147	418	650

Tabloda görüldüğü gibi “Dini bir problemle karşılaşınca sorunun çözümü için ne yaparsınız?” sorusuna her yaş grubundan katılımcılar çoğunlukla *Dini bilgisine güvendiğim büyüklerime danışırım* ve *Araştırıp okuyup öğrenirim* şeklinde cevap vermişlerdir. Ayrıca yaşı 58 ve üstü olanlardan *Sürekli gittiğim cami imamına danışırım* şeklinde cevap verenlerin yüksek oranı dikkat çekmektedir.

2.2.4. Meslek Değişkenine Göre Kelamî Münakaşaların Halka Açılması Sorunu

Tablo 2.57. Din, hayatın anlamını kavrama ve hayatta karşılaşılan sorulara cevap bulmada yardımcıdır

Meslek		Soru_1			Toplam
		A	B	C	
MEMUR	Sayı	64	9	5	77
	% meslek içinde	83,1%	11,7%	6,5%	
DOKTOR	Sayı	9	2	2	13
	% meslek içinde	69,2%	15,4%	15,4%	
SERBEST	Sayı	106	18	19	140
	% meslek içinde	75,7%	12,9%	13,6%	
İŞÇİ	Sayı	71	6	15	90
	% meslek içinde	78,9%	6,7%	16,7%	
MÜHENDİS	Sayı	13	0	5	18
	% meslek içinde	72,2%	0,0%	27,8%	
DİN GÖREVLİSİ	Sayı	5	0	0	5
	% meslek içinde	100,0%	0,0%	0,0%	
EV HANIMI	Sayı	114	12	15	126
	% meslek içinde	90,5%	9,5%	11,9%	
ÖĞRENCİ	Sayı	125	28	12	163
	% meslek içinde	76,7%	17,2%	7,4%	
EMEKLİ	Sayı	16	2	2	18
	% meslek içinde	88,9%	11,1%	11,1%	
Toplam	Sayı	523	77	75	650

Tabloda görüldüğü gibi “*Din, hayatın anlamını kavrama ve hayatta karşılaşılan sorulara cevap bulmada yardımcıdır*” yargısına katılımcılardan her meslekten olanlar çoğunlukla Evet her konu da dinin yardımı bulunmaktadır şeklinde cevaplamıştır. Ayrıca din görevlisi olanların tamamının *Evet her konu da dinin yardımı bulunmaktadır* şeklinde cevap vermesine karşın doktor ve mühendislerin bir kısmının *Hayır her şey din ile anlamlandırılmaz* şeklinde cevap vermesi dikkat çekmektedir.

Tablo 2.58. Dindarlığı nasıl tanımlarsınız?

Meslek		Soru_2 Toplam						
		A	B	C	D	E	F	
MEMUR	Sayı	19	41	24	39	10	8	77
	% içinde meslek	24,7%	53,2%	31,2%	50,6%	13,0%	10,4%	
DOKTOR	Sayı	9	9	10	9	3	0	13
	% içinde meslek	69,2%	69,2%	76,9%	69,2%	23,1%	0,0%	
SERBEST	Sayı	40	76	39	62	11	12	140
	% içinde meslek	28,6%	54,3%	27,9%	44,3%	7,9%	8,6%	
İŞÇİ	Sayı	55	58	15	23	7	0	90
	% içinde meslek	61,1%	64,4%	16,7%	25,6%	7,8%	0,0%	
MÜHENDİS	Sayı	6	7	5	8	3	1	18
	% içinde meslek	33,3%	38,9%	27,8%	44,4%	16,7%	5,6%	
DİN GÖREVLİSİ	Sayı	1	1	0	3	0	0	5
	% içinde meslek	20,0%	20,0%	0,0%	60,0%	0,0%	0,0%	
EV HANIMI	Sayı	65	71	25	56	21	5	126
	% içinde meslek	51,6%	56,3%	19,8%	44,4%	16,7%	4,0%	
ÖĞRENCİ	Sayı	52	86	48	84	21	18	163
	% içinde meslek	31,9%	52,8%	29,4%	51,5%	12,9%	11,0%	
EMEKLİ	Sayı	13	11	1	3	1	0	18
	% içinde meslek	72,2%	61,1%	5,6%	16,7%	5,6%	0,0%	
Toplam	Sayı	260	360	167	287	77	44	650

Tabloda görüldüğü gibi “*Dindarlığı nasıl tanımlarsınız?*” sorusuna katılımcılardan emekli, işçi ve ev hanımı olanların çoğunluğu *Çokça ibadet eden* şeklinde cevaplamıştır. Ayrıca doktor, din görevlisi, öğrenci, mühendis ve memurların *Allah korkusu olan* şeklinde yüksek oranda cevapları dikkat çekmektedir.

Tablo 2.59. İbadetlerinizi gereği gibi yerine getirebilmek için sahip olduğunuz bilgi düzeyinizi nasıl buluyorsunuz?

Meslek		Soru_3					Toplam
		A	B	C	D	E	
MEMUR	Sayı	24	14	8	7	56	77
	% meslek içinde	31,2%	18,2%	10,4%	9,1%	72,7%	
DOKTOR	Sayı	6	3	2	2	10	13
	% meslek içinde	46,2%	23,1%	15,4%	15,4%	76,9%	
SERBEST	Sayı	52	32	13	9	87	140
	% meslek içinde	37,1%	22,9%	9,3%	6,4%	62,1%	
İŞÇİ	Sayı	52	21	13	12	39	90
	% meslek içinde	57,8%	23,3%	14,4%	13,3%	43,3%	
MÜHENDİS	Sayı	6	5	1	2	10	18
	% meslek içinde	33,3%	27,8%	5,6%	11,1%	55,6%	
DİN GÖREVLİSİ	Sayı	0	0	0	0	5	5
	% meslek içinde	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	100,0%	
EV HANIMI	Sayı	54	20	10	17	95	126
	% meslek içinde	42,9%	15,9%	7,9%	13,5%	75,4%	
ÖĞRENCİ	Sayı	56	46	12	23	107	163
	% meslek içinde	34,4%	28,2%	7,4%	14,1%	65,6%	
EMEKLİ	Sayı	7	4	1	4	16	18
	% meslek içinde	38,9%	22,2%	5,6%	22,2%	88,9%	
Toplam	Sayı	257	145	60	76	425	650

Tabloda görüldüğü gibi “İbadetlerinizi gereği gibi yerine getirebilmek için sahip olduğunuz bilgi düzeyinizi nasıl buluyorsunuz?” sorusuna katılımcıların çoğunluğu *Kendi çabalarımla okuyup araştırarak öğreniyorum* şeklinde cevap vermiştir. Ayrıca ev hanımı ve işçi olanların büyük oranda *Ailemden öğrendiğim kadar biliyorum* şeklindeki cevapları dikkat çekmektedir. Bununla birlikte din görevlilerinin tamamının *Kendi çabalarımla okuyup araştırarak öğreniyorum* şeklinde cevap vermeleri de dikkat çekmektedir.

Tablo 2.60. Dinin gereği olan inanç esasları (Allah'ın varlığı, Cennet- Cehennem, Kader vb.) hakkında sahip olduğunuz bilgi düzeyini nasıl buluyorsunuz?

Meslek		Soru_4						Toplam
		A	B	C	D	E	F	
MEMUR	Sayı	26	25	32	7	5	4	77
	% meslek içinde	33,8%	32,5%	41,6%	9,1%	6,5%	5,2%	
DOKTOR	Sayı	2	3	6	3	0	0	13
	% meslek içinde	15,4%	23,1%	46,2%	23,1%	0,0%	0,0%	
SERBEST	Sayı	51	45	55	15	15	4	140
	% meslek içinde	36,4%	32,1%	39,3%	10,7%	10,7%	2,9%	
İŞÇİ	Sayı	49	22	32	18	13	8	90
	% meslek içinde	54,4%	24,4%	35,6%	20,0%	14,4%	8,9%	
MÜHENDİS	Sayı	4	5	7	1	3	2	18
	% meslek içinde	22,2%	27,8%	38,9%	5,6%	16,7%	11,1%	
DİN GÖREVLİSİ	Sayı	4	0	1	0	0	0	5
	% meslek içinde	80,0%	0,0%	20,0%	0,0%	0,0%	0,0%	
EV HANIMI	Sayı	83	21	46	16	10	8	126
	% meslek içinde	65,9%	16,7%	36,5%	12,7%	7,9%	6,3%	
ÖĞRENCİ	Sayı	40	53	79	6	2	3	163
	% meslek içinde	24,5%	32,5%	48,5%	3,7%	1,2%	1,8%	
EMEKLİ	Sayı	12	2	5	5	4	3	18
	% meslek içinde	66,7%	11,1%	27,8%	27,8%	22,2%	16,7%	
Toplam	Sayı	271	176	263	71	52	32	650

Tabloda görüldüğü gibi “*Dinin gereği olan inanç esasları (Allah'ın varlığı, Cennet- Cehennem, Kader vb.) hakkında sahip olduğunuz bilgi düzeyini nasıl buluyorsunuz?*” sorusuna katılımcılardan işçi, din görevlisi, ev hanımı ve emekli olanlar büyük oranda *Allah'a iman edip emrettiği her şeye uyar hiç bir şeyi sorgulamam* şeklinde cevap verirken bu oran öğrenci, mühendis, doktor ve memurlarda nispeten düşüktür. Ayrıca memur, doktor, mühendis ve öğrencilerden *Allah'a iman ediyorum ancak dini bilgiler konusunda yeterli olduğumu düşünmüyorum* şeklinde cevap verenlerin yüksek oranı dikkat çekmektedir.

Tablo 2.61. Dini bilgiler elde etmek için kullandığımız kaynaklar nelerdir?

Meslek	Soru_5									
	A	B	C	D	E	F	G	H	Toplam	
MEMUR	Sayı	67	54	38	23	39	13	17	11	77
	% meslek içinde	87,0%	70,1%	49,4%	29,9%	50,6%	16,9%	22,1%	14,3%	
DOKTOR	Sayı	11	11	4	4	7	0	2	0	13
	% meslek içinde	84,6%	84,6%	30,8%	30,8%	53,8%	0,0%	15,4%	0,0%	
SERBEST	Sayı	109	95	51	27	68	18	40	21	140
	% meslek içinde	77,9%	67,9%	36,4%	19,3%	48,6%	12,9%	28,6%	15,0%	
İŞÇİ	Sayı	59	64	17	12	45	15	31	25	90
	% meslek içinde	65,6%	71,1%	18,9%	13,3%	50,0%	16,7%	34,4%	27,8%	
MÜHENDİS	Sayı	14	12	11	3	12	3	6	6	18
	% meslek içinde	77,8%	66,7%	61,1%	16,7%	66,7%	16,7%	33,3%	33,3%	
DİN GÖREVLİSİ	Sayı	5	5	3	0	2	1	3	2	5
	% meslek içinde	100,0%	100,0%	60,0%	0,0%	40,0%	20,0%	60,0%	40,0%	
EV HANIMI	Sayı	106	99	48	24	57	33	50	52	126
	% meslek içinde	84,1%	78,6%	38,1%	19,0%	45,2%	26,2%	39,7%	41,3%	

Tablo 2.61.Devamı.

ÖĞRENCİ	Sayı	142	123	90	35	91	27	33	17	163
	% meslek içinde	87,1%	75,5%	55,2%	21,5%	55,8%	16,6%	20,2%	10,4%	
EMEKLİ	Sayı	14	11	2	3	9	4	8	8	18
	% meslek içinde	77,8%	61,1%	11,1%	16,7%	50,0%	22,2%	44,4%	44,4%	
Toplam	Sayı	527	474	264	131	330	114	190	142	650

Tabloda görüldüğü gibi “*Dini bilgiler elde etmek için kullandığınız kaynaklar nelerdir?*” sorusuna katılımcılardan tüm meslek grupları çoğunlukla *Kur’an-ı Kerim* ve *Peygamberimizin Sünnetleri* şeklinde cevaplamıştır. Bununla birlikte öğrenci, mühendis ve din görevlilerinin yüksek oranda *Kelamî Kaynaklar* ve *Akademik İnanca Dair Kitaplar* şeklindeki cevabı; emekli, öğrenci, mühendis, doktor ve memurların yüksek oranda *İnternet* şeklindeki cevabı dikkat çekmektedir.

Tablo 2.62. Kur’an-ı Kerim’in mealini okuyunca ne hissedersiniz?

Meslek		Soru_6						Toplam
		A	B	C	D	E	F	
MEMUR	Sayı	34	33	16	29	33	0	77
	% meslek içinde	44,2%	42,9%	20,8%	37,7%	42,9%	0,0%	
DOKTOR	Sayı	5	10	2	3	2	0	13
	% meslek içinde	38,5%	76,9%	15,4%	23,1%	15,4%	0,0%	
SERBEST	Sayı	76	76	20	32	33	2	140
	% meslek içinde	54,3%	54,3%	14,3%	22,9%	23,6%	1,4%	
İŞÇİ	Sayı	61	62	8	12	26	0	90
	% meslek içinde	67,8%	68,9%	8,9%	13,3%	28,9%	0,0%	
MÜHENDİS	Sayı	7	7	5	8	9	3	18
	% meslek içinde	38,9%	38,9%	27,8%	44,4%	50,0%	16,7%	

Tablo 2.62.Devamı.

DİN GÖREVLİSİ	Sayı	3	0	0	0	2	0	5
	% içinde	meslek 60,0%	0,0%	0,0%	0,0%	40,0%	0,0%	
EV HANIMI	Sayı	88	78	12	18	49	0	126
	% içinde	meslek 69,8%	61,9%	9,5%	14,3%	38,9%	0,0%	
ÖĞRENCİ	Sayı	79	91	18	25	54	1	163
	% içinde	meslek 48,5%	55,8%	11,0%	15,3%	33,1%	0,6%	
EMEKLİ	Sayı	12	9	4	3	7	0	18
	% içinde	meslek 66,7%	50,0%	22,2%	16,7%	38,9%	0,0%	
Toplam	Sayı	365	366	85	130	215	6	650

Tabloda görüldüğü gibi “*Kur’an-ı Kerim’in mealini okuyunca ne hissedersiniz?*” sorusuna katılımcıların çoğunluğu *Huzur bulurum* ve *Aydınlanırım* şeklinde cevap vermiştir. Ayrıca din görevlisi, mühendis ve memurların yüksek oranda *Mealın açıklanması ihtiyacı hissedirim* şeklinde cevap vermeleri dikkat çekmektedir.

Tablo 2.63. Kelam İlmiyle ilgili bilginiz var mı? (Kelâm, İslam dininin inanç konularını açıklayan dini-felsefi kuram ve teorilerle ilgilenen ilim dalıdır.)

Meslek		Soru_7					Toplam
		A	B	C	D	E	
MEMUR	Sayı	37	14	16	6	24	77
	% meslek içinde	48,1%	18,2%	20,8%	7,8%	31,2%	
DOKTOR	Sayı	6	1	4	0	5	13
	% meslek içinde	46,2%	7,7%	30,8%	0,0%	38,5%	
SERBEST	Sayı	47	29	42	22	47	140
	% meslek içinde	33,6%	20,7%	30,0%	15,7%	33,6%	
İŞÇİ	Sayı	44	21	26	21	10	90
	% meslek içinde	48,9%	23,3%	28,9%	23,3%	11,1%	

Tablo 2.63.Devamı.

MÜHENDİS	Sayı	9	5	4	3	4	18
	% meslek içinde	50,0%	27,8%	22,2%	16,7%	22,2%	
DİN GÖREVLİSİ	Sayı	4	1	1	0	0	5
	% meslek içinde	80,0%	20,0%	20,0%	0,0%	0,0%	
EV HANIMI	Sayı	72	23	22	33	31	126
	% meslek içinde	57,1%	18,3%	17,5%	26,2%	24,6%	
ÖĞRENCİ	Sayı	65	34	37	18	39	163
	% meslek içinde	39,9%	20,9%	22,7%	11,0%	23,9%	
EMEKLİ	Sayı	8	1	3	10	5	18
	% meslek içinde	44,4%	5,6%	16,7%	55,6%	27,8%	
Toplam	Sayı	292	129	155	113	165	650

Tabloda görüldüğü gibi “*Kelam İlmiyle ilgili bilginiz var mı?*” sorusuna katılımcıların çoğunlukla *Evet, inanç ve akide esaslarını anlamamızı sağlar* şeklinde cevap vermişlerdir. Ayrıca memur, doktor ve serbest meslek sahibi olanların *Hayır, bir bilğim yok* şeklindeki cevap oranları yüksek iken bu oran din görevlisi olanlarda sıfırdır.

Tablo 2.64. Kur-an'ı Kerim'in günümüzde geçerliliğini kaybettiğini düşünüyor musunuz?

Meslek		8. soru			Toplam
		A	B	C	
MEMUR	Sayı	8	11	58	77
	% meslek içinde	10,4%	14,3%	75,3%	
DOKTOR	Sayı	0	0	13	13
	% meslek içinde	0,0%	0,0%	100,0%	
SERBEST	Sayı	20	24	96	140
	% meslek içinde	14,3%	17,1%	68,6%	

Tablo 2.64.Devamı.

İŞÇİ	Sayı	21	15	54	90
	% meslek içinde	23,3%	16,7%	60,0%	
MÜHENDİS	Sayı	3	1	14	18
	% meslek içinde	16,7%	5,6%	77,8%	
DİN GÖREVLİSİ	Sayı	0	0	5	5
	% meslek içinde	0,0%	0,0%	100,0%	
EV HANIMI	Sayı	16	7	103	126
	% meslek içinde	12,7%	5,6%	81,7%	
ÖĞRENCİ	Sayı	3	25	135	163
	% meslek içinde	1,8%	15,3%	82,8%	
EMEKLİ	Sayı	6	4	8	18
	% meslek içinde	33,3%	22,2%	44,4%	
Toplam	Sayı	77	87	486	650

Tabloda görüldüğü gibi “*Kur-an’ı Kerim’in günümüzde geçerliliğini kaybettiğini düşünüyor musunuz?*” sorusuna katılımcılardan tüm meslek sahipleri çoğunlukla *Hayır Kur’an’ı Kerim evrensel ve her çağda ihtiyaç duyulan bir kitaptır* şeklinde cevaplamıştır.

Tablo 2.65. Kur-an’ı Kerimin anlaşılması için sünnete ihtiyaç duyuyor musunuz?

Meslek		9. soru				Toplam
		A	B	C	D	
MEMUR	Sayı	49	8	9	11	77
	% meslek içinde	63,6%	10,4%	11,7%	14,3%	
DOKTOR	Sayı	12	0	1	0	13
	% meslek içinde	92,3%	0,0%	7,7%	0,0%	
SERBEST	Sayı	89	11	29	11	140
	% meslek içinde	63,6%	7,9%	20,7%	7,9%	

Tablo 2.65.Devamı.

İŞÇİ	Sayı	20	42	19	9	90
	% meslek içinde	22,2%	46,7%	21,1%	10,0%	
MÜHENDİS	Sayı	9	1	7	1	18
	% meslek içinde	50,0%	5,6%	38,9%	5,6%	
DİN GÖREVLİSİ	Sayı	4	0	1	0	5
	% meslek içinde	80,0%	0,0%	20,0%	0,0%	
EV HANIMI	Sayı	64	36	16	10	126
	% meslek içinde	50,8%	28,6%	12,7%	7,9%	
ÖĞRENCİ	Sayı	121	7	28	7	163
	% meslek içinde	74,2%	4,3%	17,2%	4,3%	
EMEKLİ	Sayı	4	4	4	6	18
	% meslek içinde	22,2%	22,2%	22,2%	33,3%	
Toplam	Sayı	372	109	114	55	650

Tabloda görüldüğü gibi “Kur-an’ı Kerimin anlaşılması için sünnete ihtiyaç duyuyor musunuz?” sorusuna katılımcılar büyük oranda *Evet, Kur’an’ı Kerim’in açıklanması ve iyi anlaşılması konusunda peygamberin sünneti bize rehberdir* şeklinde cevap vermişlerdir. Bununla birlikte emeklilerden yüksek oranda *Sünnetin günümüze kadar değiştirilmeden ulaştığı konusunda şüphelerim olduğu için incelemeye ihtiyaç duymuyorum* şeklinde cevap vermeleri dikkat çekmektedir. Ayrıca işçi, ev hanımı ve emeklilerin dikkate değer bir kısmı ise *Hayır, Kur’an’ı Kerim’de her şey yeteri kadar açıklanmıştır. Başka bir şeye ihtiyaç yoktur* şeklinde cevap vermişlerdir.

Tablo 2.66. Allah'ın varlığı, ahiret, cennet, cehennem, öldükten sonra dirilme, kader gibi inanç konularını sorgular mısınız?

Meslek		10. soru			Toplam
		A	B	C	
MEMUR	Sayı	39	24	14	77
	% meslek içinde	50,6%	31,2%	18,2%	
DOKTOR	Sayı	5	7	1	13
	% meslek içinde	38,5%	53,8%	7,7%	
SERBEST	Sayı	67	40	33	140
	% meslek içinde	47,9%	28,6%	23,6%	
İŞÇİ	Sayı	56	21	13	90
	% meslek içinde	62,2%	23,3%	14,4%	
MÜHENDİS	Sayı	7	4	7	18
	% meslek içinde	38,9%	22,2%	38,9%	
DİN GÖREVLİSİ	Sayı	3	2	0	5
	% meslek içinde	60,0%	40,0%	0,0%	
EV HANIMI	Sayı	86	21	19	126
	% meslek içinde	68,3%	16,7%	15,1%	
ÖĞRENCİ	Sayı	65	64	34	163
	% meslek içinde	39,9%	39,3%	20,9%	
EMEKLİ	Sayı	15	1	2	18
	% meslek içinde	83,3%	5,6%	11,1%	
Toplam	Sayı	343	184	123	650

Tabloda görüldüğü gibi “Allah'ın varlığı, ahiret, cennet, cehennem, öldükten sonra dirilme, kader gibi inanç konularını sorgular mısınız ?” sorusuna katılımcılardan emekli, din görevlisi, ev hanımı işçi, memur ve serbest meslek olanların büyük bir kısmı *Hayır, inanç konuları olduğu gibi kabul edilmelidir* şeklinde cevaplamıştır. Bununla birlikte din görevlisi ve doktorların dikkate değer bir kısmı *Kısmen, bazı konuların*

(kader ve dirilmenin nasıl olacağı vb.) yoruma ve tartışmaya açık olduğunu düşünüyorum şeklinde cevap vermişlerdir.

Tablo 2.67. Televizyon Programları ve sosyal medya platformlarında bulunan dini içeriklere karşı tutumunuz nasıldır?

Meslek	Soru_11						Toplam	
	A	B	C	D	E	F		
MEMUR	Sayı	23	25	35	28	30	15	77
	% meslek içinde	29,9%	32,5%	45,5%	36,4%	39,0%	19,5%	
DOKTOR	Sayı	2	3	7	6	2	3	13
	% meslek içinde	15,4%	23,1%	53,8%	46,2%	15,4%	23,1%	
SERBEST	Sayı	48	62	63	34	44	27	140
	% meslek içinde	34,3%	44,3%	45,0%	24,3%	31,4%	19,3%	
İŞÇİ	Sayı	39	36	42	31	20	14	90
	% meslek içinde	43,3%	40,0%	46,7%	34,4%	22,2%	15,6%	
MÜHENDİS	Sayı	6	5	11	5	6	1	18
	% meslek içinde	33,3%	27,8%	61,1%	27,8%	33,3%	5,6%	
DİN GÖREVLİSİ	Sayı	2	2	1	2	2	0	5
	% meslek içinde	40,0%	40,0%	20,0%	40,0%	40,0%	0,0%	
EV HANIMI	Sayı	78	40	51	46	51	14	126
	% meslek içinde	61,9%	31,7%	40,5%	36,5%	40,5%	11,1%	
ÖĞRENCİ	Sayı	54	53	57	51	43	34	163
	% meslek içinde	33,1%	32,5%	35,0%	31,3%	26,4%	20,9%	
EMEKLİ	Sayı	7	7	8	4	5	2	18
	% meslek içinde	38,9%	38,9%	44,4%	22,2%	27,8%	11,1%	
Toplam	Sayı	259	233	275	207	203	110	650

Tabloda görüldüğü gibi “Televizyon Programları ve sosyal medya platformlarında bulunan dini içeriklere karşı tutumunuz nasıldır ?” sorusuna katılımcılardan ev hanımı olanlar yüksek oranda Televizyonda sohbet veren hocaları

faydalı buluyorum şeklinde cevap vermişlerdir. Ayrıca mühendis ve doktorların dikkate değer bir kısmı *İnternette itikadımızı bozacak yanlış bilgiler olduğunu düşünüyorum* şeklinde görüş bildirmiştir.

Tablo 2.68. Televizyon Programları ve sosyal medya platformlarında karşılaşılan dini bilgiler, bireyin dini konulara bakış açısını etkiler.

		12. soru					
Meslek		A	B	C	D	E	Toplam
MEMUR	Sayı	15	5	18	19	20	77
	% meslek içinde	19,5%	6,5%	23,4%	24,7%	26,0%	
DOKTOR	Sayı	1	1	5	5	1	13
	% meslek içinde	7,7%	7,7%	38,5%	38,5%	7,7%	
SERBEST	Sayı	27	25	37	12	39	140
	% meslek içinde	19,3%	17,9%	26,4%	8,6%	27,9%	
İŞÇİ	Sayı	44	24	7	1	14	90
	% meslek içinde	48,9%	26,7%	7,8%	1,1%	15,6%	
MÜHENDİS	Sayı	6	1	2	7	2	18
	% meslek içinde	33,3%	5,6%	11,1%	38,9%	11,1%	
DİN GÖREVLİSİ	Sayı	0	0	1	2	2	5
	% meslek içinde	0,0%	0,0%	20,0%	40,0%	40,0%	
EV HANIMI	Sayı	43	22	23	11	27	126
	% meslek içinde	34,1%	17,5%	18,3%	8,7%	21,4%	
ÖĞRENCİ	Sayı	9	13	47	50	44	163
	% meslek içinde	5,5%	8,0%	28,8%	30,7%	27,0%	
EMEKLİ	Sayı	11	5	0	1	1	18
	% meslek içinde	61,1%	27,8%	0,0%	5,6%	5,6%	
Toplam	Sayı	156	96	140	108	150	650

Tabloda görüldüğü gibi “*Televizyon Programları ve sosyal medya platformlarında karşılaşılan dini bilgiler, bireyin dini konulara bakış açısını etkiler?*” sorusuna katılımcılardan işçi, ev hanımı ve emekliler büyük oranda *Hiç etkilemez* şeklinde cevap vermiştir. Buna karşın öğrenci, din görevlisi, serbest meslek ve memurların dikkate değer bir kısmı *Çok etkiler* şeklinde cevap vermiştir.

Tablo 2.69. İnanç düzeyindeki bilgileri (Allah’a iman – ahiret inancı vb.) elde etmek için televizyonda çıkan popüler hocaların (Nihat Hatipoğlu, Ömer Döngeloğlu vb.) vaaz tarzındaki programlarından mı yoksa tartışma programlarından dini bilgiler aktaran hocalardan mı (Yaşar Nuri Öztürk, Abdülaziz Bayındır vb.) dini bilgiler öğrenmeyi tercih edersiniz?

		Soru_13					
Meslek		A	B	C	E	F	Toplam
MEMUR	Sayı	42	14	12	33	42	77
	% meslek içinde	54,5%	18,2%	15,6%	42,9%	54,5%	
DOKTOR	Sayı	5	2	4	7	5	13
	% meslek içinde	38,5%	15,4%	30,8%	53,8%	38,5%	
SERBEST	Sayı	87	35	37	51	87	140
	% meslek içinde	62,1%	25,0%	26,4%	36,4%	62,1%	
İŞÇİ	Sayı	72	30	31	13	72	90
	% meslek içinde	80,0%	33,3%	34,4%	14,4%	80,0%	
MÜHENDİS	Sayı	13	7	3	8	13	18
	% meslek içinde	72,2%	38,9%	16,7%	44,4%	72,2%	
DİN GÖREVLİSİ	Sayı	3	0	1	1	3	5
	% meslek içinde	60,0%	0,0%	20,0%	20,0%	60,0%	
EV HANIMI	Sayı	117	35	35	30	117	126
	% meslek içinde	92,9%	27,8%	27,8%	23,8%	92,9%	
ÖĞRENCİ	Sayı	77	47	38	60	77	163
	% meslek içinde	47,2%	28,8%	23,3%	36,8%	47,2%	
EMEKLİ	Sayı	16	4	6	3	16	18
	% meslek içinde	88,9%	22,2%	33,3%	16,7%	88,9%	
Toplam	Sayı	432	174	167	206	432	650

Tabloda görüldüğü gibi “İnanç düzeyindeki bilgileri (Allah’a iman – ahiret inancı vb.) elde etmek için televizyonda çıkan popüler hocaların (Nihat Hatipoğlu, Ömer Döngeloğlu vb.) vaaz tarzındaki programlarından mı yoksa tartışma programlarından dini bilgiler aktaran hocalardan mı (Yaşar Nuri Öztürk, Abdülaziz Bayındır vb.) dini bilgiler öğrenmeyi tercih edersiniz?” sorusuna katılımcılardan emekli, öğrenci, ev hanımı, din görevlisi, mühendis, işçi, serbest meslek ve memurların çoğunluğu *Vaaz programlarından dini bilgiler öğrenmeyi tercih ederim* şeklinde cevap verirken bu oran doktorlarda düşüktür. Ayrıca mühendis, memur ve doktorlarda dikkate değer bir kısım *Birkaç hocanın tartıştığı programlardan dini bilgiler edinmeyi tercih ederim* şeklinde cevap vermiştir.

Tablo 2.70. Televizyon programları ve sosyal medya platformlarındaki (Allah’ın varlığı, Kader meselesi, Kur’an’ı Kerim’in geçerliliği vb. konulardaki) dini tartışma programlarını zararlı buluyorum

		Soru_14 Toplam						
Meslek		A	B	C	D	E	F	
MEMUR	Sayı	29	21	22	15	14	38	77
	% meslek içinde	37,7%	27,3%	28,6%	19,5%	18,2%	49,4%	
DOKTOR	Sayı	7	5	1	3	3	2	13
	% meslek içinde	53,8%	38,5%	7,7%	23,1%	23,1%	15,4%	
SERBEST	Sayı	52	38	34	27	17	73	140
	% meslek içinde	37,1%	27,1%	24,3%	19,3%	12,1%	52,1%	
İŞÇİ	Sayı	46	26	30	26	20	38	90
	% meslek içinde	51,1%	28,9%	33,3%	28,9%	22,2%	42,2%	
MÜHENDİS	Sayı	4	7	4	1	4	10	18
	% meslek içinde	22,2%	38,9%	22,2%	5,6%	22,2%	55,6%	
DİN GÖREVLİSİ	Sayı	1	1	0	0	0	2	5
	% meslek içinde	20,0%	20,0%	0,0%	0,0%	0,0%	40,0%	
EV HANIMI	Sayı	75	37	30	26	26	56	126
	% meslek içinde	59,5%	29,4%	23,8%	20,6%	20,6%	44,4%	

Tablo 2.70.Devamı.

ÖĞRENCİ	Sayı	59	56	28	18	26	63	163
	% meslek içinde	36,2%	34,4%	17,2%	11,0%	16,0%	38,7%	
EMEKLİ	Sayı	9	5	6	7	5	10	18
	% meslek içinde	50,0%	27,8%	33,3%	38,9%	27,8%	55,6%	
Toplam	Sayı	282	196	155	123	115	292	650

Tabloda görüldüğü gibi “Televizyon programları ve sosyal medya platformlarındaki (Allah’ın varlığı, Kader meselesi, Kur’an’ı Kerim’in geçerliliği vb. konulardaki) dini tartışma programlarını zararlı buluyorum” yargısına katılımcılardan emekli, ev hanımı, işçi ve doktorların büyük bir kısmı *Bilgilerime şüpheyle bakmama sebep oluyor* şeklinde cevaplamıştır. Ayrıca emekli, mühendis, serbest meslek ve memurların dikkate değer bir kısmı *Tartışmaya açık olan ve olmayan her konuyu tartışabilme cüreti veriyor* şeklinde cevap vermişlerdir.

Tablo 2.71. Dini bilgiler konusunda tartışılmasını doğru buluyor musunuz?

Meslek		Soru_15				Toplam
		A	B	C	D	
MEMUR	Sayı	25	27	21	33	77
	% meslek içinde	32,5%	35,1%	27,3%	42,9%	
DOKTOR	Sayı	4	4	1	8	13
	% meslek içinde	30,8%	30,8%	7,7%	61,5%	
SERBEST	Sayı	60	37	41	60	140
	% meslek içinde	42,9%	26,4%	29,3%	42,9%	
İŞÇİ	Sayı	55	30	33	26	90
	% meslek içinde	61,1%	33,3%	36,7%	28,9%	
MÜHENDİS	Sayı	3	5	9	10	18
	% meslek içinde	16,7%	27,8%	50,0%	55,6%	

Tablo 2.71.Devamı.

DİN GÖREVLİSİ	Sayı	2	2	0	1	5
	% meslek içinde	40,0%	40,0%	0,0%	20,0%	
EV HANIMI	Sayı	74	27	43	56	126
	% meslek içinde	58,7%	21,4%	34,1%	44,4%	
ÖĞRENCİ	Sayı	32	63	63	66	163
	% meslek içinde	19,6%	38,7%	38,7%	40,5%	
EMEKLİ	Sayı	12	2	6	7	18
	% meslek içinde	66,7%	11,1%	33,3%	38,9%	
Toplam	Sayı	267	197	217	267	650

Tabloda görüldüğü gibi “*Dini bilgiler konusunda tartışılmasını doğru buluyor musunuz?*” sorusuna katılımcılardan emekli, ev hanımı ve işçiler büyük oranda *Hayır, doğru bulmuyorum* şeklinde cevap vermişlerdir. Ayrıca öğrenci, mühendis, doktor ve memurların büyük bir kısmı *Evet, tartışan taraflar arasında doğru olanı bulmak için araştırmaya sevk ediyor* şeklinde cevap vermiştir.

Tablo 2.72. Dini tartışma programlarındaki tartışan kişiler tartışma sonrasında savundukları düşünceden vazgeçiyorlar mıdır?

Meslek		Soru_16				Toplam
		A	B	C	D	
MEMUR	Sayı	11	41	25	0	77
	% meslek içinde	14,3%	53,2%	32,5%	0,0%	
DOKTOR	Sayı	1	4	8	0	13
	% meslek içinde	7,7%	30,8%	61,5%	0,0%	
SERBEST	Sayı	23	71	45	1	140
	% meslek içinde	16,4%	50,7%	32,1%	0,7%	
İŞÇİ	Sayı	43	28	19	0	90
	% meslek içinde	47,8%	31,1%	21,1%	0,0%	

Tablo 2.72.Devamı.

MÜHENDİS	Sayı	4	10	4	0	18
	% meslek içinde	22,2%	55,6%	22,2%	0,0%	
DİN GÖREVLİSİ	Sayı	0	4	1	0	5
	% meslek içinde	0,0%	80,0%	20,0%	0,0%	
EV HANIMI	Sayı	33	49	42	2	126
	% meslek içinde	26,2%	38,9%	33,3%	1,6%	
ÖĞRENCİ	Sayı	27	50	82	4	163
	% meslek içinde	16,6%	30,7%	50,3%	2,5%	
EMEKLİ	Sayı	5	7	6	0	18
	% meslek içinde	27,8%	38,9%	33,3%	0,0%	
Toplam	Sayı	147	264	232	7	650

Tabloda görüldüğü gibi “*Dini tartışma programlarındaki tartışan kişiler tartışma sonrasında savundukları düşünceden vazgeçiyorlar mıdır?*” sorusuna katılımcılardan memur, mühendis, serbest meslek ve din görevlileri büyük oranda *Hayır, amaçları tamamen birbirlerinin düşüncelerini çürütmeye yöneliktir* şeklinde cevap vermişlerdir. Ayrıca öğrenci ve doktorlardan önemli bir kısmı *Kısmen, birbirilerinden etkilenip bakış açılarını değiştirebilirler* şeklinde cevap vermiştir.

Tablo 2.73. Dini bir problemle karşılaşıncı sorunun çözümü için ne yaparsınız?

Meslek	Soru_17										
		A	B	C	D	E	F	G	H	J	Toplam
MEMUR	Sayı	11	4	12	37	12	11	27	17	51	77
	% meslek içinde	14,3%	5,2%	15,6%	48,1%	15,6%	14,3%	35,1%	22,1%	66,2%	
DOKTOR	Sayı	3	0	1	7	0	1	3	4	10	13
	% meslek içinde	23,1%	0,0%	7,7%	53,8%	0,0%	7,7%	23,1%	30,8%	76,9%	

Tablo 2.73.Devamı.

SERBEST	Sayı	32	25	27	74	38	17	33	17	75	140
	% meslek içinde	22,9%	17,9%	19,3%	52,9%	27,1%	12,1%	23,6%	12,1%	53,6%	
İŞÇİ	Sayı	29	28	24	44	52	39	40	30	41	90
	% meslek içinde	32,2%	31,1%	26,7%	48,9%	57,8%	43,3%	44,4%	33,3%	45,6%	
MÜHENDİS	Sayı	3	4	4	10	5	2	4	1	13	18
	% meslek içinde	16,7%	22,2%	22,2%	55,6%	27,8%	11,1%	22,2%	5,6%	72,2%	
DİN GÖREVLİSİ	Sayı	0	1	2	3	2	0	1	0	4	5
	% meslek içinde	0,0%	20,0%	40,0%	60,0%	40,0%	0,0%	20,0%	0,0%	80,0%	
EV HANIMI	Sayı	44	29	47	73	57	38	60	43	94	126
	% meslek içinde	34,9%	23,0%	37,3%	57,9%	45,2%	30,2%	47,6%	34,1%	74,6%	
ÖĞRENCİ	Sayı	18	12	26	112	19	5	59	30	116	163
	% meslek içinde	11,0%	7,4%	16,0%	68,7%	11,7%	3,1%	36,2%	18,4%	71,2%	
EMEKLİ	Sayı	8	4	7	6	7	6	5	5	14	18
	% meslek içinde	44,4%	22,2%	38,9%	33,3%	38,9%	33,3%	27,8%	27,8%	77,8%	
Toplam	Sayı	148	107	150	366	192	119	232	147	418	650

Tabloda görüldüğü gibi “*Dini bir problemle karşılaşınca sorunun çözümü için ne yaparsınız?*” sorusuna katılımcılardan tüm meslek sahipleri büyük oranda *Araştırıp okuyup öğrenirim* şeklinde cevap vermiştir. Bununla birlikte katılımcıların dikkate değer bir kısmı da *Dini bilgisine güvendiğim büyüklerime danışırım* şeklinde cevap vermişlerdir.

2.2.5. Cinsiyet Değişkenine Göre Kelamî Münakaşaların Halka Açılması Sorunu

Tablo 2.74. Din, hayatın anlamını kavrama ve hayatta karşılaşılan sorulara cevap bulmada yardımcıdır

Cinsiyet		Soru_1			Toplam
		A	B	C	
KADIN	Sayı	288	48	36	352
	% cinsiyet içinde	81,8%	13,6%	10,2%	
ERKEK	Sayı	235	29	39	298
	% cinsiyet içinde	78,9%	9,7%	13,1%	
Toplam	Sayı	523	77	75	650

Tabloda görüldüğü gibi “*Din, hayatın anlamını kavrama ve hayatta karşılaşılan sorulara cevap bulmada yardımcıdır*” yargısına erkek ve kadın katılımcıların çoğunluğu *Evet her konu da dinin yardımı bulunmaktadır* şeklinde cevap vermiştir.

Tablo 2.75. Dindarlığı nasıl tanımlarsınız?

Cinsiyet		Soru_2						Toplam
		A	B	C	D	E	F	
KADIN	Sayı	134	192	88	178	42	26	352
	% cinsiyet içinde	38,1%	54,5%	25,0%	50,6%	11,9%	7,4%	
ERKEK	Sayı	126	168	79	109	35	18	298
	% cinsiyet içinde	42,3%	56,4%	26,5%	36,6%	11,7%	6,0%	
Toplam	Sayı	260	360	167	287	77	44	650

Tabloda görüldüğü gibi “*Dindarlığı nasıl tanımlarsınız?*” sorusuna erkek ve kadın katılımcıların çoğunluğu *Ahlaklı olan ve haram yemeyen* şeklinde cevap vermiştir. Ayrıca kadınların büyük oranda Allah korkusu olan şeklinde cevap vermeleri de dikkat çekmektedir.

Tablo 2.76. İbadetlerinizi gereği gibi yerine getirebilmek için sahip olduğunuz bilgi düzeyinizi nasıl buluyorsunuz?

Cinsiyet	Soru_3					Toplam	
	A	B	C	D	E		
KADIN	Sayı	133	66	20	38	254	352
	% cinsiyet içinde	37,8%	18,8%	5,7%	10,8%	72,2%	
ERKEK	Sayı	124	79	40	38	171	298
	% cinsiyet içinde	41,6%	26,5%	13,4%	12,8%	57,4%	
Toplam	Sayı	257	145	60	76	425	650

Tabloda görüldüğü gibi “İbadetlerinizi gereği gibi yerine getirebilmek için sahip olduğunuz bilgi düzeyinizi nasıl buluyorsunuz?” sorusuna erkek ve kadın katılımcıların çoğunluğu *Kendi çabalarımla okuyup araştırarak öğreniyorum* şeklinde cevap vermiştir. Ayrıca erkeklerin dikkate değer bir kısmı da *Ailemden öğrendiğim kadar biliyorum* şeklinde cevap vermiştir.

Tablo 2.77. Dinin gereği olan inanç esasları (Allah'ın varlığı, Cennet- Cehennem, Kader vb.) hakkında sahip olduğunuz bilgi düzeyini nasıl buluyorsunuz?

Cinsiyet	Soru_4						Toplam	
	A	B	C	D	E	F		
KADIN	Sayı	143	84	147	35	14	11	352
	% cinsiyet içinde	40,6%	23,9%	41,8%	9,9%	4,0%	3,1%	
ERKEK	Sayı	128	92	116	36	38	21	298
	% cinsiyet içinde	43,0%	30,9%	38,9%	12,1%	12,8%	7,0%	
Toplam	Sayı	271	176	263	71	52	32	650

Tabloda görüldüğü gibi “*Dinin gereği olan inanç esasları (Allah'ın varlığı, Cennet- Cehennem, Kader vb.) hakkında sahip olduğunuz bilgi düzeyini nasıl buluyorsunuz?*” sorusuna erkek ve kadın katılımcılar çoğunlukla *Allah'a iman edip emrettiği her şeye uyar hiç bir şeyi sorgulamam* şeklinde cevap vermiştir. Ayrıca kadınlardan *Allah'a iman ediyorum ancak dini bilgiler konusunda yeterli olduğumu düşünmüyorum* şeklinde cevap verenlerin yüksek oranı da dikkat çekmektedir.

Tablo 2.78. Dini bilgiler elde etmek için kullandığınız kaynaklar nelerdir?

		Soru _5								
Cinsiyet		A	B	C	D	E	F	G	H	Toplam
KADIN	Sayı	307	269	171	63	169	55	85	68	352
	% cinsiyet içinde	87,2%	76,4%	48,6%	17,9%	48,0%	15,6%	24,1%	19,3%	
ERKEK	Sayı	220	205	93	68	161	59	105	74	298
	% cinsiyet içinde	73,8%	68,8%	31,2%	22,8%	54,0%	19,8%	35,2%	24,8%	
Toplam	Sayı	527	474	264	131	330	114	190	142	650

Tabloda görüldüğü gibi “*Dini bilgiler elde etmek için kullandığınız kaynaklar nelerdir?*” sorusuna erkek ve kadın katılımcıların çoğunluğu *Kur'an-ı Kerim* ve *Peygamberimizin Sünnetleri* cevabını vermişlerdir. Ayrıca kadınların büyük bir kısmı da *Kelamî Kaynaklar* ve *Akademik İnanca Dair Kitaplar* şeklinde cevap vermiştir.

Tablo 2.79. Kur'an-ı Kerim'in mealini okuyunca ne hissedersiniz?

		Soru _6						
Cinsiyet		A	B	C	D	E	F	Toplam
KADIN	Sayı	197	202	43	70	127	1	352
	% cinsiyet içinde	56,0%	57,4%	12,2%	19,9%	36,1%	0,3%	
ERKEK	Sayı	168	164	42	60	88	5	298
	% cinsiyet içinde	56,4%	55,0%	14,1%	20,1%	29,5%	1,7%	
Toplam	Sayı	365	366	85	130	215	6	650

Tabloda görüldüğü gibi “*Kur’an-ı Kerim’in mealini okuyunca ne hissedersiniz?*” sorusuna erkek ve kadın katılımcıların çoğunluğu *Huzur bulurum* ve *Aydınlanırım* şeklinde cevap vermiştir.

Tablo 2.80. Kelam İlmiyle ilgili bilginiz var mı? (Kelâm, İslam dininin inanç konularını açıklayan dini-felsefi kuram ve teorilerle ilgilenen ilim dalıdır.)

Cinsiyet		Soru _7					Toplam
		A	B	C	D	E	
KADIN	Sayı	170	57	70	56	86	352
	% cinsiyet içinde	48,3%	16,2%	19,9%	15,9%	24,4%	
ERKEK	Sayı	122	72	85	57	79	298
	% cinsiyet içinde	40,9%	24,2%	28,5%	19,1%	26,5%	
Toplam	Sayı	292	129	155	113	165	650

Tabloda görüldüğü gibi “*Kelam İlmiyle ilgili bilginiz var mı?* sorusuna erkek ve kadın katılımcıların çoğunluğu *Evet, inanç ve akide esaslarını anlamamızı sağlar* şeklinde cevap vermiştir.

Tablo 2.81. Kur-an'ı Kerim'in günümüzde geçerliliğini kaybettiğini düşünüyor musunuz?

Cinsiyet		8. soru			Toplam
		A	B	C	
KADIN	Sayı	21	39	292	352
	% cinsiyet içinde	6,0%	11,1%	83,0%	
ERKEK	Sayı	56	48	194	298
	% cinsiyet içinde	18,8%	16,1%	65,1%	
Toplam	Sayı	77	87	486	650

Tabloda görüldüğü gibi “*Kur-an'ı Kerim'in günümüzde geçerliliğini kaybettiğini düşünüyor musunuz?*” sorusuna erkek ve kadın katılımcılar çoğunlukla *Hayır Kur'an'ı Kerim evrensel ve her çağda ihtiyaç duyulan bir kitaptır* şeklinde cevaplamıştır. Bu oran kadınlarda daha fazladır.

Tablo 2.82. Kur-an'ı Kerimin anlaşılması için sünnete ihtiyaç duyuyor musunuz?

Cinsiyet		9. soru				Toplam
		A	B	C	D	
KADIN	Sayı	228	51	51	22	352
	% cinsiyet içinde	64,8%	14,5%	14,5%	6,3%	
ERKEK	Sayı	144	58	63	33	298
	% cinsiyet içinde	48,3%	19,5%	21,1%	11,1%	
Toplam	Sayı	372	109	114	55	650

Tabloda görüldüğü gibi “*Kur-an'ı Kerimin anlaşılması için sünnete ihtiyaç duyuyor musunuz?*” sorusuna erkek ve kadın katılımcılar çoğunlukla *Evet, Kur'an'ı Kerim'in açıklanması ve iyi anlaşılması konusunda peygamberin sünneti bize rehberdir* şeklinde cevap vermiştir. Bu oran kadınlarda daha yüksektir.

Tablo 2.83. Allah'ın varlığı, ahiret, cennet, cehennem, öldükten sonra dirilme, kader gibi inanç konularını sorgular mısınız?

Cinsiyet		10. soru			Toplam
		A	B	C	
KADIN	Sayı	189	108	55	352
	% cinsiyet içinde	53,7%	30,7%	15,6%	
ERKEK	Sayı	154	76	68	298
	% cinsiyet içinde	51,7%	25,5%	22,8%	
Toplam	Sayı	343	184	123	650

Tabloda görüldüğü gibi “Allah’ın varlığı, ahiret, cennet, cehennem, öldükten sonra dirilme, kader gibi inanç konularını sorgular mısınız ?” sorusuna erkek ve kadın katılımcıların çoğunluğu *Hayır, inanç konuları olduğu gibi kabul edilmelidir* şeklinde cevap vermiştir. Ayrıca kadınların kayda değer bir kısmı da *Kısmen, bazı konuların (kader ve dirilmenin nasıl olacağı vb.) yoruma ve tartışmaya açık olduğunu düşünüyorum* şeklinde cevap vermiştir.

Tablo 2.84. Televizyon Programları ve sosyal medya platformlarında bulunan dini içeriklere karşı tutumunuz nasıldır?

Cinsiyet		Soru _11						Toplam
		A	B	C	D	E	F	
KADIN	Sayı	151	112	136	117	113	64	352
	% cinsiyet içinde	42,9%	31,8%	38,6%	33,2%	32,1%	18,2%	
ERKEK	Sayı	108	121	139	90	90	46	298
	% cinsiyet içinde	36,2%	40,6%	46,6%	30,2%	30,2%	15,4%	
Toplam	Sayı	259	233	275	207	203	110	650

Tabloda görüldüğü gibi “Televizyon Programları ve sosyal medya platformlarında bulunan dini içeriklere karşı tutumunuz nasıldır ?” sorusuna kadınların çoğunluğu katılımcıların *Televizyonda sohbet veren hocaları faydalı buluyorum* şeklinde cevap verirken erkekler daha çok *Televizyonda tartışma içerikli dini programları doğru bulmuyorum* şeklinde cevap vermiştir.

Tablo 2.85. Televizyon Programları ve sosyal medya platformlarında karşılaşılan dini bilgiler, bireyin dini konulara bakış açısını etkiler.

		12. soru					
Cinsiyet		A	B	C	D	E	Toplam
KADIN	Sayı	64	41	87	69	91	352
	% cinsiyet içinde	18,2%	11,6%	24,7%	19,6%	25,9%	
ERKEK	Sayı	92	55	53	39	59	298
	% cinsiyet içinde	30,9%	18,5%	17,8%	13,1%	19,8%	
Toplam	Sayı	156	96	140	108	150	650

Tabloda görüldüğü gibi “*Televizyon Programları ve sosyal medya platformlarında karşılaşılan dini bilgiler, bireyin dini konulara bakış açısını etkiler?*” sorusuna erkek katılımcıların çoğunluğu *Hiç etkilemez* cevabı verirken kadınların çoğunluğu ise *Çok etkiler* şeklinde cevaplamıştır.

Tablo 2.86. İnanç düzeyindeki bilgileri (Allah’a iman – ahiret inancı vb.) elde etmek için televizyonda çıkan popüler hocaların (Nihat Hatipoğlu, Ömer Döngeloğlu vb.) vaaz tarzındaki programlarından mı yoksa tartışma programlarından dini bilgiler aktaran hocalardan mı (Yaşar Nuri Öztürk, Abdülaziz Bayındır vb.) dini bilgiler öğrenmeyi tercih edersiniz?

		Soru_13 ^a				
Cinsiyet		A	B	C	E	Toplam
KADIN	Sayı	222	89	81	127	352
	% cinsiyet içinde	63,1%	25,3%	23,0%	36,1%	
ERKEK	Sayı	210	85	86	79	298
	% cinsiyet içinde	70,5%	28,5%	28,9%	26,5%	
Toplam	Sayı	432	174	167	206	650

Tabloda görüldüğü gibi “İnanç düzeyindeki bilgileri (Allah’a iman – ahiret inancı vb.) elde etmek için televizyonda çıkan popüler hocaların (Nihat Hatipoğlu, Ömer Döngeloğlu vb.) vaaz tarzındaki programlarından mı yoksa tartışma programlarından dini bilgiler aktaran hocalardan mı (Yaşar Nuri Öztürk, Abdülaziz Bayındır vb.) dini bilgiler öğrenmeyi tercih edersiniz?” sorusuna erkek ve kadın katılımcılar büyük oranda *Vaaz programlarından dini bilgiler öğrenmeyi tercih ederim* şeklinde cevaplamıştır. Bu oran erkeklerde daha yüksektir. Ayrıca kadınların dikkate değer bir kısmı da *Birkaç hocanın tartıştığı programlardan dini bilgiler edinmeyi tercih ederim* şeklinde cevap vermiştir.

Tablo 2.87. Televizyon programları ve sosyal medya platformlarındaki (Allah’ın varlığı, Kader meselesi, Kur’an’ı Kerim’in geçerliliği vb. konulardaki) dini tartışma programlarını zararlı buluyorum

		Soru_14							
Cinsiyet		A	B	C	D	E	F	G	Toplam
KADIN	Sayı	154	102	60	46	50	151	18	352
	% cinsiyet içinde	43,8%	29,0%	17,0%	13,1%	14,2%	42,9%	5,1%	
ERKEK	Sayı	128	94	95	77	65	141	8	298
	% cinsiyet içinde	43,0%	31,5%	31,9%	25,8%	21,8%	47,3%	2,7%	
Toplam	Sayı	282	196	155	123	115	292	26	650

Tabloda görüldüğü gibi “Televizyon programları ve sosyal medya platformlarındaki (Allah’ın varlığı, Kader meselesi, Kur’an’ı Kerim’in geçerliliği vb. konulardaki) dini tartışma programlarını zararlı buluyorum” yargısına erkek ve kadın katılımcıların büyük bir kısmı *Bilgilerime şüpheyle bakmama sebep oluyor* şeklinde cevap vermiştir. Ayrıca, erkeklerden önemli bir kısmı da *Tartışmaya açık olan ve olmayan her konuyu tartışabilme cüreti veriyor* şeklinde cevap vermişlerdir.

Tablo 2.88. Dini bilgiler konusunda tartışılmasını doğru buluyor musunuz?

		Soru _15 ^a				Toplam
		A	B	C	D	
KADIN	Sayı	136	109	112	151	352
	% cinsiyet içinde	38,6%	31,0%	31,8%	42,9%	
ERKEK	Sayı	131	88	105	116	298
	% cinsiyet içinde	44,0%	29,5%	35,2%	38,9%	
Toplam	Sayı	267	197	217	267	650

Tabloda görüldüğü gibi “*Dini bilgiler konusunda tartışılmasını doğru buluyor musunuz?*” sorusuna erkek katılımcılar çoğunlukla *Hayır, doğru bulmuyorum* şeklinde cevap verirken kadınlar çoğunlukla *Evet, tartışan taraflar arasında doğru olanı bulmak için araştırmaya sevk ediyor* şeklinde cevap vermiştir.

Tablo 2.89. Dini tartışma programlarındaki tartışan kişiler tartışma sonrasında savundukları düşünceden vazgeçiyorlar mıdır?

		Soru _16				Toplam
		A	B	C	D	
KADIN	Sayı	64	145	137	6	352
	% cinsiyet içinde	18,2%	41,2%	38,9%	1,7%	
ERKEK	Sayı	83	119	95	1	298
	% cinsiyet içinde	27,9%	39,9%	31,9%	0,3%	
Toplam	Sayı	147	264	232	7	650

Tabloda görüldüğü gibi “*Dini tartışma programlarındaki tartışan kişiler tartışma sonrasında savundukları düşünceden vazgeçiyorlar mıdır?*” sorusuna kadın ve erkek katılımcılar büyük oranda *Hayır, amaçları tamamen birbirlerinin düşüncelerini çürütmeye yöneliktir* şeklinde cevap vermişlerdir.

Tablo 2.90. Dini bir problemle karşılaşınca sorunun çözümü için ne yaparsınız?

Cinsiyet	Soru_17									
	A	B	C	D	E	F	G	H	J	Toplam
KADIN Sayı	68	48	65	219	81	52	147	85	255	352
% cinsiyet içinde	19,3%	13,6%	18,5%	62,2%	23,0%	14,8%	41,8%	24,1%	72,4%	
ERKEK Sayı	80	59	85	147	111	67	85	62	163	298
% cinsiyet içinde	26,8%	19,8%	28,5%	49,3%	37,2%	22,5%	28,5%	20,8%	54,7%	
Toplam Sayı	148	107	150	366	192	119	232	147	418	650

Tabloda görüldüğü gibi “Dini bir problemle karşılaşınca sorunun çözümü için ne yaparsınız?” sorusuna erkek ve kadın katılımcılar çoğunlukla *Araştırıp okuyup öğrenirim* şeklinde cevap vermiştir. Ayrıca kadınların önemli bir kısmı da Dini bilgisine güvendiğim büyüklerime danışırım şeklinde cevap vermiştir.

2.3. Tartışma ve Değerlendirme

Bu araştırmanın temel hedefi kelami konuların halkın seviyesine uygun aktarılmamasından kaynaklanan sorunları, yaygın kullanılan kitle iletişim araçlarından sosyal medya platformları ve televizyon üzerinden bireylerde oluşturduğu etkinin belirlenmesidir. Yeterli ve doğru dini bilgi birikimine sahip olmayan bireylerde üst düzey inanç konularının yer aldığı ve tartışıldığı televizyon programları ve sosyal medyada karşılaşılan bilgiler hakkında izleyici ve takipçi kitlesi üzerinde nasıl bir etki oluşturduğunu yapılan alan araştırmasındaki katılımcı verilerine göre değerlendirilmesi ele alınmıştır.

Teknoloji çağının sunmuş olduğu kitle iletişim araçlarından en yaygın olanlarını en çok kullanan bireylerin yaş ortalaması dikkate alınarak yapılan anket çalışmasında katılımcıların çoğunluğu genç kesimden oluşmaktadır. 650 kişi üzerinden yürütülen çalışmada katılımcıların 271’ini oluşturan 18-27 yaş aralığı sosyal medya platformları üzerinde yoğunlaşırken ikinci en yüksek katılımcı yaş ortalamasını oluşturan 58 yaş ve üzeri bireylerde ise televizyon kullanımının yaygın olduğu tespit edilmiştir.

Katılımcıların eğitim durumundaki dağılımı ise yaşla orantılı olarak 187 kişi lisans, 140 kişi lise ve 147 kişi ilkokul mezunu şeklindedir.

Araştırmanın amaçlarına uygun olması bakımından katılımcıların mesleki durumu ele alınmıştır. Felsefi konuları da içermesi açısından kelami konuların tartışıldığı platformlardaki kullanıcı durumlarına bakıldığında özellikle halk tabakasını oluşturan kişiler bakımından yoğunluk olduğu tespit edilmiştir. Serbest alanda çalışan katılımcı sayısının 140, ev hanımı sayısının 126, işçi sayısının 90 kişi olması araştırmanın amaçlarından olan halkın seviyesine uygunluk açısından ele alınmasını sağlamıştır. Katılımcılara yöneltilen 17 soruluk anket çalışmasının sonuçları şu şekildedir.

Dinin toplumsal ve bireysel anlamda yön verici etkisi bulunmaktadır. İnançlı insanların yaşam gereksinimlerini karşılamalarında ve hayata adapte olmalarında dinin yeri büyük önem taşımaktadır.³¹⁴ İnsanlık tarihi boyunca bireyler ihtiyaçlarının karşılanması için kendi güçleri ötesinde bir güce gereksinim duymuşlardır.³¹⁵ Çeşitli bilim dallarında yer alan Spranger, Girgensohn, Vergote, Remplein, Flournoy gibi birçok kişi din olgusunun doğuştan olduğunu kabul etmektedirler.³¹⁶ Nitekim İslam dininde dinin fitri bir olgu olmasıyla alakalı ayetler³¹⁷ ve hadisler³¹⁸ mevcuttur. Katılımcıların yaşamlarında dine verdikleri rolün öneminin belirlenmesi açısından yönelttiğimiz “Din, hayatın anlamını kavrama ve hayatta karşılaşılan sorulara cevap bulmada yardımcıdır” yargısına katılımcıların 523’ü Evet her konuda dinin yardımı bulunmaktadır, 77’si Biraz yardımcıdır, 50’si ise Hayır her şey din ile anlamlandırılmaz şeklinde cevap vermiştir. Yaratıcısıyla bağ kuramayan bireylerde karşılaşılan zorluklara karşı dayanma güçlüğü bulunmaktadır. İnsanın kendi başına bu yükü karşılayamaz olması onun içsel bağ kurduğu bir varlığa gereksinim duymasından kaynaklanmaktadır.³¹⁹ Buna göre katılımcıların çoğunluğu, dinin hayatın anlamını

³¹⁴ Kerim Yavuz, “*Din ve Güven*”, Edt. F. Erdem, Sosyal Bilimlerde Güven İçinde, Vadi Yayınları, Ankara, 2003, s. 43.

³¹⁵ Günay Tümer, “*Din*”, İslam Ansiklopedisi, cilt: IX, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1994, s. 317.

³¹⁶ Hüseyin Peker, “*Din Psikolojisi*”, Sönmez Matbaa ve Yayınevi, Samsun, 1993, s. 64.

³¹⁷ Rum 30/30; Araf 7/ 172.

³¹⁸ Muhammed Osman Necati, “*Kur’an ve Psikoloji*” çev. H. Aydın, Fecr Yayınları, Ankara, 1998, s. 40.

³¹⁹ C. Gustav Jung, “*Keşfedilmemiş Benlik*” çev. C.E. Sılay, İlhan Yayınevi, İstanbul, 1999, s. 60.

kavrama ve karşılaşılan sorunlara cevap bulmada işlevsel olduğunu belirtmişlerdir. Kelam ilminin dini inanç esaslarını kapsamaması bakımından bu yargı ele alınmıştır.

Din kavramına verilen önemin belirlenmesinden sonra katılımcıların dindarlık algısının belirlenmesi için “Dindarlığı nasıl tanımlarsınız?” sorusu yöneltilmiştir. Bu soruda katılımcılar birden fazla seçenek işaretleme hakkına sahiptirler. Katılımcıların 260’ı Çokça ibadet eden, 360’ı Ahlaklı olan ve haram yemeyen, 167’si İnsanlarla iyi geçinen ve dürüst olan, 287’si Allah korkusu olan, 77’si ise Dine uygun giysiler giyinen (Çarşaf-sarı-kübbe vb.) şeklinde cevap vermiştir. Buna göre katılımcılar dindarlığın tanımı içerisinde en çok ahlaklı olma ve haram yememe, ibadet etme, iyi geçim ve dürüstlük gibi kavramlara vurgu yapmaktadırlar. Katılımcılar genel olarak dindarlığı dini değerlere uygun hareket eden kişiler olarak değerlendirmişlerdir.

Dindarlık kavramı üzerinde çalışan Allport dindarlığı dış ve iç güdümlü olarak ele almıştır.³²⁰ Ona göre dış güdümlü olan bireyler dini ve dindarlığı kullanarak fayda edinirken iç güdümlü olan bireyler ise dini yaşam biçimi olarak benimserler.³²¹ Katılımcılardan elde edilen verilere göre Allport’un iç güdümlü dindarlık algısının hâkim olduğu görülmektedir. Ancak nadir de olsa dindarlığı sadece dine uygun giysiler giyinen kişiler olarak değerlendiren katılımcılar da mevcuttur. Yaşanılan olumsuzlukların da kişinin din ve dindarlık algısına etkisi oldukça fazladır. Konuyla alakalı benzer bir araştırmada salgın sürecinin bireylerdeki dindarlık algısını arttırdığı tespit edilmiştir.³²² Mesleki durum ve eğitim seviyeleri de dikkat alındığında soruya verilen “Allah korkusu olan” cevabı daha belirgin bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Bu durum belirli bir eğitim seviyesine ulaşmış kişilerde içsel yoğunluğun ön plana çıkmış olmasını ve tahkiki iman seviyesine doğru bir yönelim olduğunu gösterebilmektedir. Nitekim yaşça daha küçük ve eğitim durumu daha düşük bireylerde genel olarak gözlemlenebilir olgular (çokça ibadet eden gibi) cevap olarak verilmiştir. Bu durumda halk seviyesinin taklidi iman konusuna eğilimlerinin daha fazla olması muhtemeldir.

³²⁰ G. W. Allport, “*The Religious Context of Prejudice*”, Journal for The Scientific Study of Religion, 1966, s. 447-457.

³²¹ G. W. Allport, M.J. Ross, “*Personal Religious Orientation and Prejudice*”, Current Perspectives in the Psychology of Religion, ed. H.N. Malony, W. Eardmans Comp, Michigan, 1967, s. 121; Allport, “*The Person in Psychology: Selected Essays*”, Boston, 1968, s. 242-243.

³²² Adem Eryiğit, M. A. Başak, “*Covid-19 Sürecinde İnanç Ve İbadet Covid-19 Pandemisinin Müslümanların İnanç Ve Günlük İslamî Yaşantılarına Etkisi*” Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 8, Sayı: 53, Ağustos, 2021, s. 134.

Katılımcılara yöneltilen bu soruyla ulaşılmak istenen amaç bireylerdeki din ve dindarlık algısının oluşturduğu etkiyi tespit etmektir. Bir önceki soruda dini hayatı anlama kavramı olarak ifade eden katılımcılar ikinci soruda da ilk görüşlerine uygun içerikli cevaplar vermişlerdir.

“İbadetlerinizi gereği gibi yerine getirebilmek için sahip olduğunuz bilgi düzeyinizi nasıl buluyorsunuz?” sorusuna katılımcıların 257’si Ailemden öğrendiğim kadar biliyorum, 145’i Toplumda yaygın olan bilgiler kadar biliyorum, 60’ı Televizyonda çıkan hocalardan öğrendiğim kadar biliyorum, 76’sı İnternette karşımıza çıkan bilgiler kadar biliyorum, 425’i ise Kendi çabalarımla okuyup araştırarak öğreniyorum şeklinde cevap vermiştir. (Bu soruda katılımcılar birden fazla seçenek işaretleme hakkına sahiptirler.) Buna göre katılımcıların eğitim seviyeleri dikkate alındığında daha alt tabakadaki kişilerin aileden öğrenme oranı yüksek iken kademedeki artışa bağlı olarak yükseköğrenim almış kişilerin ibadetlerini yerine getirebilmek için sahip oldukları bilgileri en çok kendi çabalarıyla okuyup araştırarak öğrendiklerini ifade etmişlerdir. Eğitim seviyesi yükseldikçe araştırma yaparak öğrenme seviyesindeki yükseliş doğru orantılı olarak artmaktadır. Ayrıca soruya verilen cevaplardaki yaş ortalaması değerlendirildiğinde 58 yaş ve üzeri olan kişilerin daha çok aileden öğrendiklerini ifade etmeleri modern çağın aile iletişimi ve din öğretimi konusundaki eksikliğini gösterebilmektedir. Oysa Gazzâlî’ye göre bu eğitim ailede özellikle küçük yaşlarda iman esasları öğretilirken ezber, anlatım ve tasdik ettirme³²³ şeklinde olursa herhangi bir yorum, delillendirme ve tartışma ortamı olmadan bu bilgiler aktarılırsa bireyde taklidi iman başlar ve zamanla tahkike yükselmektedir.³²⁴ Mesleki açıdan değerlendirildiğinde ise işçi ve serbest çalışanların aileden öğrenme oranının yüksek olduğu tespit edilmiştir. Bu durumun olumlu ve olumsuz etkileri bulunmaktadır. Olumsuz etki konusunda doğru bilgiye ulaşmak için kullanılan kaynağın önemi büyüktür. Birinci bölümde ele alınan modern İslam toplumunda dini bilgiler elde edilmek için kullanılan kaynaklarda yer alan halk arasında yaygın olan İslam dışı bilgiler toplumu yanlış yönlendirebilmektedir. Olumlu etkisi değerlendirildiğinde ise toplumun araştırmaya önem vermesi hem eğitim seviyesinin yüksekliğine hem de

³²³ Gazzâlî, *Faysalu’t- Tefrika*, III, s. 93.

³²⁴ Gazzâlî, *Kavâidu’l- Akaid*, s. 79.

toplumun gelişmişlik düzeyine işaret etmektedir. Katılımcılara bu sorunun yöneltildiği amaç din ve inanç değerleri hakkında bilgi sahibi olan bireylerin bu bilgileri ibadetlerine yansıtma şeklinin vurgulanmasıdır.

“Dinin gereği olan inanç esasları (Allah'ın varlığı, Cennet- Cehennem, Kader vb.) hakkında sahip olduğunuz bilgi düzeyini nasıl buluyorsunuz?” sorusuna katılımcıların 271'i Allah'a iman edip emrettiği her şeye uyar hiç bir şeyi sorgulamam, 176'sı Allah'a ve emirlerine iman edip bazı konuları sorgularım, 263'ü Allah'a iman ediyorum ancak dini bilgiler konusunda yeterli olduğumu düşünmüyorum, 71'i Allah'a iman ediyorum ancak ahiret hayatı vb. konularda şüphelerim var, 52'si i İnanç konuları hakkında hiçbir bilgim yok ama Allah'a inanıyorum, 32'si ise İnanç konuları (melekler-cennet-cehennem-ahiret hayatı vd.) hakkında düşünmek istemiyorum şeklinde cevap vermiştir. (Bu soruda katılımcılar birden fazla seçenek işaretleme hakkına sahiptirler.) Bu durum iman konusunda toplumda yerleşmiş bir algının varlığını göstermektedir. Allah'a iman kısmında bütünlük gösteren katılımcılar kader gibi bazı konular hakkında sorgulamaya girdiklerini onun dışında yeterli bilgide olmadıklarını belirtmişlerdir. Buna göre katılımcıların, yaş seviyesi yükseldikçe dinin gereği olan inanç esasları hakkında iman edip sorgulamayı daha az yaptıklarını ifade ettikleri belirlenmiştir. Daha genç kesimin ise Allah'a iman ediyorum ancak dini bilgiler konusunda yeterli olduğumu düşünmüyorum şeklinde cevap vermesi bir önceki soruda yer alan araştırarak öğrenme seçeneğine verdikleri cevapla doğru orantılı olmakta ve gençlerin bir arayış içinde olduklarını göstermektedir. Nitekim bu oran eğitim durumunda da aynı şekildedir. Eğitim seviyesi arttıkça kişilerdeki dini bilgiler konusunda yetersiz hissetme, ilmin büyük bir derya olduğunun ve bu deryadan faydalanıldıkça bir o kadar da ihtiyaç duyulacağını göstermektedir. Eğitimin her yaşta devamlılığı esas alınarak katılımcılara yöneltilen bu soruyla inanç konuları gibi soyut kavramlar hakkında (cennet-cehennem gibi) kişilerin tutumu ölçülmek istenmiştir.

“Dini bilgiler elde etmek için kullandığınız kaynaklar nelerdir?” sorusuna katılımcıların 527'si Kur'an-ı Kerim, 474'ü Peygamberimizin Sünnetleri, 264'ü Kelamî Kaynaklar ve Akademik İnanca Dair Kitaplar, 131'i Gelenek ve Görenekler, 330'u İnternet, 114'ü Televizyon, 190'ı Cami İmamları, 142'si ise Cemaatler ve Tarikatlar şeklinde cevap vermiştir. (Bu soruda katılımcılar birden fazla seçenek işaretleme

hakkına sahiptirler.) Buna göre katılımcılar, dini bilgileri öğrenmek için en çok Kur'an-ı Kerim ve peygamberimizin sünnetine müracaat etmektedirler. Eğitim seviyesi düşük ve yaşı 58 ve üstü olan kişilerin imamlar, cemaat ve tarikatları kaynak olarak kullanım oranı da yüksektir. İnternetin önemli bir bilgi kaynağı olduğu da dikkat çekmektedir. Özellikle genç kesimden öğrenci ve memurlarda internetin, televizyonun ve sosyal medya platformlarının dini bilgi kaynağı olarak kullanılma oranı da yüksektir. Yeni nesillere dini bilgi aktarımının doğru bir şekilde yapılması için bu tarz kitle iletişim araçlarının kullanımı kontrol edildiği takdirde fayda sağlamaktadır. Çalışmada yer alan modern İslam toplumundaki dini değerleri yönlendiren etkenler başlığı dikkate alındığında bu etkenlerin iyileştirilmesinin toplumun dini değerlerini güçlendireceği düşünülmektedir. Birinci bölümde yer alan toplumun dini değerlerini yönlendiren etkenler neticesinde katılımcılara bu soru yöneltilerek kullanılan kaynakların tespit edilmesi sağlanmıştır. Nitekim bilgi kaynağı olarak Kur'an-ı Kerim'i tercih eden katılımcıların bir sonraki soruda meal okuyunca ne hissedersiniz sorusuna verdikleri cevap yüksek oranda mealin açıklanması ihtiyacı hissetmeleri şeklindedir. Bu gözlem neticesinde Kur'an'ı Kerim kaynak olarak en çok tercih edilen seçenek olmasına rağmen anlaşılması konusunda yetersiz hissedilmesi Gazzâlî'nin Kur'an-ı Kerim'de yer alan vahdaniyet, cevher, araz gibi kelami konuların halkın imanını sağlamlaştıracak şekilde olmasına rağmen kelamcılarının delillerle açıklama üslubunun halkı kafa karışıklığına sürüklediği görüşüne³²⁵ ışık tutmaktadır. Eğitim seviyesi yükseldikçe ve yaşı 37 ve altı olan kişilerin akademik kaynakları tercih ettiği de tespit edilmiştir. Araştırmanın amaçları doğrultusunda değerlendirildiğinde kelami kaynaklar ve akademik inanca dair kitaplar seçeneğinin eğitim seviyesi yüksek olan kişiler tarafından tercih edilmiş olması kelamın içerik bakımından halkın seviyesine uygun şekilde aktarılamadığını göstermektedir.

“Kur'an-ı Kerim'in mealini okuyunca ne hissedersiniz?” sorusuna katılımcıların 365'i Huzur bulurum, 366'sı Aydınlanırım, 85'i Kafa karışıklığı yaşarım, 130'u Bilgileri anlama konusunda yetersiz hissederim, 215'i ise Mealın açıklanması ihtiyacı hissederim şeklinde cevap vermiştir. (Bu soruda katılımcılar birden fazla seçenek işaretleme hakkına sahiptirler.) Buna göre katılımcıların çoğu Kuran mealini okurken

³²⁵ Gazzâlî, *İlcamu'l- Avam*, s. 58.

huzur bulmakta ve aydınlanmaktadır. Ancak bilgileri anlama konusunda yetersiz hissetme seçeneği ve mealin açıklanması ihtiyacı hissedilmesi seçeneğinin oranı da yüksektir. Bu durum Kur'an dilinin üslubu ve evrensel olması sebebiyle toplumun bulunduğu kültürel ve coğrafi etkenlerle birlikte görüş ayrılıklarının çıkmasına sebep oluşturabilir olmasıdır.³²⁶ Eğitim seviyesi yükseldikçe mealin açıklanması ihtiyacı hissedilmesi Kur'an'ın daha iyi anlaşılması için bireyleri yönlendirdiği fark edilmiştir.

“Kelam ilmiyle ilgili bilginiz var mı? sorusuna katılımcıların 292’si Evet, inanç ve akide esaslarını anlamamızı sağlar, 129’u Evet, İslam dinini bozmak isteyenleri engelleyerek dini ayrıştırmaya sebep olacak ihtilaflara çözüm üretir, 155’i Evet, yaratılanların başlangıç ve sonuç itibariyle tüm hallerini İslam kanunlarına göre açıklayan bir bilim dalıdır, 113’ü Kısmen Allah'ın 'Kelamullah' sıfatı olarak biliyorum, 165’i ise Hayır, bir bilgim yok şeklinde cevap vermiştir. (Bu soruda katılımcılar birden fazla seçenek işaretleme hakkına sahiptirler.) Buna göre katılımcıların çoğunluğu kelam ilminin inanç ve akide ile ilgili olduğunu ifade etmiş ancak önemli bir kısmının (165) da bu konuda bilgisinin olmayışı dikkat çekicidir. Özellikle 58 yaş ve üzeri kişilerin inanç esaslarını anlamamızı sağlar cevabına gençlerden yüksek oranda bilgim yok yanıt gelmiştir. Oysa toplumun kelam ve kelamcılara olan ihtiyacı dinin inanç esaslarının korunması ve dini bozmak isteyenlere karşı mücadelesi açısından çok önemlidir.³²⁷ Ancak Gazzâlî’ye göre bu ilimle uğraşmak herkese uygun değildir bu sebeple “ farz-ı kifaye” olarak nitelendirilmelidir.³²⁸ Katılımcılara kelam hakkında toplumda var olan görüşlerinin belirlenmesi ve kelamın halkın seviyesine indirgenmesinin gerekliliği açısından bu soru yöneltmiştir.

“Kur-an'ı Kerim'in günümüzde geçerliliğini kaybettiğini düşünüyor musunuz?” sorusuna katılımcıların 77’si Evet, eski Arap toplumu için gönderilmiştir, 87’si Kısmen, bazı bilgileri geçerliliğini kaybetmiştir.(çok eşlilik vb.), 486’sı ise Hayır Kur'an'ı Kerim evrensel ve her çağda ihtiyaç duyulan bir kitaptır şeklinde cevaplamıştır. Buna göre katılımcıların büyük bir çoğunluğu Kur'an'ı Kerim'in evrensel ve her çağda ihtiyaç duyulan bir kitap olduğunu düşünmektedirler. Katılımcılara bu sorunun yöneltmesinin

³²⁶ Muhammed el-Behiy, *İslam Düşüncesinin İlahi Yönü*, çev. Sabri Hizmetli, Fecr Yayınları, Ankara, 1992, s. 47.

³²⁷ Gazzâlî, *Cevahiru'l- Kur'an*, s. 39-40.

³²⁸ Gazzâlî, *el- İktisad fi'l- İtikad*, s. 11.

amacı iman esaslarını edindiğimiz Kur'an'ı Kerim hakkında dönemseller bir kitap olduğunu düşünüp düşünmediklerini tespit etmektir.

“Kur'an'ı Kerimin anlaşılması için sünnete ihtiyaç duyuyor musunuz?” sorusuna katılımcıların 372'si Evet, Kur'an'ı Kerim'in açıklanması ve iyi anlaşılması konusunda peygamberin sünneti bize rehberdir, 109'u Hayır, Kur'an'ı Kerim'de her şey yeteri kadar açıklanmıştır. Başka bir şeye ihtiyaç yoktur, 114'ü Kısmen, çünkü Kur'an'ı Kerimde anlaşılması güç bazı meseleler bulunmaktadır bu sebeple sünnete bakılabilir, 55'i ise Sünnetin günümüze kadar değiştirilmeden ulaştığı konusunda şüphelerim olduğu için incelemeye ihtiyaç duymuyorum şeklinde cevap vermiştir. Buna göre katılımcıların çoğunluğu Kur'an'ı Kerim'in açıklanması ve iyi anlaşılması konusunda peygamberin sünnetinin rehber olduğunu düşünmektedirler. Bunun yanı sıra emekli ve ev hanımı katılımcılarının büyük bir oranı Hayır, Kur'an'ı Kerim'de her şey yeteri kadar açıklanmıştır başka bir şeye ihtiyaç yoktur şeklinde cevap vermeleri dikkat çekicidir. Özellikle televizyon programlarının gündem tartışmalarında yer alması bakımından bu soru katılımcılara yöneltilmiştir. Televizyon kullanım yaş ortalaması değerlendirildiğinde ev hanımı ve emeklilerin sünnete ihtiyaç duyulmaması konusundaki görüşlerinde televizyonda yer alan tartışma programlarının etkisinden bahsetmek mümkündür. Nitekim sünnet ve hadis inkârcılığı çağımızda yaygın hale gelmiştir. Her davranışıyla bize örnek olan Hz. Peygamber'in sünnetlerine olan ihtiyacımız günümüzde etkisini daha fazla göstermektedir. Öyle ki mütavahir olduğu kesin olan hadislerden dahi şüphe eden azımsanmayacak kadar çok kişi bulunmaktadır. Oysa Kur'an'ı Kerim'de yer alan müteşabih ayetler Hz. Peygamber'in sünnetleriyle ve fiilleriyle açıklanmakta ve anlaşılır kılınmaktadır.³²⁹ Ayrıca Gazzâlî sadece akıl veya sadece Kur'an'ı Kerim ile yetinmenin kişiyi körleştirdiğini ifade etmiştir.³³⁰ Herevi ise Kur'an'ın anlaşılması konusunda sünnete ihtiyaç duyulması gerektiğini ifade ederek hadislerin inkâr edilmesiyle Kur'an'ın inkâr edilmesi arasında bir fark olmadığını belirtmiştir.³³¹

³²⁹ Kad-ı Abdulcabbar, Ebu'l- Hasan Abdulcabbar el-Hemedani, *Şerhu Usulî'l- Hamse*, thk. Abdulkerim Osman, Mektebet-u Vehbe, Kahire, 1996, s. 600.

³³⁰ Gazzâlî, *el- İktisad*, s. 4.

³³¹ Herevi, *Zemmu'l- Kelam*, II, s. 71-91.

“Allah’ın varlığı, ahiret, cennet, cehennem, öldükten sonra dirilme, kader gibi inanç konularını sorgular mısınız ?” sorusuna katılımcıların 343’ü Hayır, inanç konuları olduğu gibi kabul edilmelidir, 184’ü Kısmen, bazı konuların (kader ve dirilmenin nasıl olacağı vb.) yoruma ve tartışmaya açık olduğunu düşünüyorum, 123’ü ise Evet, dini bilgilerimi sorgulayıp araştırmadan inanmam şeklinde cevap vermiştir. Buna göre katılımcıların çoğunluğu inanç konularının olduğu gibi kabul edilmesi gerektiği görüşündedir. Lisans düzeyinin altındaki eğitim kademelerinde sorgulamadan iman etme cevabı tercih edilirken lisansüstü eğitim seviyesinde araştırmanın ve sorgulamanın arttığı tespit edilmiştir. Ayrıca dini eğitim almış olan din görevlilerinin çoğunluğu da sorgulama yaptıklarını ifade etmişlerdir. Çoğunluğun inanç konularının sorgulanmadan kabul edilmesi gerektiği fikri İbn Kudame tarafından da ele alınarak, sorgulama ve yorumlamanın kişileri doğru yoldan uzaklaştırdığı ifade edilmektedir.³³² Gazzâlî de bu konuda selef prensiplerine³³³ uyulması gerektiğini belirterek bu konular üzerinde fazla derinlere inilmemesi gerektiğini ifade etmiştir.³³⁴ Birince bölümde yer alan selef prensiplerine karşı Kur’an’ı Kerim’de sorgulamanın doğruya ulaşma amacıyla kullanıldığında yararlı olduğunu tasdikleyen birçok ayet yer almaktadır.³³⁵ Özellikle Allah’ın varlığı konusunda kişi düşünmeye yönlendiğinde sonsuz kudreti karşısında hayran olmakta ve imanı artmaktadır. Günümüzde Müslüman olma oranındaki bu artış dikkate alındığında İslam’ı benimseyen kişilerin buldukları konuma sorgulamayla geldiklerini belirtmeleri sorgulamanın doğru kullanımına örnektir. Ancak yeterli bilgi edinilmeden gerçekleşen sorgulamaların kişiyi olumsuz etkilediği ateizm, deizm gibi akımların artmasından anlaşılmaktadır. Bu sebeple sorgulamanın, sorgulanacak konunun içeriği ve bu konudan alınacak cevabın kişi üzerindeki etkisinin ne olacağı bilinmeden yapılmaması gerekmektedir. Örneğin kişi cennet hakkında sorgulamaya girdiğinde oraya kavuşma arzusunun artmasına vesile oluyorsa bu olumlu bir etkidir. Aksi halde acaba nasıl bir yer diye bütün gün boş bir tasavvurla geçirmesine sebep oluyorsa bu olumsuz bir etkidir.

³³² Fevvez Ahmed Zemerli, *Akaidu Eimmeti’s- Selef*, Daru’l- Kutubi’l- Arabi, Beyrut, 1995, s. 181.

³³³ Ebu Bekir Ahmed b. İbrahim el- İsmaili, *İtikadu Eimmeti’l- Hadis*, thk. Muhammed b. İbrahim el- Hamisi, Daru’l-Asime, Riyad, 1417, s. 50-79.

³³⁴ Gazzâlî, *İlcamu’l- Avam*, s. 42.

³³⁵ Bakara 2/ 164; Enfâl 8/22; Mü’minûn 23/80; Ankebût 29/35; Câsiye 45/5.

“Televizyon Programları ve sosyal medya platformlarında bulunan dini içeriklere karşı tutumunuz nasıldır ?” sorusuna katılımcıların 259’u Televizyonda sohbet veren hocaları faydalı buluyorum, 233’ü Televizyonda tartışma içerikli dini programları doğru bulmuyorum, 275’i İnternette itikadımızı bozacak yanlış bilgiler olduğunu düşünüyorum, 207’si İnternette güvendiğim siteler mevcut, 203’ü İnternette misyonerlik faaliyetleri sebebiyle dinimizde yeri olmayan kirli bilgiler olduğunu düşünüyorum, 110’u ise Televizyonu da interneti de dini bilgi aracı olarak düşünmüyorum şeklinde cevap vermiştir. (Bu soruda katılımcılar birden fazla seçenek işaretleme hakkına sahiptirler.) Buna göre katılımcıların bir kısmı televizyon programlarını faydalı bulurken bir kısmı ise faydalı bulmamaktadır. Yine İnternette itikadı bozacak yanlış bilgilerin olduğunu düşünenlerin sayısı da oldukça fazladır. Eğitim durumu nispeten daha düşük olan bireylerin televizyon programlarındaki sohbet içeriklerini faydalı bulduğu belirtilmiştir. Bu görüşü bildirenlerin yaş ortalaması dikkate alındığında 58 ve üzeri olması televizyonun kullanım oranındaki yaş ortalamasına da uygundur. Televizyonun yaygın olarak kullanan ev hanımlarının da aynı görüşte olması sohbet içeriklerinin tartışma içeriklerine oranla daha çok tercih edildiğini göstermektedir. Nitekim genç kesimin tartışma içerikli programları doğru bulmuyor olması da bu görüşü desteklemektedir. Mesleki olarak değerlendirildiğinde mühendis ve doktorların büyük oranında internette zararlı bilgiler olduğu fikri yaygın olarak gözlemlenmiştir. Bu durumda araştırmanın amaçlarından olan televizyon programlarında yer alan tartışma içerikleri ve internet ile sosyal medya platformlarında yer alan yanlış bilgi kirliliğinin katılımcıların çoğu tarafından fark edilmiş olduğu tespit edilmiştir. Muhatapın bilgi seviyesine göre hitabı güçleştirdiğini varsaydığımız bu kitle iletişim araçlarının kullanımında her insanın anlayış ve kavrayış düzeyinin eşit olmadığı³³⁶ da dikkate alınmalıdır.

“Televizyon Programları ve sosyal medya platformlarında karşılaşılan dini bilgiler, bireyin dini konulara bakış açısını etkiler?” sorusuna katılımcıların 156’sı Hiç etkilemez, 96’si çok az etkiler, 140’ı biraz etkiler, 108’i etkiler, 150’si ise çok etkiler şeklinde cevaplamıştır. Buna göre katılımcıların çoğunluğu Televizyon programları ve

³³⁶ Adem Eryiğit, *Kadim Kozmolojik Deliller Karşısında Kadim ve Modern Bir Delil Olarak Gaye ve Nizam Delili*, İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Yıl 10, Sayı 27, Temmuz, 2021, s. 378.

sosyal medya platformlarında karşılaşılan dini bilgilerin bireyin dini konulara bakış açısını etkilediğini düşünmektedirler. Yaşı daha küçük olan katılımcıların çoğunluğu etkiler şeklinde cevap verirken yaşı büyük olan katılımcılarda oturmuş bir dini algı oluştuğu için etkilemez cevabını vermişlerdir. Katılımcılara bu sorunun yöneltildiği amaç kitle iletişim araçlarında var olan dini bilgilerin bireylerde herhangi bir etki oluşturup oluşturmadığını tespit etmek içindir.

“İnanç düzeyindeki bilgileri (Allah’a iman – ahiret inancı vb.) elde etmek için televizyonda çıkan popüler hocaların (Nihat Hatipoğlu, Ömer Döngeloğlu vb.) vaaz tarzındaki programlarından mı yoksa tartışma programlarından dini bilgiler aktaran hocalardan mı (Yaşar Nuri Öztürk, Abdülaziz Bayındır vb.) dini bilgiler öğrenmeyi tercih edersiniz?” sorusuna katılımcıların 432’si Vaaz programlarından dini bilgiler öğrenmeyi tercih ederim, 174’ü Hocanın dini bilgileri kıssa (hikâye) şeklinde anlatmasını tercih ederim, 167’si Herhangi bir hocanın anlaşılması zor olan konuları basitleştirerek anlatmasını tercih ederim, 206’sı Birkaç hocanın tartıştığı programlardan dini bilgiler edinmeyi tercih ederim, 432’si ise Birkaç hocanın birbirilerinin görüşlerini çürütme kaygısı olmadan bilgi alışverişi yapmasını tercih ederim şeklinde cevaplamışlardır. (Bu soruda katılımcılar birden fazla seçenek işaretleme hakkına sahiptirler.) Buna göre katılımcıların çoğunluğu vaaz programlarından dini bilgiler öğrenmeyi tercih etmekte ve birkaç hocanın birbirilerinin görüşlerini çürütme kaygısı olmadan bilgi alışverişi yapmasını tercih etmektedirler. Tartışma programlarından bilgi edinmeyi tercih eden mühendis ve doktor sayısı da fazladır. Katılımcıların çoğunluğunun vaaz programlarını tercih etmesi Gazali’nin halkın genelinin tartışma üslubu yerine örnek olay ve kişilerin anlatılmasından etkilendiği görüşünü³³⁷ destekler niteliktedir. Nitekim İbnu’l Benna da dini münakaşalardan uzak durulması gerektiğini ifade etmektedir.³³⁸ Bu görüşünü “Hangi topluluk hidayet üzere iken daha sonra sapmışsa mutlaka kendilerine cedel verilmiştir”³³⁹ hadisiyle temellendirmiştir.³⁴⁰ Yüksek oranda verilen diğer cevap ise birbirilerinin görüşlerini çürütme kaygısı

³³⁷ Gazzâlî, *el- İktisad fi’l- İtikad*, s. 9.

³³⁸ İbnü’l-Bennâ, Ebû Ali el-Hasen b. Ahmed b. Abdillâh, *er-Red ale’l-Mübtedia*, thk. Ebû Abdullâh Âdil b. Abdillâh Âlu Hamdân, Dâru’l-Emri’l-Evvel, Riyad, 1436, s. 43.

³³⁹ Tirmizi, 3253.

³⁴⁰ Adem Eryiğit, *Ehl-i Hadîsin Ehl-i Bidat Algısı: İbnü’l-Bennâ el-Bağdâdî Örneği*, SADAB 9th International Conference on Social Researches and Behavioral Sciences, June 25-27, 2021, Antalya, s. 132.

olmadan yapılan bilgi alışverişidir. Bu cevap tartışma programlarında yer alan kişilerin bilgi aktarımındansa görüş çürütme hasebiyle bir araya getirildiğini toplumun da bundan rahatsızlık duyduğunu göstermektedir. Nitekim birinci bölümde yer alan tartışma programlarına davet edilen kişilerin kolay yenilgiye uğratılabilen ve aciz bırakılan taraf olarak gösterilmesi izleyicinin dini değerlerini olumsuz etkilemektedir. Tartışmanın genel yapısı değerlendirildiğinde özellikle hassasiyet taşıyan dini alan için uygun olmadığı toplum tarafından da verilen cevaplarla belirtilmiştir. Azımsanmayacak derecede olan tartışmalardan bilgi edinmeyi tercih edenlerin sayısı da dikkat çekmektedir. Bu durum taraflar arasında saygı, güzel üslup, nezaket kurallarına uyularak yapılan ve hasmı çürütme kaygısı taşımayan tartışmalardan olumlu sonuçlar çıkabileceğini de göstermektedir.

“Televizyon programları ve sosyal medya platformlarındaki (Allah’ın varlığı, Kader meselesi, Kur’an’ı Kerim’in geçerliliği vb. konulardaki) dini tartışma programlarını zararlı buluyorum” yargısına katılımcıların 282’si Bilgilerime şüpheyle bakmama sebep oluyor, 196’sı Tartışan taraflar arasında kalmama sebep oluyor, 155’i Tartışılan dini içerikler hakkında doğru olanı bulamayınca reddetmeme sebep oluyor, 123’ü Dini bilgi düzeyimin çok üstünde kaldığı için dinden uzaklaşmama sebep oluyor, 115’i Sahip olduğum görüş yanlışsa bile tartışan tarafın galip olmaması fikriyle görüşümde sabit kalmama sebep oluyor, 292’si Tartışmaya açık olan ve olmayan her konuyu tartışabilme cüreti veriyor şeklinde cevap vermişlerdir. (Bu soruda katılımcılar birden fazla seçenek işaretleme hakkına sahiptirler.) Buna göre katılımcıların çoğunluğu bu tür programların bilgilerine şüpheyle bakmalarına sebep olduğunu ve şüpheye düştüklerini ifade etmişlerdir. Ebu Hanife’nin toplumun fitneye düşmesine sebep olması ve şüpheleri arttırması amacıyla yapılan dini tartışmaların uygun olmadığını belirtmesi³⁴¹, katılımcıların bilgilerine şüpheyle bakmasına sebebiyet verdiğini ifade etmeleriyle örtüşmektedir. Müslümanlar arasındaki tartışma konularının başında yer alan kader kaza meseleleri ve insan iradesi gibi konular sahabe döneminden beri tartışılmaktadır.³⁴² Bu sebeple İslam âlimlerinin çoğunluğunun görüşünü destekler nitelikte olan Malik b. Enes de inanç konularının tartışılmasının uygun olmadığını ifade

³⁴¹ Beyazizade Ahmed Efendi, *İmam A’zam Ebu Hanife’nin İtikadi Görüşleri*, çev. İlyas Çelebi, M.İ.F.V. Yay., İstanbul, 1996, s. 35.

³⁴² İlhami Güler, *Allah’ın Ahlakiliği Sorunu*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 1998, s. 99-114.

etmiştir.³⁴³ Benzer görüşte olan Muhasibi ise Hz. Peygamberin inanç konuları hakkında tartışmayı yasakladığını ifade etmiştir.³⁴⁴ Ebu Yusuf da akaid konuları hakkında tartışılmasını uygun görmemektedir.³⁴⁵ Nitekim Gazzâlî de tartışmaktan uzak durularak amellere önem verilmesinin takvayı arttıracaklarını ve hidayete vesile olarak kurtuluşun gerçekleşeceğini belirtmektedir.³⁴⁶ Araştırmanın temel amaçlarından biri olan televizyon programlarında ve internet platformlarında yer alan tartışma içeriklerinin toplumu olumsuz etkilediği gözlemlenmiştir. Özellikle akaid konularının bu şekilde her kesimden izleyici ve kullanıcı barındıran kitle iletişim araçlarında muhatabın seviyesi bilinmeksizin tartışılması uygun düşmemektedir. Bu tartışmaların alanında uzman ve iyi eğitim almış kişiler tarafından akademik camiada yapılması gerekmektedir. Aksi takdirde toplumun inanç alanı zarar görmektedir. Dinden uzaklaşmalara sebebiyet vermekte olan bu içeriklerin düzenlenmesi gerekmektedir. Özellikle genç kesimin ateizm, deizm, agnostisizm gibi akımlara yönelimindeki artış da dikkate alınırca yükseköğrenim almış kişilerin tartışma içerikli platformlardaki tutumunun gençlere örnek olma yahut onları yönlendirme konusunda ne kadar uygun olduğuna dikkat edilmelidir.

“Dini bilgiler konusunda tartışılmasını doğru buluyor musunuz?” sorusuna katılımcıların 267’si Hayır, doğru bulmuyorum, 197’si Kısmen, tartışma konusuna benzeyen farklı konular hakkında da düşünmeme vesile oluyor, 217’si Evet, yanlış bildiğim konuları düzeltmemi sağlıyor, 267’si Evet, tartışan taraflar arasında doğru olanı bulmak için araştırmaya sevk ediyor şeklinde cevap vermiştir. (Bu soruda katılımcılar birden fazla seçenek işaretleme hakkına sahiptirler.) Buna göre katılımcıların bir kısmı bu tartışma programlarını doğru bulmazken bir kısmı ise bu programların onları araştırmaya sevk ettiğini belirtmiştir. Evet ve hayır seçenekleri arasındaki bu yakınlık eğitim seviyesiyle orantılıdır. Eğitim seviyesi düştükçe hayır cevabı artarken eğitim seviyesi yükseldikçe evet cevabı artmaktadır. Ayrıca yaş oranı daha küçük bireylerin tartışma içeriklerini olumlu buldukları tespit edilmiştir. Bu durum

³⁴³ İbn Abdilber, *Câmi-u Beyani'l- İlim*, thk. Muhammed Abdulkadir Ahmed Ata, Muessesetu'l- Kutubi's- Sekafiye, Beyrut, 1997,c. II, s. 319.

³⁴⁴ Ebu Abdillah el- Hâris b. Esed El- Muhasibi, *er- Riaye li Hukukillah*, thk. Abdulkadir Ahmed Ata, Daru'l- Kutubi'l- İlmiyye, Beyrut, tsz, s.460.

³⁴⁵ İbnu'l- İmad el- Hanbeli, *Şezeratu'z- Zeheb fi Ahbari men Zeheb*, thk. Abdulkadir el- Arnaud Mahmud, Daru İbn-i Kesir, Beyrut, 1986, s. 353-354.

³⁴⁶ Gazzâlî, *Kavâidu'l-Akaid*, s. 79-80.

modern neslin üslup tarzına tartışmanın uygun olduğunu da yansıtmaktadır. İki zıt görüşün aynı oranda olması araştırmanın amaçlarından olan muhatabın durumuna göre bilgi aktarılması gerektiği yargısını destekler niteliktedir. Nitekim selefin görüşü de dini konularda tartışmaya girilmemesi gerektiğidir.³⁴⁷ Yaşamının her alanında en güzel örnek olan Hz. Peygamber'in öğretim usulleri birinci bölümde yer almaktadır. Bu usuller neticesinde günümüz din adamları ve aydın kesimin tartışmanın adabına uygun hareket ediyor olması bireyleri doğruya ulaştırmaya sevk edebilir. Aksi takdirde imani konular zedelendiği gibi tartışmanın amacı değişmekte hasmı çürütmekten öteye geçmemektedir. Bu sebeple Gazzâlî, Müslümanların tartışmalardan uzak durarak yumuşak bir üslupla irşad edilmesi gerektiğini aksi takdirde muhatabın doğru bilgidен uzaklaşmasına sebep olacak tartışmaların vebal olduğunu belirtmiştir.³⁴⁸

“Dini tartışma programlarındaki tartışan kişiler tartışma sonrasında savundukları düşünceden vazgeçiyorlar mıdır?” sorusuna katılımcıların 147'si Evet, aralarında bilgi etkileşimi gerçekleşir, 264'ü Hayır, amaçları tamamen birbirlerinin düşüncelerini çürütmeye yöneliktir, 232'si Kısmen, birbirilerinden etkilenip bakış açılarını değiştirebilirler şeklinde cevap vermiştir. Buna göre katılımcıların eğitim seviyesi daha düşük olan kısmı tartışma programlarının bilgi etkileşimi sunduğunu ve bakış açısı sağladığını düşünmektedirler. Bununla birlikte eğitim seviyesi yüksek olan katılımcıların tartışma programlarının amacının tamamen birbirlerinin düşüncelerini çürütmeye yönelik olduğunu düşünenlerin sayısının daha fazla olması dikkat çekmektedir. Yaşa göre değerlendirildiğinde ise yaşı büyük olanlar tartışan taraflar arasında etkileşim olduğunu belirtirken, genç katılımcılar hayır birbirilerini çürütme kaygısı taşıdıklarını ifade etmişlerdir. Bu konuda Gazzâlî ise şöhret isteyenlerin tartışma üslubunu tercih ettiklerini ifade ederek³⁴⁹ bu yöntemin sağlıksız bir yöntem olduğunu tartışma sonucunda kimsenin ittifak etmediğini aksine tekfire yönlendiğini belirtmiştir.³⁵⁰ Ebu Hanife'nin kelami tartışmalara katıldığı halde oğlu Hammad'ı bundan uzak tutmak istemesi üzerine oğluna verdiği nasihat konuyla ilgili olarak önem

³⁴⁷ Şevkani, *et-Tuhaf fi Mezahibi's- Selef*, thk. Tarık es- Suud, Daru'l Hicre, Beyrut, 1988, s. 59-71; İbn Teymiyye, *el- Akidetu'l- Vasitiyye*, thk. Muhammed b. Abdulaziz, er- Risalatu'l- Amme li İdareti'l- Buhus, Riyad, 1412, s. 7-40.

³⁴⁸ Gazzâlî, *el- İktisad- fi'l- İtikad*, s. 10.

³⁴⁹ Gazzâlî, *İhya-u Ulumi'd-Din*, I, s. 45.

³⁵⁰ Abdulfettah el-Fâvi, *el- Makâlatu'l- Aşr fi Menheci İlmi'l- Kelam ve Kadayahu*, Mektebetu'z- Zehra, 1993, s. 238-239.

arz etmektedir: “Bizden birisi kelami tartışmalara girdiğimizde karşımızdakinin yanlışa düşeceği korkusuyla, başında kuş olup da onun uçmaması için aşırı gayret gösteren adamın durumu gibi davranırdık. Oysa şimdi görüyorum ki sizin kelami tartışmalarınızın temel amacı arkadaşınızı saptırmaktır. Oysa karşısındakinin sapmasını istemek, onun küfre düşmesini istemektir. Başkasının küfre düşmesini istemek ise küfürdür.”³⁵¹ Tartışma yönteminin muhtevası açısından değerlendirildiğinde bu yöntemin bireyi psikolojik olarak etkilediği ve amacın doğru bilgi aktarımından ziyade yalnızca hasmın yenilmesi isteğini doğurduğunu belirten Gazzâlî'nin görüşünü ³⁵² katılımcıların çoğunluğunun vermiş olduğu Hayır, amaçları tamamen birbirlerinin düşüncelerini çürütmeye yöneliktir cevabı doğrular niteliktedir. Tartışma programlarının halkın üzerinde olumlu bir etki bırakmadığı tespit edilmiştir. Ayrıca günümüzde modern toplumun tahammül seviyesinin giderek azaldığı insanlar sürekli tartışmaya ve birbirilerinin görüşlerinden faydalanma niyeti olmaksızın görüşlerini çürütmeye girişmektedirler.

Dini bir problemle karşılaşınca sorunun çözümü için ne yaparsınız?” sorusuna katılımcıların 148’i Sürekli gittiğim cami imamına danışırım, 107’si Mensubu olduğum cemaatin önde gelenlerine danışırım, 150’si Sohbetlerine katıldığım kişilere danışırım, 366’sı Dini bilgisine güvendiğim büyüklerime danışırım, 192’si Geleneksel medrese eğitimi veren âlimlere danışırım, 119’u Televizyon programlarındaki hocalardan faydalanırım, 232’si İlahiyat fakültesi vb. dini eğitim veren kurumlardaki öğretim üyelerine danışırım, 147’si İnternette takip ettiğim popüler hocalardan faydalanırım, 418’i Araştırıp okuyup öğrenirim şeklinde cevap vermiştir. (Bu soruda katılımcılar birden fazla seçenek işaretleme hakkına sahiptirler.) Buna göre katılımcıların büyük çoğunluğu dini bir problemle karşılaşınca sorunun çözümü için araştırıp okuyup çözüm bulmayı tercih ettiklerini ifade etmişlerdir. Eğitim durumu nispeten daha düşük olanların sürekli gittiğim cami imamına danışırım, mensubu olduğum cemaatin önde gelenlerine danışırım, sohbetlerine katıldığım kişilere danışırım şeklinde cevap vermesi birinci bölümde yer alan toplumun dini değerlerini yönlendiren etkenlerin önemini

³⁵¹ Numan b. Sabit Ebu Hanife, *Fıkh-ı Ekber Şerhi*, çev. İsmail Kaya, Madve yay., İstanbul, 1984, s. 32; Ahmed b. Mustafa Taşköprizade, *Miftahu’s- Saade ve Misbahu’s- Siyade fi Mevduati’l- Ulum*, thk. Kamil Bekri Abdulvahhab Ebu’n- Nur, Daru’l- Kutubi’l-Hadise, Kahire, 1968, s. 153-154; Muhammed Ebu Zehra, *Ebu Hanife*, çev. Osman Keskiöglü, D.İ.B. yay., Ankara, 1997, s. 37.

³⁵² Gazzâlî, *İhya-u Ulumi’-d-Din*, I, s. 116-124.

göstermektedir. Eğitim durumu daha yüksek olanlar araştırmayı tercih etmiştir. Ayrıca her yaş grubundan katılımcılar çoğunlukla dini bilgisine güvendiğim büyüklerime danışırım şeklinde verdikleri cevap da dikkat çekmektedir. Etkilerini hala görmekte olduğumuz pandemi sürecinin yoğun olduğu eve kapanma döneminde yapılan bir araştırmada kaynak temin etme, dini problemlere yanıt arama, ibadet şekillerini yönlendirme gibi konularda internetin ve televizyonun kullanım oranında ciddi bir artış yaşandığı tespit edilmiştir.³⁵³

³⁵³ Adem Eryiğit, Mehmet Ali Başak, *Covid-19 Sürecinde İnanç Ve İbadet Covid-19 Pandemisinin Müslümanların İnanç Ve Günlük İslamî Yaşantılarına Etkisi*, Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 8, Sayı: 53, Ağustos 2021, s. 137-141.

KAYNAKLAR

- Abdülvehhâb, M., 2016, *Keşfu's-Şububât*, çev. Ahmet Aslanoğlu, Keşfu's-Şububât Şerhi, İnceleme Araştırma Eserleri Yayınları, İstanbul.
- Abdulhamid, İ., 1981, *İslam'da İtikadi Mezhepler ve Akaid Esasları*, çev. M. Saim Yeprem, Marifet Yay., İstanbul.
- Abdurrâzık, A., 1927, *İslamiyet ve Hükümet*, çev. Ömer Rızâ, İkdâm Matbaası, İstanbul.
- Adem, B., 2009, *“İnsan Zihninin Ortak Doğası Ve Din”*, Din Bilimleri-2, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.
- Adudüddin İcî, 1934, *Cevâhirü'l-Kelâm*, nşr. Abü'l-Alâ Afifî, Mecelletü Külliyyeti'l-âdâb, II/2.
- Ahmed b. Hanbel, 2015, *Müsned*, trc. Hüseyin Yıldız, Hasan Yıldız, Zekeriya Yıldız, Ocak Yayınları, İstanbul, III/203.
- Akbulut, A., 2001, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*, Otto Yayınları, Ankara.
- Akman, A.Z., 1996, *Gerçek Demokrasiye Ulaşmak İçin*, Yeni Türkiye Dergisi, Sayı:11.
- Akyüzoğlu, H., 2016, *Elmalılı Hamdi Yazır'ın Tefsirde İsrailiyat Rivayetlerine Yaklaşımı*, Ekev Akademi Dergisi Sayı.65, K1ş.
- Allport,G.W., 1966, *“The Religious Context of Prejudice”*, Journal for The Scientific Study of Religion, 5 (3).
- Allport,G.W., Ross,M.J., 1967, *“Personal Religious Orientation and Prejudice”*,Current Perspectives in the Psychology of Religion, (ed.) , H.N. Malony, W. Eardmans Comp, Michigan.
- Altuner, İ., 2004, *“Etik Yargıların Kaynağı: Tanrı”*, Tabula Rasa Felsefe-Teoloji, Sayı 12.
- Appelbaum, R.P., 1989, *Toplumsal Değişme Kuramları*, çev. T. Alkan, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara.

- Aron, R., 1986, *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*, çev. Korkmaz Alemdar, Bilgi Yay. İstanbul.
- Atay, H., 2004, *Tebsiratü'l-Edille'ye Mukaddime*, Tebsiratü'l-edille, Ankara, c. I.
- Aydın, A.A., 1979, *İslam İnançları ve Felsefesi*, DİB Yayınları, Ankara.
- Aydın, M., 1992, *Din Felsefesi*, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Aydın, M., 1996, *Eğitim Sistemimiz ve Misyonerlik Faaliyetleri*, Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- Aziz, A., 1985, *Radyo ve Televizyona Giriş*, A.Ü.S.B.F., Basın Yayın Yüksek Okulu Yayınları.
- Bağdadî, Abdulkahir, 1994, *el-Fark Beyne'l- Firak*, thk. İbrahim Ramazan, Daru'l-Ma'rife, Beyrut.
- Bahadır, A., 1997, *Günümüz Kitle İletişim Araçlarının, Ruhsal ve Toplumsal Hayatımız Üzerindeki Olumsuz Etkileri ve Korunma Yolları*, S.Ü.İ.F.D., Sayı: 7.
- Baltaş, A., 1987, *Televizyonun Gücü ve Televizyonda Şiddet Ögesinin Çocuklara, Gençlere ve Topluma Yansıması*, Aile ve Çocuk Dergisi, Sayı:6.
- Başgil A.F., 1985, *Din Ve Laiklik*, Kubbealtı Yayınları İstanbul.
- Bauman, Z., 2001, *Bireyselleşmiş Toplum*, çev. Yavuz Alagon, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Bayraklı, B., 1989, *İslam'da Eğitim*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Bayraktar, F., 2007, *İslam Eğitiminde Öğretmen-Öğrenci Münasebetleri*, İFAV Yayınları, İstanbul.
- Bayraktar, M., 1993, *Gazzali'nin Bilgi Teorisi İslam ve Bilim*, Seha Neşriyat, İstanbul.
- Beyazizade, Ahmed Efendi, 1996, *İmam A'zam Ebu Hanife'nin İtikadi Görüşleri*, çev. İlyas Çelebi, M.İ.F.V. Yay., İstanbul.

- Berger, P.L., 1993, *Dinin Sosyal Gerçekliği*, çev. Ali Coşkun, İnsan Yayınları, İstanbul.
- Bilgiseven, A.K., 1985, *Din Sosyolojisi*, Filiz Kitapevi, İstanbul.
- Bilgiseven, A.K., 1987, *Eğitim Sosyolojisi*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Bilgiseven, A.K., 1995, *Genel Sosyoloji*, Filiz Kitabevi, İstanbul.
- Bilmen, Ö.N., 1972, *Muvazzah İlm-i Kelâm*, Bilmen Yayınevi, İstanbul.
- Bozyel, R., 2005, *Müzakereler*, İmam Hatip Liselerinde Eğitim ve Öğretim İçinde, Yayına Hazırlayan Mahmut Zengin, Dem Yayınları, İstanbul.
- Buhari, 1981, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu's-Sahih*, İlim, İstanbul.
- Buhârî, Ebu Abdillâh muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cufî, *Sahîh-i Buhârî*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1413/1992, IV.
- Büyükkara, M.A., 2016, *Çağdaş İslamî Akımlar*, Klasik Yayınları, İstanbul.
- Büyükoztürk, Ş., vd., 2001, *Bilimsel Araştırma Yöntemleri [Scientific research methodology]*, Ankara, Pegem Yayıncılık.
- Câbirî, Muhammed Âbid, 1997, *İslam'da Siyasal Akıl*, çev. Vecdi Akyüz, İstanbul.
- Cahız, Ebu Osman Amr bin Bahr el-Kinani el-Fukaimi el-Basri, 1969, *Kitabü'l-Hayevân*, Beyrut, c. IV.
- Canbulat, M., Paçacı, İ., 2006, "Avam", *Dini Kavramlar Sözlüğü*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- Cebeci, S., 2005, *Din Eğitimi Bilimi ve Türkiye'de Din Eğitimi*, Akçağ Yayınları, İstanbul.
- Cereci, S., 1996, *Televizyonun Sosyolojik Boyutu*, Şule Yayınları, İstanbul.
- Cilacı, O., 1995, *Günümüz Dünya Dinleri*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- Cürcanî, Ali b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerif, 1985, *et-Ta'rifat*, Beyrut, Mektebetü Lübnan.

- Cürcani, 1325, *Şerhu'l- Mevâkıf*, Kahire, c. I.
- Cürcânî, 1997, *Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü "Kitabu't-Ta'rifât"*, çev. Arif Erkan İstanbul, Bahar Yayınları.
- Çağrııcı, M., 1991, "*Asabiyet " Maddesi*, TDV İslam Ansiklopedisi, III, İstanbul.
- Çelik, A., 2013, *Din Eğitim Tarihi*, edt. Aydın Coşkun, Arı Sanat Yayınevi, 1. Basım, Ekim, İstanbul.
- Demiray, K., Alaylıoğlu, R., 1970, *Ansiklopedik Türkçe Sözlük*, İnkılap ve Aka Yayınları, İstanbul.
- Deniz, G., 2015, *Anlam ve Varlık Boyutuyla İnsan*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara..
- Devâlibî, Muhammed Ma'ruf, 1985, *İslam'da Devlet ve İktidar*, çev. Mehmed Said Hatiboğlu, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Dönmezer, S., 1984, *Sosyoloji*, Savaş Yayınları, Ankara.
- Durkheim, E., 1999, *Din Sosyolojisi Ve Bilgi Teorisi'*, çev. Abdullah Topçuoğlu, Din Sosyolojisi, Der. Yasin Aktay, M. Emin Köktaş, Vadi Yay. Ankara.
- Ebû Abdullah Muhammed b. İdris b. Abbas Şafii, 1990, *Divanü's-Şâfiû*, thk. Muhammed Abdülmün'im Hafaci, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut..
- Ebû Bekir Muhammed Kefâbâzî, 1980, *et-Taarruf li Mezhebi Ehli't Tasavvuf*, nşr. Mahmud Emin Nevâvî, Kahire.
- Ebu Davud es-Sicistani, 2004, *Sünen*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut Salat.
- Ebu Ğudde, Abdü'l-Fettah, 2001, *Bir Eğitimci Olarak Hz. Muhammed ve Öğretim Metodu*, trc. Enbiya Yıldırım, Yasin Yayınları, İstanbul.
- Ebu Hanife, Numan b. Sabit, 1984, *Fıkh-ı Ekber Şerhi*, çev. İsmail Kaya, Madve yay., İstanbul.
- Ebu Reyyan, Muhammed Ali, 1973, *Tarihu'l-Fikri'l-Felsefi fi'l-İslam*, Daru'n-Nahdati'l-Arabiye, Beyrut.

- Ebu Zehra, M., 1984, *İmam Malik*, çev. Osman Keskiöglu, Hilal Yayınları, İstanbul, 1984.
- Ebû Zehra, M., 1970, *İslâm'da Siyasî ve İtikâdî Mezhepler Tarihi*, çev. E. Ruhi Fığlalı Osman Eskicioğlu, İstanbul.
- Ebu Zehra, M., 1997, *Ebu Hanife*, çev. Osman Keskiöglu, D.İ.B. yay., Ankara.
- Ecer, A.V., 1976, *Osmanlı Tarihinde Vehhâbî Hareketi*, Doktora Tezi, Ankara.
- el- Behiy, Muhammed, 1992, *İslam Düşüncesinin İlahi Yönü*, çev. Sabri Hizmetli, Fecr Yayınları, Ankara.
- el- Fâvi, Abdulfettah, 1993, *Makâlâtü'l- Aşr fi Menheci İlmi'l- Kelam ve Kadayahu*, Mektebetu'z- Zehra.
- El-Âyid Ahmed vd., 1988, *el-Mu'cemül-Arabiyyü'l-Esâsî*, Mektebetü Lârus, Alesco.
- el-Hemedanî, Ebu'l-Hüseyin Ahmed b. Faris el-Kazvini, 1979, *Mu'cemu Mekayisi'l-Luga*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun, Beyrut, Daru'l-Fikr.
- Eliade, M., 1995, *Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyon*, Din Bilimleri Yayınları, çev., M. Aydın, Konya.
- el-İsfehanî, Ebu'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed el-Ma'ruf bi'r-Ragıb, 2010, *el-Müfredat fi Garibi'l-Kur'an*, çev. Abdülbaki Güneş, Mehmet Yolcu, İstanbul, Çıra Yayınları.
- Emin, A., 1347, *Fecru'l- İslam*, Kahire, çev. Ahmet Serdaroğlu, Kılıç Kitapevi, Ankara.
- en- Neşşar, A.S., 1999, *İslam'da Felsefi Düşüncenin Doğuşu*, çev. Osman Tunç, İnsan Yayınları, İstanbul, c. I.
- en-Nedvi, Ebu'l Hasen, 1986, *Kur'an ve Sünnette İtikad- İbadet ve Ruh Terbiyesi*, trc. M.Ali Seraceddin, Risale Yayınları, İstanbul.
- en-Nesefî, Ebü'l-Muîn, 1993, *Tebziratü'l-Edille* (nşr. Hüseyin Atay), Ankara, c. I.
- Er, İ., 1990, *“Örf ve Adet”*, Sosyal Bilimler Ansiklopedisi, Risale Yayınları, İstanbul.

- Erdoğan, İ., 2007, *Karl Marx İnsan, Toplum ve İletişim*, İletişim Kuram Ve Araştırma Dergisi, 11.Sayı 25, Yaz-Güz.
- Eryiğit, A., 2021, *Ehl-i Hadîsin Ehl-i Bidat Algısı: İbnü'l-Bennâ el-Bağdâdî Örneği*, SADAB 9th International Conference on Social Researches and Behavioral Sciences, June 25-27, Antalya.
- Eryiğit, A., 2020, *İbn Teymiyye'nin Siyaset Düşüncesi ve Cihat Doktrini*, Çıra Yayınları, İstanbul.
- Eryiğit, A., 2021, *Kadîm Kozmolojik Deliller Karşısında Kadîm ve Modern Bir Delil Olarak Gaye ve Nizam Delili*, Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Yıl 10, Sayı 27, Temmuz.
- Eryiğit, A., M. A. Başak, 2021, “Covid-19 Sürecinde İnanç Ve İbadet Covid-19 Pandemisinin Müslümanların İnanç ve Günlük İslamî Yaşantılarına Etkisi” Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 8, Sayı: 53, Ağustos.
- Esen, M., 2014, “*Abdullatif Harputî'nin Hayatı*”, (Abdullatif Harputî, Kelâm Tarihi içinde), Ankara, Ankara Okulu Yayınları.
- Esslin, M., 2001, *Televizyon Çağı; T.V. Beyaz Camın Arkası*, Pınar Yayınları, İstanbul.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasan, 2016, *İstihşânü'l- Havz fî İlmi'l- Kelâm*, çev. Melikşah Sezen, Kökler Derneği Yayınları.
- Ezerbotaloğlu, U., 1996, *İletişimin Kitlesele Etkisi Bağlamında Türkiye'de Basının Dine Bakışı* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), O.M.Ü.S.B.E, Samsun.
- ez-Zehebî, Muhammed Hüseyin, 1990, *El-İsrailiyyat fî't-Tefsir ve'l-Hadis*, Kahire.
- Fârâbî, Ebu Nasr Muhammet, 2003, *Tahsîlu's-Sa'âde*, çev. Hüseyin Atay, Morpa Kültür Yayınları, İstanbul.
- Fârâbî, Ebu Nasr Muhammet, 2012, *es-Siyâsetü'l-Medeniyye veya Mebâdi'ül-Mevcûdât*, çev. Mehmet S. Aydın vd., Büyüyenay Yayınları, İstanbul.
- Fayda, M., Sarıçam, İ., Palabıyık, H., 2014, *İslam Tarihi El Kitabı*, 4.Baskı, Ankara.
- Ferruh, Ö., 1966, *Tarihu'l- Fikri'l- Arabi*, Daru'l- İlim li'l-Melayin, Beyrut.

- Fersahoğlu, Y., 1998, *Kur'an'da Zihin Eğitimi*, Marifet Yayınları, İstanbul.
- Fırlalı, Ethem Ruhi, 1997, “*Hâricîler*” Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, TDV Yayınları, İstanbul.
- Fırlalı, Ethem Ruhi, 2011, *Günümüz İslâm Mezhepleri*, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, İzmir.
- Freyer, H., 1964, *Din Sosyolojisi*, çev. T. Kalpsüz, A.Ü.İ.F Yayınları, Ankara.
- G.W. 1968, *The Person in Psychology: Selected Essays*, Boston.
- Gafarov, A., 2006, “*Râgıb el-İsfahânî’de İnsan Tasavvuru*”, M.Ü İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı:30.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, 1974, *İhyau Ulumi’d-Din*, çev. Ahmed Serdaroğlu, Bedir Yayınları, İstanbul, c. I.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, 1985, *Kavâidu’l- Akaid*, thk. Musa Muhammed Ali, Alemu’l- Kutub, Beyrut.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, 1987, *Halkın Kelâmî Tartışmalardan Korunması*, çev. Sabit Ünal, İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İzmir.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, 1990, *Cevahiru’l- Kur’an*, thk. Muhammed Reşid Rıza el- Kabbâni, Dar’u İhyai’l- Ulûm, Beyrut.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, 1997, *el- Munkız Mine’d- Dalal*, Daru’l- Kutubi’l- İlmiyye, Beyrut.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, 1997, *er- Risaletu’l- Leduniyye*, Risaletu’l- Kudsiyye, Daru Sadır, Beyrut.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, 1997, *Faysalu’t- Tefrika Beyne’l- İslam ve’z-Zendaka*, Mecmuatu Resail, Daru’l- Kutubi’l İlmiyye, Beyrut, c. III.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, 1997, *İlcamu’l- Avam an İlmi’l- Kelam*, Daru’l- Kutubi’l- İlmiyye, Beyrut.

- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, 2016, *el-Kıstasü'l-Müstakim*, çev. İbrahim Çapak, Türkiye Yazma Eser Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, 2016, *Mişkâtü'l-Envâr*, çev. Mahmut Kaya, Klasik Yayınları, İstanbul.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, 1324, *el-Mustasfa*, Bulak, c. I.
- Giddens, A., 1994, *“Living in a Past- Traditional Society”*, Reflexive Modernization, ed. Ulrich Beck; Anthony Giddens; Scott Lash, *Polity Press*.
- Giddens, A., 2000, *Sosyoloji*, çev. Hüseyin Özel, Cemal Güzel, Ayraç Yay. Ankara.
- Gökberk, M., 1998, *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitapevi, İstanbul.
- Gölcük, Ş., Toprak, S., 2014, *Kelam Tarih-Ekoller-Problemler*, Tekin Kitabevi, 8.Baskı Konya, Kasım.
- Güler, İ., 1988, *Allah'ın Ahlakiliği Sorunu*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara.
- Güler, R., 2015, *“Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Eğitim-Öğretim Modelinde Belli Başlı İlke ve Metotlar”*, Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi..
- Günay, T., 1994, *“Din”*, İslam Ansiklopedisi, cilt: IX, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Günay, Ü., 1986, *Din Sosyolojisi Dersleri*, Erciyes Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 3, Kayseri.
- Günay, Ü., 2000, *Din Sosyolojisi*, İnsan Yayınları, İstanbul..
- Güneş, A., 2014, *Sosyolojik Olarak Din Ve Toplum İlişkileri*, Fırat Üni. Sos. Bil. Dergisi, Elazığ, Cilt:24, Sayı:1.
- Hançerlioğlu, O., 1984, *İslam İnançları Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Hayâlî, Ahmed b. Mûsâ, 2012, *Hâşiyetü'l-Hayâlî*, nşr. Mer'î Hasan er-Reşîd, el-Mecmûatü's-seniyye alâ Şerhi'l-Akâidi'n-Nesefiyye, Lübnan, Dâru nûri's-sabâh.
- Hakkı, İzmirli İsmail, 1981, *Yeni İlm-i Kelâm*, haz. Sabri Hizmetli, Umran Yayınevi İstanbul, c.I.

- Hakkı, İzmirli İsmail, 1329, *Muhtasar Felsefe-i Ula*, İstanbul.
- Hamidullah, M., 1976, İbn İshak, *es-Sîre, Sîretü İbn İshâk el-Müsemmâ bi-Kitâbi'l-Mübtede' ve'l-Meb'as ve'l-Megâzî*, Rabat, Abdurrâzık, Alî b. Hasen b. Ahmed b. Muhammed b. Abdurrâzık (1888-1966), 1927, *İslamiyet ve Hükümet*, çev. Ömer Rızâ, İkdâm Matbaası, İstanbul.
- Hasan, İ., 1964, *Târîhu'l İslâm es Siyâsî ve'd Dînî ve's Sekâfî ve'l İçtimâ'i*, Mektebetü'n Nahdati'l Mısıriyye, I.
- Hatiboğlu, M.S., 2016, *Hilafetin Kureyşliliği*, Otto Yayınları, Ankara.
- Herevî, Ebu İsmail Abdullâh, 1995, *Zemmu'l- Kelam ve Ehlihi*, thk. Abdurrahman b. Abdulaziz eş- Şibli, Mektebetü'l- Ulum ve'l- Hikem, Medine.
- Honko, L., 1979, *"Theories Concerning the Ritual Process"*, Science of Religion Studies in Methodology, (Ed. Lauri Honko) Paris, New York.
- Hökelekli, H., 1993, *Din Psikolojisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1993.
- Hücvîrî, Ali b. Osman Cüllâbî, 1982, *Keşfü'l-Mahcûb*, haz. Süleyman Uludağ, İstanbul.
- Işık, K., 1967, *Mutezile'nin Doğuşu ve Kelami Görüşleri*, AÜİF Yayınları, Ankara.
- İbn Abdilber, 1997, *Câmi-u Beyani'l- İlim*, thk. Muhammed Abdulkadir Ahmed Ata, Muessesetu'l- Kutubi's- Sekafiye, Beyrut, c. II.
- İbn Ebi Şeybe, 1989, *Kitabu'l- Musannef fi'l-Ahadis ve'l-Asâr*, thk. Kemal Yusuf el-Hut, *Muessesetu'l-Kütübi's-Sekafiye*, Beyrut, VI.
- İbn Haldun, Ebu Zeyd Abdurrahman İbn Haldun el-Hadramî, 1983, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, İstanbul, c. II.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b.Ahmed, 1321, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal*, II, Kahire.
- İbn Hişam, M., 2014, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, çev. Abdülvehhab Öztürk, Kahraman Yayınları.
- İbn İshak, es-Sîre, 1927, *Sîretü İbn İshâk el-Müsemmâ bi-Kitâbi'l-Mübtede' ve'l-Meb'as ve'l-Megâzî*, Rabat, Abdurrâzık, Alî b. Hasen b. Ahmed b. Muhammed

- b. Abdîrrâzık, İslamiyet ve Hükümet, çev. Ömer Rızâ, İkdâm Matbaası, İstanbul.
- İbn Manzur, Cemaluddîn Muhammed b. Mükerrerem, 1119, *Lisanü'l-Arab*, thk. Abdullah Ali Ekber, Muhammed Ahmed Hasbillah, Haşim Muhammed Şazeli, Kahire, Daru'l-Mearif.
- İbn Rüşd, Ebû'l-Velîd Muhammed ibn Aḥmed ibn Muhammed, 2018, *Faslu'l-Makâl (Felsefe ve Din Uyumu)* Elis Yayınları, Ankara.
- İbn Rüşd, Ebû'l-Velîd Muhammed ibn Aḥmed ibn Muhammed, 2004, *el-Kesf an Minhâci'l-Edille*, Çev. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- İbn Rüşd, Ebû'l-Velîd Muhammed ibn Aḥmed ibn Muhammed, 2020, *Telhisu Kitabi's-Şi'r*, çev. Ali Tekin, Endülüs Yayın Evi.
- İbn Sa'd, Muhammed bin Meni Ez Zühri, *Kitabü't-Tabakati'l- Kebir*, I.
- İbn Sînâ, Ebu Ali El-Hüseyn Bin Abdullah, 2005, *el-İşârât ve't-Tenbîhât*, çev. Ekrem Durusoy, Ali, Macit, Muhittin Demirli, Litera Yayıncılık, İstanbul.
- İbn Sînâ, Ebu Ali El-Hüseyn Bin Abdullah, 2011, *“el- Adhaviyye fi'l-Me'âd”*, Felsefe ve Ölüm Ötesi Klasik Yayınları, İstanbul.
- İbn Teymiyye, Takiyuddin, 1412, *el-Akidetu'l- Vasitiyye*, thk. Muhammed b.Abdulaziz, *er-Risaletu'l-Amme li İdareti'l- Buhus*, Riyad.
- İbn. Hacer el-Askalânî, 1994, *el-İsabe fi Temyizi's-Sahabe*, Daru'l Fikr, Beyrut, C. 1.
- İbn. Mace, Ebu Abdullah Muhammed b. Yezid, 1981, *es- Sünen*, Mukaddime, İstanbul.
- İbnü'l-Bennâ, Ebû Ali el-Hasen b. Ahmed b. Abdillâh, 1436, *er-Red ale'l-Mübtedia*, thk. Ebû Abdillâh Âdil b. Abdillâh Âlu Hamdân, Dâru'l-Emri'l-Evvel, Riyad.
- İbnu'l- Esîr, el-Cezerî, Ali b. Muhammed b. eş-Şeybânî, *el- Kâmil fi't- Târih*, tsh. Abdulvahhâb en- Neccâr, Mısır, 1348/1929, III.
- İbnu'l- İmad, el- Hanbeli, 1986, *Şezeratu'z- Zeheb fi Ahbari men Zeheb*, thk. Abdulkadir el- Arnaud Mahmud, Daru İbn-i Kesir, Beyrut.

- İbnu'l- Murtaza, 1988, *Tabakatu'l- Mutezile*, thk. Susanna Diwald-Wilzer, Daru'l-Muntazır, Beyrut.
- İbnü'n-Nefs, 2010, *er-Risâletü'l-Kâmiliyye fi's-Sîreti'n-Nebeviyye (Fâzıl bin Nâtk)*, çev. Cevher Şulul, *Nübüvvet Felsefesi*, İnsan Yayınları, İstanbul.
- İbrahim el- İsmaili, Ebu Bekir Ahmed, 1417, *İtikadu Eimmeti'l- Hadis*, thk. Muhammed b. İbrahim el-Hamisi, Daru'l-Asıme, Riyad.
- İhvân-ı Safâ, 2012, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, çev. Abdullah Kahraman vd. , Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- İsferayini, 1983, *et- Tabsir fi'd-Din ve Temyizi Firkati'n- Naciye ani'l-Firaki'l-Halikin*, thk. Kemal Yusuf el-Hut, *Alemu'l- Kutub*, Beyrut.
- İrfan Abdulhamid, 1981, *İslam'da İtikadi Mezhepler ve Akaid Esasları*, çev. M. Saim Yeprem, Marifet Yayınları, İstanbul.
- Jung, C. Gustav, 1999, *Keşfedilmemiş Benlik*, çev. C. E. Sılay, İlhan Yayınevi, İstanbul.
- Kad-ı Abdulcabbar, Ebu'l- Hasan Abdulcabbar el-Hemedani, 1996, *Şerhu Usuli'l-Hamse*, thk. Abdulkerim Osman, Mektebet-u Vehbe, Kahire.
- Kahraman, A., 1984, *Dinler Tarihi*, Marifet Yayınları, İstanbul.
- Kara, M., 2003, *Günümüz Tasavvuf Hareketleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Karaman, K., 2010, *Ritüellerin Toplumsal Etkileri*, S.D.Ü. Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı: 21, Mayıs.
- Karasar, N., 2001, *Bilimsel Araştırma Yöntemleri Kavramlar, İlkeler, Teknikler*, Nobel Yayın Dağıtım, 10. Baskı, Ankara.
- Karataş, M., 2007, *Hız. Peygamber'in Beden Dili ve Davranış Modelleri*, İşaret Yayınları, İstanbul.
- Kefâbâzî, Ebû Bekir Muhammed, 1980, *et-Taarruf li Mezhebi Ehli't Tasavvuf*, nşr. Mahmud Emin Nevâvî, Kahire.

- Kerim, Y., 2003, *Din ve Güven*, Sosyal Bilimlerde Güven İçinde, edt. F. Erdem Vadi Yayınları, Ankara..
- Keskin, Y.M., 2004, *Din ve Toplum İlişkileri Üzerine Bir Genelleme*, Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi, Sayı:2.
- Kılavuz, A.S., 2009, *Anahatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelâm'a Giriş*, Ensar Neşriyat, İstanbul.
- Kindî, Ebu Yusuf Yakub bin İshak el-Sebbah, 2014, "*İlk Felsefe Üzerine (Felsefetü'l-ulâ)*", çev. Mahmut Kaya, Kindî: Felsefi Risâleler Klasik Yayınları, İstanbul.
- Kirman, M.A., 2004, *Din Sosyolojisi Terimleri Sözlüğü*, Rağbet Yayınları, İstanbul.
- Koca, F., 2002, *İslam Hukuk Tarihinde Selefi Söylem: Hanbeli Mezhebi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara.
- Köylü, M., 1990, *Televizyonun Olumsuz Etkileri*, Din Öğretimi Dergisi, Sayı:25.
- Kuyucuoğlu, İ., 2008, *Batı'da Din Sosyolojisi*, Eskiyei Yayınları, Ankara.
- Kuzudişli, A., 2017, *İsrailiyat Hadis Rivayetleri Arasına Nasıl Karıştı?* İsrailiyat: İsrail ve Yahudi Çalışmaları Dergisi, no.1, Kış.
- Le Bon, G., 1997, *Kitleler Psikolojisi*, haz. Yunus Ender, Hayat Yay., İstanbul.
- Magnesella, J.P., 1981, *Tradition and Change in a Turkish Town*, Scherkman Pulishing Company Inc., Cambridge.
- Malik b. Enes, 1982, *Muvatta*, Sıfatü'-Nebi, çev. Yaşar Erol, Ahmet Arpa, Durak Pasmaz, Al-Tuğ Yayınları, İstanbul.
- Malik b. Enes, 2008, *el-Muvatta*, Daru'l-Ma'rife, Beyrut, Tahire.
- Marshall, G., 2005, *Sosyoloji Sözlüğü*, Ankara, Bilim ve Sanat Yayınları.
- Mardin, Ş., 1990, *Din ve İdeoloji*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Menekşe, Ö., 2005, *Türk Sinemasında Din ve Din Adamı İmajı*, II. Uluslararası Dini Yayınlar Kongresi Tebliğ ve Müzakereleri, DİB Yayınları, Ankara.
- Mete, M., 1999, *Televizyon Yayınlarının Türk Toplumunu Üzerindeki Etkisi*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara.

- Morgan, Clifford T., 1991, *Psikolojiye Giriş*, trc. Hüsnü Arıcı ve Arkadaşları, Ankara.
- Muhammed Ebu Zehra, 1984, *İmam Malik*, çev. Osman Keskiöğlü, Hilal Yayınları, İstanbul.
- Muhasibi, Ebu Abdillah el- Hâris b. Esed, tsz., *er- Riaye li Hukukillah*, thk. Abdulkadir Ahmed Ata, Daru'l- Kutubi'l- İlmiyye, Beyrut.
- Musahan, A. Y., 2016, *İslam İtikadı Açısından "Dinler Arası Diyalog"un Eleştirisi*, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 9 Sayı: 42, Şubat.
- Mustafa, İ., 1989, vd., *el-Mu'cemu'l- Vasit*, Çağrı Yayınları, İstanbul.
- Necati, O., 1998, *Kur'an ve Psikoloji*, çev., H. Aydın, Fecr Yayınları, Ankara.
- Nesai, Abdurrahman b. Şuayb, 1981, *Sünen*, Cihad, İstanbul.
- Nirun, N., 1969, *Sosyal Dinamik Bünye Analizi*, Ankara Üniversitesi DTCF Fak. Yayınları, Ankara.
- Okumuş, E., 2017, *Din ve Toplumsal Çatışma*, İnsan Yayınları, İstanbul.
- Özarslan, S., 2015, *Kelam Tarihi*, İstanbul, Nobel Yayınları.
- Özbek, A., 1991, *Bir Eğitimci Olarak Hz. Muhammed*, Esra Yayınları, Konya.
- Özdemir, S., 1998, *Medya Emperyalizmi ve Küreselleşme*, Timaş Yayınları, İstanbul.
- Özkalp, E., Bayraktar, R., Arıcı, H., 2004, *Davranış Bilimlerine Giriş*, ed. Enver Özkalp, Anadolu Üniversitesi, 3.Baskı, Haziran, Eskişehir.
- Özler, M. vd., 2015, *Kelam El Kitabı*, edt. Şaban Ali Düzgün, 4, Ankara, Grafiker Yayınları.
- Peker, Hüseyin, 1993, *Din Psikolojisi*, Sönmez Matbaa ve Yayınevi, Samsun.
- Pezdevî, Ebu Yusr Muhammed, 1980, *Ehl-i Sünnnet Akaidi*, çev. Ş. Gölcük, Kayıhan Yay., İstanbul.
- Râgıb el-İsfahânî, 2012, *Müfredât, Kur'ân Kavramları Sözlüğü*, Çıra Yayınları, İstanbul.

- Richard P. Appelbaum, 1989, *Toplumsal Değişme Kuramları*, çev. T. Alkan, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara.
- Schuyt, T. N. M., 1998, *Schuijt, "Rituals and Rules: About Magic in Consultancy"*, Journal of Organizational Change Management, Vol. 11, No.5.
- Sekaran, U., Bougie, R., 2016, *Research Methods for Business*, Wiley Yayınları.
- Senûsî, Muhammed b. Yusuf b. Ömer, *Hakâiku's- Senûsî*, İstanbul Üniv. Küt. Nr. 627, A.Y. v.
- Serinsu A.N.(ed.), 2009, *Dini Terimler Sözlüğü*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Seyyar, A., 2007, *İnsan ve Toplum Bilimleri Terimleri*, Ansiklopedik Sosyal Bilimler Sözlüğü, İstanbul, Değişim Yayınları.
- Subaşı, N., *"Sorunlu Bir Alan: Din Sosyolojisi"*, *Sorgulanan Sosyoloji*, ed. M. Çağatay Öztekin, Eylül Yay., Ankara.
- Şehristanî, Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed (ö. 548/1153), 1975, *el-Milel ve'n-Nihal*, thk, Muhammed Seyyid Geylani, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut.
- Şeriati, A., 1990, *Ümmet ve İmamet*, Fecr Yay., Ankara.
- Şevkani, 1988, *et-Tuhaf fi Mezahibi's- Selef*, thk. Tarık es- Suud, Daru'l Hicre, Beyrut.
- Şulul, C., 2010, *Nübüvvet Felsefesi*, İnsan Yayınları, İstanbul.
- T.D.K*, tdk.org.tr, 2006
- Taftazânî, 1305, *Şerhu'l- Makâsîd*, Sa'deddin b. Mes'ûd b. Ömer b. Abdullah, Şerhu'l-Akaid, İstanbul, Eser Kitabevi, 1966, c. I.
- Tapan, M., *Bilim, Teknoloji ve Toplum*, İ.T.Ü.V. Yayınları, Sayı 73, Temmuz-Eylül.
- Taplamacıoğlu, M., 1963, *Din Sosyolojisi*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.
- Taştan, A., 2021, *Dini Sosyal Kimliğin İnşası: İsmailağa Cemaati Örneği*, İçtimaiyat Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 5, Sayı 2.

- Taşköprizade, A.M., 1968, *Miftahu's- Saade ve Misbahu's- Siyade fi Mevduati'l-Ulum*, thk. Kamil Bekri Abdulvahhab Ebu'n- Nur, Daru'l- Kutubi'l-Hadise,Kahire.
- Taylan, N., 2013, *İslam Düşüncesinde Din Felsefeleri*, M.Ü İlahiyat Fakültesi Vakfi Yayınları, İstanbul.
- Tekin, M., 1996, *Yetişkin Eğitiminde Radyo ve Televizyon*, Yüksel Matbaacılık, Ankara.
- Tirmizi, Ebu İsa Muhammed, 1981, *es-Sünen*, Et'ime, İstanbul.
- Topaloğlu, B., 2017, *Kelam İlmine Giriş*, Damla Yayınevi, İstanbul.
- Türkçe Sözlük: A-J, haz. İsmail Parlatır vd. Ankara, *Türk Dil Kurumu*, 1988.
- Tümer, G., 1994, "*Din*", İslam Ansiklopedisi, cilt: IX, Diyanet Vakfi Yayınları, İstanbul.
- Tunç, M. Ş., 1950, *Psikoloji Dersleri (Terbiye Bakımından)*, İ.Ü.E.F. Yay., İstanbul.
- Uludağ, S., 1991, "*Avam*", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Uludağ, S., 1997, "*Havas*", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, c.16.
- Uygun, H., 1992, *Halktaki Din Adamı İmajı ve Din Görevlilerinden Beklentileri* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), O.M.Ü.S.B.E, Samsun.
- Uysal, E., 2021, *Ayet ve Hadisler Bağlamında Lisan-ı Hâl*, Davet Dili, edt. Mehmet Nurullah AKTAŞ vd., Mütercim Yayınları, İstanbul.
- Uyanık, M., 1997, *İslam'ın İnanç İlkeleri*, Esin Yayınları, İstanbul.
- Vural, A.M., 2000, *Medyanın Kültürel Kalkınmayı Sağlama ve Eğitim İşlevi*, İ.Ü.İ.F.D., Sayı: 10.
- Vural, M., 2011, *İslam Felsefesi Sözlüğü*, Elis Yayınları, Ankara.
- Wach, J., 1987, *Din Sosyolojisine Giriş*, çev. Battal İnandı, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.

- Wach, J., 1990, *Din Soyolojisi*, çev. Ünver Günay, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri.
- Wach, J., 1973, *Toplumun Sırf Dinî Teşkilatlanması*, çev. M. Rami Ayas, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, C.XIX, A.Ü. Basımevi, Ankara.
- Watt, W.M., 1982, *Modern Dünyada İslam Vahyi*, çev. Mehmet S. Aydın, Hülbe Yayınları, Ankara.
- Wolfson, H.A., 2001, *Kelam Felsefeleri*, çev. Kasım Turhan, İstanbul, Kitabevi Yayınları
- Wuthnow, R.J., 2002, “*Din Sosyolojisi*” çev. Adil Çiftçi), Din ve Modernlik, Ankara Okulu Yayınları, Ankara.
- Yavuz, K., 2003, “*Din ve Güven*”, Edt. F. Erdem, Sosyal Bilimlerde Güven İçinde, Vadi Yayınları, Ankara.
- Yayan, A., 1992, “*Dinî Grupların ve Hareketlerin Sosyolojisi*” Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi.
- Yetişgin, M., 2014, *Modern Avrupa Tarihi*, 1.Basım, Nobel Yayın, Ankara.
- Yıldırım, E., 1999, *Değişen Din Anlayışının Sosyolojisi*, Bilge Yay., İstanbul.
- Yıldırım, E.T., 2020, *İslam Düşüncesinde Avâm-Havâs Ayrımı*, Cumhuriyet İlahiyat Dergisi, Aralık.
- Yörükkan, Y.Z., , 2001, *İslam Akaid Sisteminde Gelişmeler*, haz. Turhan Yörükkan, K.B. Yayınları, Ankara..
- Yüksel, E., 1995, *İmam Hatip Liselerinde Akaid ve Kelam Öğretimi*, Din Öğretimi ve Din Hizmetleri Semineri içinde, DİB Yayınları, Ankara.
- Zemerli, Fevvez Ahmed, 1995, *Akaidu Eimmeti's- Selef*, Daru'l- Kutubi'l- Arabi, Beyrut.
- Zuckerman, P., 2006, *Din Sosyolojisine Giriş*, çev. İhsan Çaparoğlu, Halil Aydınalp, Birleşik Kitap, Ankara.

EKLER

Sayın Katılımcı

Bu anket, Iğdır Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü bünyesinde gerçekleştirilen “Kelamî Münakaşaların Halka Açılması Sorunu” adlı Yüksek lisans tezine veri sağlamak amacıyla uygulanmaktadır. Ankette işletme ve kişi isimleri yer almamakta ve elde edilen veriler sadece bilimsel amaçlı olarak kullanılacak olup üçüncü şahıslarla asla paylaşılmayacaktır. Bu araştırmanın başarısı ve geçerliliği; samimiyetinize ve verdiğiniz doğru cevaplara bağlıdır. Gösterdiğiniz ilgiye şimdiden teşekkür ederiz.

Tuba Şevin ŞAHİN Iğdır Üniversitesi Yüksek Lisans Öğrencisi

Doç. Dr. Adem ERYİĞİT İlahiyat Fakültesi, Iğdır Üniversitesi

İBÖLÜM: TANITICI BİLGİLER

1. Cinsiyetinizi belirtiniz.

Erkek Kadın

2. Eğitim durumunuzu belirtiniz.

İlkokul Ortaokul Lise Önlisans Lisans Yüksek Lisans

Doktora

3. Yaşınızı belirtiniz.

18-27 28-37 38-47 48-57 58 ve Üstü

4. Mesleğiniz

Memur Serbest İşçi Diğer..... (Lütfen Belirtiniz)

5. Medeni Durumu

Evli Bekar

II. BÖLÜM: KELAM VE DİNİ BİLGİLER İLE İLGİLİ FAKTÖRLER

SORU-1)

Din, hayatın anlamını kavrama ve hayatta karşılaşılan sorulara cevap bulmada yardımcıdır.

- A) Evet her konu da dinin yardımı bulunmaktadır.
- B) Biraz yardımcıdır.
- C) Hayır her şey din ile anlamlandırılmaz.

SORU-2)

Dindarlığı nasıl tanımlarsınız ?

- A) Çokça ibadet eden
- B) Ahlaklı olan ve haram yemeyen
- C) İnsanlarla iyi geçinen ve dürüst olan
- D) Allah korkusu olan
- E) Dine uygun giysiler giyinen (Çarşaf-sarık-cübbe vb.)
- F) Diğer:.....

SORU-3)

İbadetlerinizi gereği gibi yerine getirebilmek için sahip olduğunuz bilgi düzeyinizi nasıl buluyorsunuz?

- A) Ailemden öğrendiğim kadar biliyorum.
- B) Toplumda yaygın olan bilgiler kadar biliyorum.
- C) Televizyonda çıkan hocalardan öğrendiğim kadar biliyorum.
- D) İnternette karşımıza çıkan bilgiler kadar biliyorum.
- E) Kendi çabalarımla okuyup araştırarak öğreniyorum.

SORU-4)

Dinin gereği olan inanç esasları (Allah'ın varlığı, Cennet- Cehennem, Kader vb.) hakkında sahip olduğunuz bilgi düzeyini nasıl buluyorsunuz ?

- A) Allah'a iman edip emrettiği her şeye uyar hiç bir şeyi sorgulamam.
- B) Allah'a ve emirlerine iman edip bazı konuları sorgularım.
- C) Allah'a iman ediyorum ancak dini bilgiler konusunda yeterli olduğumu düşünmüyorum.
- D) Allah'a iman ediyorum ancak ahiret hayatı vb. konularda şüphelerim var.
- E) İnanç konuları hakkında hiçbir bilgim yok ama Allah'a inanıyorum.
- F) İnanç konuları(melekler-cennet-cehennem-ahiret hayatı vd.) hakkında düşünmek istemiyorum.

SORU-5)

Dini bilgiler elde etmek için kullandığımız kaynaklar nelerdir?(birden fazla seçenek işaretlenebilir)

- A) Kur'an-ı Kerim
- B) Peygamberimizin Sünnetleri
- C) Kelamî Kaynaklar ve Akademik İnanca Dair Kitaplar
- D) Gelenek ve Görenekler

- E) İnternet
- F) Televizyon
- G) Cami İmamları
- H) Cemaatler ve Tarikatlar
- İ) Diğer:.....

SORU-6)

Kur'an-ı Kerim'in mealini okuyunca

- A) Huzur bulurum
- B) Aydınlanırım
- C) Kafa karışıklığı yaşarım
- D) Bilgileri anlama konusunda yetersiz hissedirim
- E) Mealin açıklanması ihtiyacı hissedirim
- F) Diğer:.....

SORU-7)

Kelam İlmiyle ilgili bilginiz var mı ? (Kelâm, İslam dininin inanç konularını açıklayan dini-felsefi kuram ve teorilerle ilgilenen ilim dalıdır.)

- A) Evet, inanç ve akide esaslarını anlamamızı sağlar.
- B) Evet, İslam dinini bozmak isteyenleri engelleyerek dini ayrıştırmaya sebep olacak ihtilaflara çözüm üretir.
- C) Evet, yaratılanların başlangıç ve sonuç itibariyle tüm hallerini İslam kanunlarına göre açıklayan bir bilim dalıdır.
- D) Kısmen Allah'ın 'Kelamullah ' sıfatı olarak biliyorum.
- E) Hayır, bir bilgim yok

SORU-8)

Kur-an'ı Kerim'in günümüzde geçerliliğini kaybettiğini düşünüyor musunuz?

- A) Evet, eski Arap toplumu için gönderilmiştir.
- B) Kısmen , bazı bilgileri geçerliliğini kaybetmiştir.(çok eşlilik vb.)
- C) Hayır Kur'an'ı Kerim evrensel ve her çağda ihtiyaç duyulan bir kitaptır.
- D) Diğer:.....

SORU-9)

Kur-an'ı Kerimin anlaşılması için sünnete ihtiyaç duyuyor musunuz?

- A) Evet, Kur'an'ı Kerim'in açıklanması ve iyi anlaşılması konusunda peygamberin sünneti bize rehberdir.
- B) Hayır, Kur'an'ı Kerim'de her şey yeteri kadar açıklanmıştır. Başka bir şeye ihtiyaç yoktur.
- C) Kısmen, çünkü Kur'an'ı Kerimde anlaşılması güç bazı meseleler bulunmaktadır bu sebeple sünnete bakılabilir.
- D) Sünnetin günümüze kadar değiştirilmeden ulaştığı konusunda şüphelerim olduğu için incelemeye ihtiyaç duymuyorum.
- E) Diğer:.....

SORU-10)

Allah'ın varlığı, ahiret , cennet, cehennem, öldükten sonra dirilme, kader gibi inanç konularını sorgular mısınız ?

- A) A)Hayır, inanç konuları olduğu gibi kabul edilmelidir.
- B) Kısmen , bazı konuların (kader ve dirilmenin nasıl olacağı vb.) yoruma ve tartışmaya açık olduğunu düşünüyorum.
- C) Evet , dini bilgilerimi sorgulayıp araştırmadan inanmam.
- D) Diğer:.....

SORU-11)

Televizyon Programları ve sosyal medya platformlarında bulunan dini içeriklere karşı tutumunuz nasıldır ? (birden fazla işaretlenebilir.)

- A) Televizyonda sohbet veren hocaları faydalı buluyorum.
- B) Televizyonda tartışma içerikli dini programları doğru bulmuyorum.
- C) İnternette itikadımızı bozacak yanlış bilgiler olduğunu düşünüyorum.
- D) İnternette güvendiğim siteler mevcut.
- E) İnternette misyonerlik faaliyetleri sebebiyle dinimizde yeri olmayan kirli bilgiler olduğunu düşünüyorum.
- F) Televizyonu da interneti de dini bilgi aracı olarak düşünmüyorum.

SORU-12)

Televizyon Programları ve sosyal medya platformlarında karşılaşılan dini bilgiler, bireyin dini konulara bakış açısını etkiler.

HAYIR ETKİLEMEZ 1 - 2 - 3 - 4 - 5 EVET ETKİLER

SORU-13)

İnanç düzeyindeki bilgileri (Allah'a iman – ahiret inancı vb.) elde etmek için televizyonda çıkan popüler hocaların (Nihat Hatipoğlu, Ömer Döngeloğlu vb.) vaaz tarzındaki programlarından mı yoksa tartışma programlarından dini bilgiler aktaran hocalardan mı (Yaşar Nuri Öztürk , Abdülaziz Bayındır vb.) dini bilgiler öğrenmeyi tercih edersiniz ?

- A) Vaaz programlarından dini bilgiler öğrenmeyi tercih ederim.
- B) Hocanın dini bilgileri kıssa (hikaye) şeklinde anlatmasını tercih ederim.
- C) Herhangi bir hocanın anlaşılması zor olan konuları basitleştirerek anlatmasını tercih ederim.
- D) Birkaç hocanın tartıştığı programlardan dini bilgiler edinmeyi tercih ederim.
- E) Birkaç hocanın birbirilerinin görüşlerini çürütme kaygısı olmadan bilgi alışverişi yapmasını tercih ederim.

Soru -14)

Televizyon programları ve sosyal medya platformlarındaki (Allah'ın varlığı, Kader meselesi, Kur'an'ı Kerim'in geçerliliği vb. konulardaki) dini tartışma programlarını zararlı buluyorum. Çünkü... (birden fazla işaretlenebilir.)

- A) Bilgilerime şüpheyle bakmama sebep oluyor.
- B) Tartışan taraflar arasında kalmama sebep oluyor.
- C) Tartışılan dini içerikler hakkında doğru olanı bulamayınca reddetmeme sebep oluyor.
- D) Dini bilgi düzeyimin çok üstünde kaldığı için dinden uzaklaşmama sebep oluyor.
- E) Sahip olduğum görüş yanlışsa bile tartışan tarafın galip olmaması fikriyle görüşümde sabit kalmama sebep oluyor.
- F) Tartışmaya açık olan ve olmayan her konuyu tartışabilme cüreti veriyor.
- G) Diğer:.....

SORU-15)

Dini bilgiler konusunda tartışılmasını doğru buluyor musunuz?

- A) Hayır, doğru bulmuyorum.
- B) Kısmen, tartışma konusuna benzeyen farklı konular hakkında da düşünmeme vesile oluyor.
- C) Evet, yanlış bildiğim konuları düzeltmemi sağlıyor.
- D) Evet, tartışan taraflar arasında doğru olanı bulmak için araştırmaya sevk ediyor.
- E) Diğer:.....

Soru -16)

Dini tartışma programlarındaki tartışan kişiler tartışma sonrasında savundukları düşünceden vazgeçiyorlar mıdır ?

- A) Evet , aralarında bilgi etkileşimi gerçekleşir.
- B) Hayır, amaçları tamamen birbirlerinin düşüncelerini çürütmeye yöneliktir.
- C) Kısmen , birbirilerinden etkilenip bakış açılarını değiştirebilirler.
- D) Diğer:.....

SORU-17)

Dini bir problemle karşılaşınca sorunun çözümlü için..... (birden fazla işaretlenebilir.)

- A) Sürekli gittiğim cami imamına danışırım.
- B) Mensubu olduğum cemaatin önde gelenlerine danışırım.
- C) Sohbetlerine katıldığım kişilere danışırım.
- D) Dini bilgisine güvendiğim büyüklerime danışırım.
- E) Geleneksel medrese eğitimi veren alimlere danışırım.
- F) Televizyon programlarındaki hocalardan faydalanırım.
- G) İlahiyat fakültesi vb. dini eğitim veren kurumlardaki öğretim üyelerine danışırım.
- H) İnternette takip ettiğim popöler hocalardan faydalanırım.
- İ) Araştırıp okuyup öğrenirim